LJUBO BABIĆ / IZMEĐU DVA SVIJETA

UREDNIK
ŠIME VUČETIĆ

LJUBO BABIĆ

IZMEĐU DVA SVIJETA

ZORA
ZAGREB 1955

»Ono što se od mene traži, ne mogu i ne ću vršiti, a ono što bih mogao i što bih htio vršiti, to se od neme ne traži.«

C. JUSTI

1. SJEĆANJA IZ DJETINJSTVA

Zvona. Uzbuna. Prestrašena lica. Jurnjava po kući. Vika na ulici. Mi smo se djeca upravo igrali šarenim kockama na domaćem sagu od starih krpa i krpica. Srušila se naša kula od kocaka i mene trkom vuku kući. — Negdje gori, i to sasvim blizu našeg stana. Gori cijela ulica! Trčimo bez daha, i prije negoli nas primi tamni tipični »haustor« grencerske kuće, u kojoj smo stanovali, prelete gorući krovovi drvenjara među dimom i plamenovima s jedne strane ulice na drugu. I ova slika, koja se učas stvorila u dnu dugačke ogulinske tipične malovaroške ulice, ostala je zauvijek u meni. Lomost je izgorio, a ja sam drhtao, tresao se i nije me nitko mogao primiriti. Sve su mi dali, sve su mi obećavali, ništa nije pomoglo, sve dok me moj otac nije uzeo na koljeno i počeo crtati po nekim papirima. Prvo je nacrtao velik hrast, moji su jecaji bili već slabiji; a kad je svojom lijepom, ali nevještom rukom izmislio neku životinju, ne znam da li je to bio konj ili magarac, ja sam zaboravio i na jurnjavu i na viku, i na strah i na plamenove, i na cijeli Lomost, koji se pretvarao u golemo garište. Bio sam miran, i za očevom rukom crtao sam zadovoljno i sretno. Bile su mi tada četiri godine.

Pričalo se i prepričavalo se u mojoj obitelji, kako sam još kao maleno dijete nakon prkosnog i jadljivog plača gubio dah, te sasvim pomodrio i padao u nesvijest. Pjena mi je izilazila na usta i ležao sam polumrtav u grču. U općoj

me je panici moja mati kroz suze dozivala teško opet u život. Zaredala moja jadna majka, što je rodila takvo dijete, sa mnom od doktora do doktora. Jedan je tumačio, da imam kratak vrat, a drugi, da s mojim nervima nešto nije u redu, i tako su se nekako i drugi složili kimajući glavom, da bi to mogla biti padavica. Sve su se te dijagnoze oko mog slučaja usmjerile prema padavici, sve dok moja izbezumljena majka nije nakon svih tih pohoda našim korifejima medicinskog umijeća stigla sa mnom u ordinaciju nekog starog liječnika, koji se nasmijao i prepisao kod mog jadljivog grča obične temeljite batine. Doktora ni ordinacije iz te priče nisam upamtio, ali batine sam upamtio. I tako je moja »padavica« izliječena batinama. Valjda je tako stajalo zapisano u zvijezdama, da i kasnije kroz život primam udarce, samo da ne izgubim svijest te da dalje poživim.

Bilo je to još u Slatini, gdje sam prviput, na sokaku, kad me je mama vodila u pučku školu, pitao začuđen, zašto kola oru cestu. Bilo je naime takvo blato, da su kotači do osi propadali. Kad mi je rastumačeno, da dobra i pristojna djeca nikad ne pitaju ono na što se ne može odgovoriti, stužio sam se, što nisam dobar ni pristojan, a da se umirim, zagledao sam se krišom u čudni neki papirnati instrument, koji mi je čas prije poklonio moj stariji pajdaš, gluhonijemi dečko s velikog našeg dvorišta, koji je uvijek žalosno u mene zurio, kad sam polazio u školu. Bio je stariji od mene i tako je lijepe lokomotive crtao. Njegov je poklon bio papirnati tuljac, neka trobridna konstrukcija od papira, na šiljatoj se strani gledalo u taj čunj. Unutra su bili mali izrezani papirići raznih boja. Gledalo se u taj čunj i pitalo se: šta vidiš, druže? Naravno da se mi pučkoškolci nikad nismo mogli složiti, tko što vidi. Svaki je vidio nešto drugo. Jedan je vikao, da vidi magarca, drugi svoju kuću, treći je vidio konja s ormom, pa željeznicu, pa mačku, pa onda opet crnu kujicu. I onaj, koji je najviše vikao, obično je pobijedio, jer je uvjerio i sve nas, da vidimo upravo ono, što je on vidio. A kad se je potresla ta mala fantastična laterna magica, evo nove slike, evo novog čuda. I tako, dok se učitelj znojio i kreda cvrčala po ploči: ti, te, teta, a moji drugovi otvarali kao

vrapci na komandu usta i u koru pjevali ti, te, teta, ja sam pod zelenom klupom tresao dar gluhonijemog prijatelja, svoju papirnatu laternu magicu, i spominjem se još i danas tih pojedinih čarobnih slika. Možda su to bile i najljepše slike, što sam ih ikad vidio.

Moj je otac u Slatini redovno svakog mjeseca primao knjige od Kuglija. Kod svake pošiljke bilo je moje veselje veliko. Ja sam dobio omot, i od toga sam ja sastavljao knjigu. Divna knjiga! Već prema tome, kakvi su bili omoti: jedared Dom i Svijet, jedared nekakvi zakoni, pa onda neke pripovijesti, komadi, istrgnuti arci. O, kako je to bilo veselo, i kako je to bilo zanimljivo! U toj mojoj knjizi šetala se nekakva Olga i Lina, pa se umiješao neki gospodin u surki, sve se to veralo kroz čudne mistične paragrafe, kojih nisam razumio, pa sve sa Santos-Dumontom poleti i pojuri nekakvim čudnim lokomotivama, kojima sam slične vidio samo u Szent-Lorenzu, kad smo preko Mađarske putovali u Zagreb. Sirota Ružica od Garić-grada izgubila se već na trećoj strani moje knjige, a u zamjenu su iskočili neki čudni detektivi i vitezi, i krvavi vampiri. Ovi su se opet primirili na stihovima oduševljenog i patriotskog deseterca. U tom zanimljivom metežu najodlučniju je ulogu odigrao čudni junak, narečeni Kmicic. Poslije sam ga na prvim gimnazijskim klupama otkrio u Sienkiewiczu i oduševljeno pozdravio kao starog znanca. Svakako je ta moja sastavljena knjiga imala više čara nego sve moje nagradne knjige, kao na pr. »Barbarić, hrvatski uzor-mladić«.

Moja prva i najmilija knjiga izgubila se. Selili smo po cijeloj Hrvatskoj, moj je otac bio beamter, i moji stari papiri, s teškom mukom sabrani, obično su pali žrtvom selidbe. Tako mi je propala i moja prva i najbolja scena, koju sam još u Bjelovaru sagradio. Aladinova čarobna svjetiljka i Put oko svijeta bile su glavne atrakcije mog repertoara uz mnoge druge poučne i pučke komade. I kad sam kod kreiranja svog repertoara klijom, bojom, stearinom i drugim mojim teatarskim priborom upropastio čitav jedan stol, nekoliko pokrivača, uništio i zatupio sve škare i noževe u kući, spoznao sam prviput, da se moja umjetnost progoni i da se za umjet-

nost moraju pridonositi žrtve. Moj cijeli teatar, sva garderoba, veliki repertoar, sve je to od viših kućnih vlasti bilo energično postavljeno pred vrata. I tako se moja muza našla bez krova. Onda još nisam znao, da postoji teatar pod vedrim nebom. Da sam to znao, sigurno bih se bio utješio. Moje lokomotive, moji brodovi, moja rasvjeta, moje sufite, moji crnci i Phileas Fog i bjeloputna Auda tražili su sklonište po svim budžacima našeg dvorišta. Najviše mi je bilo žao kulisa. Za ove mi je dao boje sam moj profesor, kod kojega sam zato pokorno maljao i brojio zrna na klipu kukuruza. Poslije tog mog prvog teatarskog kraha, ovaj mi je dobri profesor dao pače dozvolu, da maljam u njegovu kabinetu, i tako je nekako počelo ono, što je cijela obitelj s negodovanjem, zgražanjem i otvorenim protivljenjem primila. »Pa ti nisi drugoredaš, pa zašto bi onda bio maler?« — »Ti tepec, ja bi z tebe nadbiškupa zagrebačkog napravil, a ti hoćeš biti maler!«

Bilo mi je tada 16 godina i bio sam već dvaput nesretno zaljubljen.

2. ZAPISI IZ ŠKOLA

Možda je bilo proljeće kao i danas. Možda su se tada isto tako pred prozorima njihale grane neraspupalog drveća, na proljetnom vjetru, kao što se njišu i trepere danas pred mojim prozorom. Nježne su blijede boje danas, jedva se ocrtavaju na osnovi pozadine granja i šiblja. Pláve se i tek je malo zelenila u njima, dok je kulisa poznatog brijega samo nešto tamnija. Možda su i tada sve te boje i njihov splet nalikovale izblijedjelom tkanju. Možda? No ja to više ne znam, ne pamtim više. Ne sjećam se. Izblijedjeli su i moji spomeni. Toliko samo pamtim, zaostalo je u sjećanju, da tada u izrezu prozora školske sobe nije bilo ni svijetlog plavetnila, ni oblaka velikih ni onih malenih, što se pregone nebom poput jedrilica punih jedara. Onoga se dana navirivalo u našu sobu sivilo, pritiskalo, i mi se nismo našim željama obraćali svijetlom izrezu na tamnom zidu. Kišilo je. Monotono. Debele su kapi jednakomjerno bubnjale o prozorski lim, dok je učitelj povrh nas čitao. Ne znam više što je čitao, ali još uvijek čujem njegov jednolični glas kako ječi uz kapi dosadne kiše. Čujem još uvijek sricanje nekih riječi, čas su to bile rečenice, a čas neke riječi. I kapi kiše davale su takt, a zvukovi su lijeno prolazili ponad nas, što smo se pogrbili u školskim klupama. Ponavljale su se rečenice i riječi su se gomilale. Tko je uopće shvaćao te riječi, tko je pratio taj glas? Koliko je nas uopće slušalo te riječi? Što je taj učiteljski glas dulje trajao, postajao je ljeniji, kao da se razvukao, slio u nešto sasvim nerazumljivo, nešto, što je bilo jednako jednoličnom mumljanju, koje se sve više gubilo, a u svijesti su rasle sasma druge predodžbe. Predo-

džbe i prividi, što nastaju u polusnu. I što je dosada bila veća, prividi i polusan postajali su sve očitiji. I kubičan prostor, i crna ploča, i prljav pod i niz prignutih likova u klupama i lupkaranje kiše, pa prazan glas — sve je to postalo ne samo mučno, već i suvišno za sve nas. I naše su se svijesti počele u maglenom stanju otimati čami, dok je lijena meljava riječi šumila u prazno dalje. Svaki se od nas povukao u svoj krug. Poneke su krugovi povezali, a poneki su ostali sami. Razred je ispod tmuše, čame i meljave jednoličnog glasa živio svojim posebnim životom. Kao u životu, jedni su tendirali povezivanju, a drugi samoći; jedni su bili u toj dosadnoj tmuši ili, bolje rečeno, ispod te dosade školske dužnosti pravi realni ilegalci, što obavljaju svoje naročite poslove, dok su drugi svoje ilegalstvo priklanjali više snima. I život razreda tekao je mirno dalje. Koji taj list knjige ili bilježnice okrenuo se, zašuštao je negdje i papir, zaškripile klupe, omakla se noga pa opet zavladala lijena beskonačna meljava ponad nas. Pogledi blude, pred njima više nema ploče ni razreda ni stijena, ni one karte, što krivo visi i što joj je desni ugao razderan. Tišti još klupa. Ostaje preda mnom zeleno oličena ploča školske klupe. Ona je kosa, i crne se mrlje tinte popinju do rupe. U njoj je okrhnuta prljava tintarnica. O, kako još danas jasno vidim one mrlje? A koliko je vremena prošlo? A iz tih mrlja, što se prelijevaju kao neki tamni sedef, protežu se svijetle rezotine sasma naročito opletene po čitavom prljavom zelenilu ploče. One su udubljene i urezane u drvo, a olovka ih je omastila. Mnogo se puta vraćala, skretala, puzala, pa se uvijala i plela duž svih raskrsnica i probijala nove skretnice i nove smjernice niz kosinu ploče. Uvijala se, dubla, kretala se tim crtama i grebotinama, putovala, i ja s njom. Putovala? Pa da, to su pruge — same pruge. I ja putujem imaginarnom željeznicom, i ona putuje i nosi me daleko, i preko dolova, i ravnina što dalje! I još dalje sve tamo u nepoznato — u svijet. O moje pruge! Kud su me one sve ponijele? Iz čaranja fantastičnih crta i reza, iz raskrsnica i čvorišta nosile su me u daleke krajeve. Putovalo se, jer su me one čudesnim krivinama križajući se i ulazeći jedna u drugu odvodile u čarobnu neku zemlju, čija je geografija još nepoznata. Poput strane očito nesumjerne arabeske bez simetrije i bez sklada, te su se linije zaobilazile, svijale se. Spuštale se, prelazile.

Što? Naravno rijeke, obilazile jezera (sve je to bilo na mojoj ploči), prelazile vijadukte, kakvih ni jedan leksikon svijeta ne pozna, na lukovima i bez lukova brzali su vlakovi, soptale lokomotive, brzale, hitjele, upravo letjele. Zaletjele se i uletjele u tunele, ulazile u krugove, u čvorove, u fantastične kolodvore. U brzini su prelazile daljine i prostore. Jurilo se preko mreže kolosijeka. Izmicali su stupovi telegrafa. Osvajali su se gradovi — i to kakvi! Šumila je uz te pruge muzika puta, muzika putovanja, kretanja, jurenja i letenja. Moja je olovka sasvim otupjela, lomila se dok se odvijao taj put. Iz zamusanog zelenila rasli su bregovi, šume, livade, šumarci, daleke neke obale, stijene, pećine. Rastao je svijet.

Kamo da se otputimo? U svijet bajki i priča? Da me ponesu u kraj, što ga gledamo u mutnom snu? Ili da potražim neviđena čuda, koja postoje negdje daleko — daleko od školskog razreda, naših običnih ulica i čitavog grada? Da se na kraju svih tih crtica i crta i njihova lutanja nađe ono, za što se ne zna što je, kakvo je i gdje je, a čežnja goni muči, grize, potkopava, da se upravo to neizrecivo, to bezimeno otkrije. I na momente kao da je ta mučiteljica čežnja uspjela dočarati već gotove likove, prikaze i privide, čitave i zaokružene. Već takve, samo da ih čovjek dohvati i time osvoji. Ali to načas prolaze pruge i blizu je ponor i dalje ostaje prazno, iza leđa mojih drugova, iza njihovih pogrbljenih likova, iza crne ploče, iza školskog zida, iza toga dubokog jarka neke provalije postoji to bezimeno, ono je daleko a toliko blizu. Ono postoji, smjer mojih pruga jasno pokazuje kuda se mora krenuti, da se otkrije. Postoji taj moj univerzum, postoji negdje i sklad, postoji negdje! I nije samo u priči za djecu, i nije ni u Mestvićevim pripovijetkama, ni u Robinzonu, ni u ratovima i bojevima, ni u pustolovinama o kojima pričaju dječaci, kad začuđenim široko rastvorenim očima zure kroz dogledala nekih vrtećih se panorama. Nije ni u onim našim knjigama, ni slikovnicama. A gdje je? A što je? Negdje na globusu, negdje gdje se kao pretpotopne nemani zmijulje velike rijeke po dalekim kontinentima? Ne, to ne može biti, to se na ispitu i za svjedodžbu treba, ali ono drugo, gdje je? Kako bi se otkrilo, kako bi se našao taj svijet, jer putovanje i kroz Tisuću i jednu noć ne vodi toj skrivenoj nepoznanici, prema kojoj su se iz

čaranja i črčkanja usmjerile moje pruge. A ako nije na globusu? Na mjesecu među planetama i zvijezdama? Ne! Poslije lijepih Auda i Phileasa Foga ne vode moje pruge u grad gdje se lije top, da se izbaci na mjesec. To je obična izmišljotina, ne vrijedi ni toliko koliko Nautilus ili put pod korom zemaljskom kroz ždrijela vulkana na neki drugi svijet. Kombiniran i iskrivljen naš, a ne onaj traženi, onaj priželjkivani. Putuju li moje pruge u isprazan san? U nedogled? U beskraj? U irealno? To ne znam, samo mi je jasno, da u mutnom i maglenom spletu oblika poprimaju neke forme svakim danom sve očitije, sve određenije lik ženski. I taj lik stovrsni, svaki čas drugi i drugačiji lebdi nedohvatan pred dalekom perspektivom usporednih crta moje pruge. Krije i pokriva cilj. Realno ili irealno? San ili java? Ili, bolje rečeno, san i java — varka i istina. I crte putuju usporedno u beskonačno. Dječače, one se ne dodiruju nikad, a ti želiš, ti čezneš za onom točkom, u kojoj dvije usporednice postaju jedno! A pred tobom je žena, a daleki su putovi i do žena, rekao je netko, a kamoli tvoj cilj. Dječače, ti se obmanjuješ, ti putuješ u ništa.

To nije rekao ni meni, ni drugima učitelj, ni njegov dosadni glas, a ipak moje pruge i moje črčkarije postoje — bar za tren su postojale! Isto tako i taj glas, koji mi je to rekao već davno.

Poslije, pošto su u starom Budweissu u Prvoj hrvatskoj između trećeg i četvrtog krigla pokojni Crnčić i Kovačević, gledajući moje nekakve vrbe i vinograde, konstatirali, da bi iz mene moglo nešto biti (ja sam dotle sav uzrujan iza ugla brojio kocke na pravoslavnoj crkvi), pojavio sam se plaho u privatnoj školi Crnčića i Čikoša. Svako popodne, kad sam bio slobodan od gimnazije, išao sam u taj stari atelijer, koji je bio pregrađena vlažna i siva bivša mrtvačnica starog rodilišta. Tamo su gospodarile frajle slikarice. Razmetale su se bojama, znanjem i mudrošću, a ja sam kao regrut-novajlija čučao u kutu i čudio se. Doskora sam se prestao čuditi.

Sa 17 godina doživio sam prviput bajku velikog puta, i prviput osjetio zamamnost odilaženja — sreću odlaska. Bio sam u Rimu i gledao toliko, da konačno nisam gotovo ništa

ni vidio od samog oduševljenja. Kad sam drugiput poslije mature bio ponovno u Rimu i Napulju, vidio sam već više.

Znam samo, da kad sam iza nekoliko godina opet prolazio istim putovima, istim ulicama, uz iste spomenike i po istim muzejima, svuda me je sretalo moje 17-godišnje oduševljenje, a ono je možda i bilo najvrednije. Poslije su me moji putovi vodili drugim smjerom, i to poglavito u dva grada, koji su mi ipak ostali najmiliji kao stari znanci, a to su Firenca i Venecija. Jedno je mir, proljeće i sklad, drugo je živi i bujni dekor, koji uza svu banalnost, poznatost i obični kič ipak bitiše neprestano u opoju živih i skladnih boja.

I.

GRAD NA IZARI

Kao što sve priče počinju sa »bilo je tomu davno«, tako moraju početi i moji zapisi. Davno je bilo, i danas osvježivati sjećanja na münchensko vrijeme, znači načas vratiti u mislima iz zaboravi oduševljenja, zanose, nade i nesporazume. Znači taknuti opet na zapretana osjećanja, što ih je vrijeme pokrilo svojom koprenom i prašinom. Neke je od njih to isto vrijeme posvema izbrisalo ili ih je opet ponijelo u nepovrat kao da ih nikad nije ni bilo. Slično je s tim uspomenama kao s onima, koje izmiču kad se prevrću stara požutjela ljubavna pisma — osušeno cvijeće ili blijede stare fotografije onih, čija imena više ne pamtimo.

Trajno u nama blijede i ginu tako slike, davne iluzije i naši prividi, što su ponekad sačinjavali čitave godine života. Zaborav je neumoljiva, a katkad i milostiva.

Tako se preda mnom rastvaraju čitavi snopovi zapisa i sjećanja kao kakvi stari folijanti ili stari skitzenbuchi, melankolično zatitra osmijeh na tim išaranim papirima, iskrsava prošlo vrijeme u svom neredovitom slijedu — izgubljeno i prošlo vrijeme! Tragom te prošlosti ponovno se skuplja i doživljeno i imaginirano, redaju se sjene i one prečesto poprimaju sasvim irealan oblik. Maglene i nejasne likove izobličilo je vrijeme. Da, oni su se mijenjali s nama

i u nama. U tami zaborava izmijenjen je njihov lik, a tek ih spomen poput tajanstvenog reflektora opet sablasno diže na svjetlo svijesti. Tako se iz tmine i magle dižu, upravo rastu iz tame pojedinačnim obrisom, pojedinim gestom, da se onda začvore i zbiju u koje lice, u koju grimasu, u koji zvuk ili koji miris ili koju nabačenu riječ, stranu ili najobičniju. Ona svakodnevno često ima magićnu moć, da se ta sjena potpuno oživi. Tako se uz prerazne asocijacije vrši to uskrsnuće — čuju se riječi, čuje se glas tih sjena, čitave fraze — smijeh. I sjene žive. Spajaju se razbiti detalji i cjeline. Nastaju žive slike na nemirnoj i titravoj pozadini, na kojoj se mutno komešaju jučer i danas.

I na takvoj pozadini uskrsava preda mnom moj studentski München. Miješaju se obrisi kuća, palača, trgova. Prepleću se oblici uglova, spomenika i grupa drveća, između kojih vire poznate fasade. Iz magle sjećanja rastu zamagljene silhuete grada na Izari. Rastu tornjevi i kubeta, otkrivaju se krovišta i kosi tavanski staklenici, u kojima je umjetnost, ta umjetna biljka preraznih generacija, pupala, cvjetala, vegetirala, zebla i ginula. Potkrovlja Münchena znala bi ispričati mnogu priču. Priču zanosa i očaja, priču o nadama, željama i čežnjama... ne samo jedne mladosti. Ti bi nijemi prostori znali pripovijedati, a pratio bi tu povijest ljudskih života daleki pogled na krovišta gradska — pratila bi je siva slika, u kojoj su glavna dominanta dva tubasta tamna tornja stare münchenske Liebfrauenkirche.

Tako u tom kompleksu slika, magle, prikaza i sjena iskrsne koja šara i u mutnom se viru sjećanja jave boje: zelenilo travnika, zelenilo na tornjevima, zelenilo na kubetima, po tom žućkasta intonacija paradnog reda kuća na Ludwigstrasse. U tom mutnom sklopu iznikne koja jača mrlja, bljesne kakva jača etiketa. Iz meteža uspomena te su jarke boje poput šarenog oblog stupa za plakate, na kojemu dominira Hohlweinov crtež. Kao u kakvom ugnutom zrcalu, kao u kakvom kaleidoskopu izmiču iz daljine malene šarene točkice, pa sve veće, da nastane bujica živog velegrada, što se slijeva niz Neuheuserstrasse iz oblih rupa Karlstora, da se na drugoj strani probije između kula i vratnica Izartora. Na isti su se način pomeli u sjećanju i crveni i neugodni uglovi i zidovi groblja u Zieblandstrasse sa sivim i ukočenim kaneliranim stupovima, što su kao neki primjeri iz

Stillehre na praznom i širokom tadanjem Königsplatzu. Ta kamena Stillehre vapi za jugom i suncem isto tako kao one pergole i fasade predvorja palača i kuća, što su se sklonile pod krošnje ogromnih stabala. Isto to traži sunčani porod onih kipova i bronze što ukrašuje zabate kuća, niše palača, vrtove i stubišta pred službenim i neslužbenim zgradama. Tamni obrisi golih brončanih mladića, što zauzdavaju mahnite niske konje na rampi kraljevske bavarske umjetničke akademije, isprepleću se i dozivlju u sjećanje likove stotine i stotine modela, što su pozirali a valjda još uvijek poziraju na prljavim podijima kiparskih i slikarskih atelijera u patetičnim pozama, čas sa motkom, čas bez motke, koja im, već prema potrebi, znači i bakantski izraz i vladarsko žezlo ili bojno koplje ili spravu za mučenje ili opet običnu štaku — pomoć i potporanj starog i izmučenog tijela.

Kroz polusjenu uspomena jure sva moguća prometna sredstva počam od dvokolica koje zvrndaju i cijukaju upravo ondje gdje ih ne treba, pa sve do starovjerskih galakočija s kićenim lakajima. Naravno da su u toj gužvi rijetki pretpotopni automobili, koji štropoću i sopću kao neke navinute dječje škatulje, zatim plave škatulje — tramvaji poput zagrebačkih. Oni klize i gmižu posvuda, bučno preskaču tračnice ispred novog Rathausa, koji su nazvali novogotskim, zvone naokolo Sendlingertora i žure u Sendling, Giesing, Haidhausen i Bogenhausen. I u Grünwald, da tamo iz svoje utrobe izbace parove — Kunstmalere, koji će sa svojim gšpusijima u konditoraju jesti Kuchen i kave sa Schlagsahne i studirati izartalsku božju prirodu. To je obično u nedjelju, kad se münchenski puk s ruksacima i bergštajgericama secesionira u okolinu. A u nedjelju se ide u posjete zamišljenim pingvinima, dobroćudnim medvjedima, majestetičnim pelikanima, izludjelim pavijanima crvenih stražnjica i drugim bestijama, koje iza rešetaka prečesto imadu inteligentniji pogled nego mnogi posjetnici.

Svaki broj tramvaja predstavlja svoj posebni svijet, bez tih plavih kutija ne može se u Münchenu gotovo nikamo. Tako i onaj, koji bježi ispod Siegestora u Weltvorort — Schwabing. Taj nosi publiku u posebni svijet Schwabinga, što je u turističkoj reklami opjevano kao neka naročita künstlerska republika posebnih svojih zakona, posebnih običaja, a ponajviše svog posebnog stanovništva. Kako je stara istina,

da dobar glas daleko ide, a zao dva puta dalje — tako je i sa Schwabingom. Za jedne su dugovlasi adepti te slavne i nadaleko poznate općine opasna čudovišta i pokvarenjaci, od kojih je sve zlo, a za druge su ta ista čudovišta, ima ih ili bilo ih je u raznim kostimima, neki geniji, neki luđaci, sasvim bezopasni Weltverbessereri, Künstleri! — Za treće je to bio skup hohštaplera i pijane klateži sa svih strana ovog našeg lijepog svijeta. Svakako su protuslovna mišljenja o tom Schwabingu, ali glavno je ipak ostalo pri tom, da je glas naroda glas božji. A glas münchenskog naroda je to dobroćudno označio, taj čitavi kompleks, kao künstlerbagaški und »Sau-Schlaviner«.

Na mutnoj slici davnog Münchena, onog prošlog, onog prije Svjetskog rata, riječ Schwabing izazivlje najjače šare i asocijacije. Na tu samu riječ oživljuje čitav jedan sasvim naročiti svijet ili, bolje rečeno, te riječi ocrtavaju jedno stanje (G. Fuchs). Jer Schwabing nije samo predgrađe Münchena, ograničeno točno na skup nekih ulica, neka općina gradska, koja u gradskim uredima ima svoje naročite odjele, Schwabing je stanje, koje je poprimalo obilježje općenitosti na prijelazu stoljeća. Schwabing nije počinjao kod Siegestora da svrši na koncu Belgrader-Strasse na bavarskoj visoravni negdje na onim dalekim ravnicama, što su ih obrubljivale tamne jelove šume ponad kojih je svijetlio snijeg alpinskog gorja. Schwabing je kao stanje bio i u Beču, a bio je i u Berlinu. Mnogo drugačije nije bilo ni stanje internacionalne publike, što se je kupila oko kavanskih stolova boulevarda Montparnasse uz cafe-creme i apsint i raspredala beskonačno velika i mala pitanja svijeta, života, ljepote i umjetnosti.

Na taj bi način samo ime Schwabing, to urbavarisch ime, što je u prošlosti značilo selo extra muros Münchena, postalo u prijelomu vijeka internacionalnim pojmom, a sami Schwabingenzeri čeljad međunarodna, koja je posvuda doma, a sama nije zapravo imala domovine.

Samo je po sebi razumljivo, da je to stanje mijenjalo izvanjski oblik i poprimilo razna obličja. U Beču je to stanje dobilo »Weanerisch Anstrich«, naime kupola Secesija na Naschmarktu, ta kula bečkih Schwabingenzera, bila je svakako u dubokoj vezi s oblicima bečkog kuglofa sa cvebama, koji je nadaleko raznosio ime Beča i bečke kuharske i poslastičarske vještine, a servirao se posvuda u Beču, tako i u blizoj kavani Secesiji, gdje je Peter Altenberg važio kao Sehenswürdigkeit i gdje je bradonja Bahr primao poklonstvene deputacije.

U Parizu je to stanje poprimalo naročit oblik. Nekako su u to vrijeme u oficijelnom Babilonu na Seini »Nachzügleri« sa svih strana svijeta, svijesni i nesvijesni Schwabingenzeri, prevodili na svoje jezike »Cvijeće zla«, dok su posvećeni, oni malobrojni, u koru šaptali Rimbaudove stihove i svađali se oko svake točke Rimbaudove, kao što su se pravdali i divili u pravom Schwabingu na Izari sasvim sektaški malim slovima Stephana Georgea. I nije teško pogoditi, da su ti pravovjerni Schwabingenzeri na Seini prezirali one Schwabingenzere na Sprevi i na Izari, a svi zajedno one na Dunavu u carskom Beču.

Slučaj je bio obratan, samo malo manje bučan. Taj secesijski Babilon svih jezika i svih rasa imao je i svoje veze, svoje kurire, svoje poslanike. Pojedinci su čas stolovali u Schwabingu, čas u Beču, pa opet u Parizu. Przybiszewski se je isto tako osjećao doma za stolom u kavani u Theresienstrasse kao i na Naschmarktu ili u Berlinu-West. Koncentrirani je alkohol pratio po svim tim mjestima njegove povišene himničke poeme samom Sotoni, a mali neugledni Pascin jednako je pripovijedao bordelske pričice u Rotondi kao i u Luitpoldu — jednakim cinizmom na svakom mjestu, samo drugim jezikom. Elfscharfrichterski literarni kabaret bio je jedno vrijeme svjetska senzacija kao čisti produkt Schwabinga. Skoro se dogodilo i to, da je ime Schwabing ne samo nadvladalo ime München, nego da je išlo po globusu i dalje nego sam München.

»Kozmijska ledina« na koju ne bi mogao pristati ni obični avion, bila je privlačiva za sve moguće akrobate i zrakoplovce ideja i teorija. Ta je simbolična ledina svojedobno bila prazna, danas je izgrađena Mietskasernama. Prazna, pokrita snijegom za vrijeme dugih zima, bila je geopolitički centar Schwabinga, oko nje su bile i male i velike kućice, još od starog nekidašnjeg sela pretvorene u nastambe ariviranih i neariviranih Schwabingenzera. Na tu su ledinu iz daljine virkala svjetla penziona Führmann — znamenitosti Schwabinga. Pa ako taj penzion Führmann nije bio upravo pupak kozmosa, ipak je jedno vrijeme bio ona točka,

oko koje su se Schwabingenzerove kozmičke maglice vrtjele i u čije su prostore upadali svi veliki i maleni kometi i meteoriti Schwabingova svemira. Tamo je bila Balkanska soba (Balkanzimmer), u kojoj su svi Balkanezeri sa svih točaka ove kugle zemaljske nalazili utočište. Ovdje se nije ime Balkana pokrivalo s geografskim imenom, već je imalo značenje neke naročite schwabingenzerske dinamike, da ne kažem divljaštva. Führmann je bio penzion, istovremeno plesna dvorana, kabaret, atelijer, krčma i jednom riječju prava nepatvorena schwabingenzerska jazbina. No nije ona bila jedina, jer se schwabingenzerski Maskenzug valjao i kovitlao kroz dim i po drugim sličnim malim i velikim prostorima. Prolazio je kroz atelijere, radionice, kavane, pivane i prerazne Künstlerkneipe, znao se zabušiti u privatne stanove i u vrijeme mesopusta se činilo, da je taj šareni i bučni Maskenzug obuhvatio i trgove i ulice i kuće i uopće sve prostore, da su pale sve pregrade i ograničenja, i to ne samo ograde između noći i dana, već i ograde staleške, ograde mladosti i starosti, novca i bijede, stvarnosti i imaginacije. Vrhunac tog kovitlanja bila su tri dana pred Pepelnicu.

Zakoni Schwabinga nisu od pamtivijeka priznavali ni Pepelnicu, ni korizmu; oni su štoviše u pravilu protegli karneval gotovo na čitavu godinu, ako ni u čem drugom, a ono u tom, što su isticali staru istinu na pravom mjestu, da je prava darovitost tek ona, koja prouzrokuje smijeh — i tako je bio razumljiv trajni »kozmijski« karneval u prostorima, kud su se kretali pravovjerni građani Schwabinga. Samo je po sebi razumljivo, da su umjetnički atelijeri bili glavna žarišta tog čitavog gibanja. Bilo ih je preraznih, velikih, štoviše ogromnih, kao što su velike šupe, a bilo ih je opet sasvim malenih, jedva kut krova, do kojih je put vodio preko labirinta greda, često skopčan sa životnom opasnošću. Bilo ih je raskošnih i bijednih, urednih i uređenih poput kakvog uređenog muzejskog prostora, a bilo ih je opet, koji su izgledali kao ostavljeno bojište potučene vojske. Postojali su još oni stari atelijeri sasvim makartski, gdje su visjele slike à la Grützner i à la Deffreger, u takvim su bile gomile raznih stvari počam od slupanih vrčeva, starih podrtih mreža, cinčanog posuđa, suhih palminih listova do starih figura baroka i crkvenog pohabanog ruha. Krpe baršuna, zlatnih brokata, ciganskih šalova i svilenih kostima Dachauerica upotrebljavale su pitoresknost ovakvih malerskih staretinarnica. U takvim se atelijerima sigurno u kakvom kutu našla i vaza puna šiblja i malih štapića, kojima su na vrhovima bile utaknute istisnute tube slikarskih boja — i to je bio duhoviti malerski buket. Zrcala sviju oblika i svake starosti odražavala su opet u atelijerima slikara historijskih nesreća i svjetskih muritata same pancire, helebarde, šljemove i potrgane zastave. Atelijeri alegoričkih ili religioznih slikara odisali su duhom starih sakristija; u njima su visjele žarulje u kandilima i tamo su kadionice činile najglavniji sastav aranžiranih nature-mortea.

Suprotnost ovim prostorima i zamračenim radionicama, gdje je i za sunčanih dana bilo polusvijetlo, predstavljale su slikarske radionice tada modernih slikara, sve svijetle, štoviše, neke su se prkosne okrenule spram istoka i primale direktne sunčane zrake. Tamo su se šarenile tapete svijetlih boja, japanski paravani, tamo je čitava sirova paleta raznobojnih jastuka i jastučića bila porazmještena po otomanima. Oni osobito bogati imali su razna svjetla; tâ su se palila kao u teatru na pozornici, naravno za pojedine štimunge; nije tu manjkao ni pianino, a ako ga nije bilo, onda bez gitare nije bilo pravog atelijera. Naravno da su atelijeri bogatih diletanata i amatera bili najraskošniji i da je tamo bilo najviše kiča uz časne iznimke. U tim se atelijerima najmanje slikalo. Bilo je i atelijera sasma bijednih, gdje su stanovnici spavali na kupovima starog papira, a pokrivali se faute de mieux velikim formatom Münchner Neueste Nachrichten, dok im je za uzglavlje služila opet Münchner Post. Često se u takvim atelijerima i najviše radilo, a valjda su najsimpatičniji, a i najkorisniji bili oni, koji su izgledali kao najobičnije radionice običnih rukotvoraca, bez ikakvih uobičajenih atelijerskih naprava. Bilo je i atelijera isposničkih: polica s knjigama, na njoj lubanja, štafelaj, posoblje zbijeno od starih sanduka, plinsko kuhalo i čitav nature-morte starih praznih flaša i lončića, a na zidu pod krpama obješena garderoba i pelerina, koja je služila u raznim prilikama dana i godišnjih dobi, bijele prazne stijene i klupe studija i slika i ništa više — možda kakav rogoz na sanduku od sapuna. Tko bi zbrojio sve te varijante praznih atelijera, tko bi opisao te škulje, te potkrovnice, te dvorišne prostore, te inscenacije, koje je poslagala imaginacija stalnih i nestalnih

Schwabingenzera? Bilo je i atelijera, u kojima se nije ni slikalo, ni modeliralo, ali je platno djevičanski čisto stajalo na stalku negdje diskretno u prostoru, koji je inače izgledao kao kakav mirisavi budoar u namještenom neredu.

Bilo je i takvih, što su se iznajmljivali kao hotelske sobe; njih su slučajno zaposjedale one ptice selice, što su iz puritanske i luteranske sjeverne zone doletjele u Atenu na Izaru, više da dožive interesantne dogodovštine, nego da dožive umjetnost i da tako bar na nekoliko dana požive po zakonima künstlerskog Schwabinga. U tim reminiscencijama valja istaknuti, da je ponajveći dio umjetničkog naraštaja obično bio bez atelijera, za mnoge je atelijer bio kavanski prostor, a kavanski stol plošnina, koja je služila crtanju. Tako su ti stolovi nosili fantastične projekte, na njima su rješavane križaljke i rebusi svih mogućih pitanja umjetnosti. Među tim genijalnim črčkarijama bilo je i stihova, bilo je formula, ključeva i znakova za note. Šarali su se znakovi sve tamo od kabalističkih i astroloških do banalnih opscenih karikatura primitivaca. I to nije bilo nikakvo čudo, jer se je oko tih stolova skupljalo šareno društvo raznih nacija, raznih profesija i raznih staleža. Mudroslovilo se i bulaznilo, pričale se šale i grozote, rimovalo se i pjevalo, bilo je ekstatičnih himna i prostačkih kletava, patetičnih tirada i sasvim naivnih, gotovo djetinjskih izraza i još naivnijih konstatacija.

Kroz tu babilonsku kulu pometenih jezika, koja je bila puna dima, činilo se načas, kao da je stobridna leća skupila sve te zanose, strasti, nastojanja, želje u jedan snop, u jedan sklop, sva ona nastojanja od najuzvišenijeg do najpodlijeg, sva, što ih čovjeku njegov mozak može imaginirati. Sve se to u čudnim spiralama zavrtjelo kroz dim. I u tom se kretanju grčevito tražio neki izlaz — bio je to neki opoj, pijanstvo, demonsko ludilo. Kavana, u kojoj su reprezentanti te demonije godinama držali svoje inače sasvim buržujske štamtiše, zvala se Grössenwahn. U toj neprekidnoj diskusiji, u toj drhtavici, u tom napetom stanju između opoja i Katzenjammera, i to onog teškog, sumornog od piva, sudjelovala je čeljad Schwabinga, stara i mlada, ženska i muška, i oni pitomi i oni divlji. Tamo su tumačili snove frojdovci, teozofi Steinera; profeti, astrolozi i neshvaćeni geniji prorokovali su svašta i ništa, budisti i mistagozi svađali su se sa satanistima uz Schopen piva. Ćaskali su demonolozi i iluminati o posljednjim stvarima, ekstatičari i pervertiti uspostavljali estetska pravila, mističari i mistifikatori vještački su slagali svoje konstrukcije. Dugovlasi komponisti dokazivali su pogreške ne samo Richarda Straussa, nego i Beethovena. Kokote i književnici, poeti i službene Izolde i Sente plesale su valcer, dok su povrijeđene umišljene veličine tražile — tko će im se diviti i tko će im više tamjanom kaditi. Glumice i slikari, glumci i stare babe glumili su nesnimani film kroz te prostore. Mecenati i paraziti oduševljavali su graditelje i kipare, a novinari i kozmijski kulturtregeri i sumnjive barunice i grofice, barem sumnjive prema Gotha-Almanahu, duboko su raspredali problem ženstva, koji je na ustima i u duhovima sviju bio neprestano prezentan. Citeraši i diletanti, modeli i majstori svađali su se o ljepoti, o slavi i o posuđenim novcima. Danima i danima, noć na noć tako se mudroslovilo, plesalo, opijalo vinom i pivom, erotikom, metafizikom i estetikom. Sve se to miješalo i valjalo pod sasvim mirnom i urednom vanjštinom bavarske prijestolnice. Valjalo se kroz atelijere, radionice, kavane, pivane i Künstlerkneipe. Orkestrioni, citre, gusle, harmonike pa toptanje Schuhplatlera, drečeći glas promuklog i crvenonosog šansonijera i razbitog klavira Käthe Kobus, sve je to bilo u tom velikom orkestru. Sve je to muziciralo na svoj način u tom Hexensabatu, u kojem je bilo puno Helena. Taj tumult, metež i nesklad glasova, pjesme i muzike poprimao je ponekad prizvuk teatarske grmljavine, redovno se činio kao buka što je čujemo iz pijane krčme kad se otvore vrata njezina u tamnu, hladnu i bezglasnu noć punu tjeskobe i slutnja.

U tome je tumultu ječao koji jasniji glas, koje urlanje, koji grohot, koji povik, za koji se ne zna, da li je povik razularenog veselja ili teški jauk. Tako je ječao grobno drhtavi i antipatično promukli glas Marije Delward. Duboko muklo dolazili su guturali iz sfingoidne njezine lubanje — upravò funebralno. I svaki je secesionist u tom antipatičnom Delwardinom licu morao automatski pronaći privlačnost tajne. U crnom baršunu crtao ju je na bakar i hrvatski grafičar Krizman. On je tu nastranu karikaturu ženstva shvatio ozbiljno, i tako je uspjelo ostvariti ono, što je ona, ta »demonska« M. Delward, predstavljala, a ne ono, što je ona zapravo bila.

U svakom slučaju dokument.

Istina jest, da se u njezinu literarnom kabaretu kod Elf Scharfrichtera uz banalne točke programa moglo čuti nešto, što je između redaka tih pjesmica, poema i patetike načas iskrslo, a zvučalo je kao neki sasvim strani glas, kao strani krik, a bio je u zraku — krik za izlazom — za oslobođenjem, jer pod krpama i prnjama i nafarbanom bronzom i lažnim zlatom tog fantastičnog Maskenzuga, koji je dapače uz baklje prolazio tihim gradom uz raspojasanu galamu, drhtalo se od slutnja i tjeskobe i prečesto su te bakljade, kad su zamrli glasovi navinutog veselja, izgledale kao mrtvački sprovod u tamnom kanjonu bilo koje ulice bavarskog grada. Tjeskobe i slutnje! Zato i opojnost, zato i razulareno veselje, zato ludilo — zato Grössenwahn!

Neki su to napeto stanje nazvali »Sturm und Drang-periodom« jedne čitave mladosti. Tada je trijumfirao Langenov »Jugend«, a »Simplicissimus« je svojim reskim karikaturama nasmijavao globus. Genijalne crtarije Guldbransonove djelovale su sugestivno, bile su i protest, a ne samo duhovito ismijavanje. No gledajući iz današnje perspektive, te oštre i ingeniozne satire imadu nešto od samoubilačkog poteza. Te satire, to ismijavanje, te tirade, himne, soneti, gassenhaueri, dramoleti, drame, künstlerski manifesti poprimali su uistinu u svojoj cjelini prizvuk, koji zvuči kroz monologe Karla Moora, ali ti su se protesti i taj smijeh, pun gorčine, obično utišavali ili sentimentalnim rezigniranim refrenom ili se opet ta bura smirila u običnoj atelijerskoj šali. Tako su se nizala protuslovlja. Drugi su to stanje Schwabinga i kovitlanje Schwabingenzera obilježavali kao znak rasula, kao jedan od sektora velikog svjetskog aleksandrinizma, kao stanje, koje je tipično za vrijeme pred »Umwertung aller Werte«. I svi su znakovi govorili o tome i bez astroloških tablica, jer to nije bio »Frühlingserwachen«, onaj pravi, koji se vječno obnavljao, to je bio Wedekindov u Kammerspielima, taj je bio od papira s mučnim i teškim simbolima — kao onaj ingeniozni s kišobranima nad otvorenim grobom. Papirnato cvijeće, papirnato proljeće, a ne ono, što je pobjednički pupalo, cvalo i raslo tamo na padinama Tegernseea, Starhembergseea, gdje se pušila zemlja pod plugom nekih ozbiljnih, a zdravih prilika. Tamo je bio neprepoznati Frühlingserwachen, što je odsijevnuo na slikama starog nepriznatog i zaboravljenog Heidera,

tamo daleko u brdinama i dolinama izvan Tierparka i Schwabinga bio je vječni Jungbrunnen. Tamo su živjele i trajale nove i istovremeno prastare snage, tamo se osjećao dah zemlje, miris poljana i čitava mistika — tajna šuma. I tamo nije bilo izobličeno osjećanje s hipertrofijom intelektualizma. Iz tih snaga crpao je i veliki Leibl svoje umijeće, iz tih je snaga krvi i zemlje izraslo sve ono što je bilo umjetnički pozitivno i značajno i veliko u Münchenu. Tamo je vani uistinu veliki sveobuhvatni orkestar pjevao kozmijsku himnu mladosti i života.

Tu je pjesmu trebalo čuti, a tada su je u Schwabingu slušali i čuli vrlo rijetki, jer je na estetskim i metafizičkim uzvisinama te künstlerske svjetske estrade bilo galame i buke sa svih strana. Pred crvenim je zastorom na toj estradi pod svijetlom blješteće rampe tada iznosio F. Wedekind uz Nietzscheov citat svoju ženu na ramenu, a u drugoj mu je ruci bio bič. Problematika seksusa postajala je neuravnotežen ispad erotomana, i to zbog senzacija.

Tako se valjda imao roditi Übermensch. U to su se isto vrijeme izdanja Strindbergovih diplomatskih poslanica ženi i ženki žutjela po svim izlozima, a svaki je treći student nosio pod pazuhom Weiningera. Na pijedestalu secesionističkog »Ewig-Weiblichen« postavljena je sfingoidna bludnica kao apokaliptička zvijer nad vodama eterskim, ogrnuta plaštem umjetnosti. U demonskom su Maskenzugu izobličenih misli i isprekrenutih pojmova — bludnica i mati postale jedno. Umwertung aller Werte! Panseksualizam i panerotizam bile su parole tih Übermenscha, tih genija i tih luđaka. Vrijeme je bilo na prijelomu stoljeća, pred Drugi tridesetgodišnji rat — tragično vrijeme!

I nije teško zamisliti, kako se takvo stanje odrazilo na bilo koju mladu darovitost, koja je bila privučena poput sitnog malog leptirića na to veliko umjetno svjetlo. Primjera ima bezbroj, od naših su primjera najznačajnija dva: rano preminuli M. Kraljević i samoubojica Josip Račić. Obojica dolaze u München sasvim mladi, dolaze studirati. Privučeni su tim likovnim središtem. Pravnik ili student prava Kraljević došao je iz Beča — iz Arcadencafea u Caffee Grössenwahn. Pušio je svoju lulicu u prolazu dvorišnom, koji je vodio u Knirrovu školu, isto kao što je nonšalantnom gestom ulazio u Heimannovu privatnu školu na večernji akt.

I naravno je, da se je Miroslav pl. Kraljević nakon nekog vremena našao kod Freiherra von Habermanna na akademiji, jer kamo bi drugamo? Tamo su već bili Račić i Becić. Tada je taj profesor, koji onda nije bio dugo na akademiji, za münchenske nadobudne vrijedio kao najmanje konzervativan i ponajviše bliz mladima, a pogotovo najviše monden.

Njegov ukus, njegov temperament i, konačno, njegova virtuoznost sviđala se i bila je privlačiva. I njegovi su se đaci na akademiji ponosili, da su oni ponajviše i ponajbliže onoj magiji, koja se zove pravo slikarstvo. Istina je, da je Freiherr von Habermann bio neke vrsti nastavljač one stare münchenske tradicije sve tamo od starog Dietza i da je sretno povezivao nešto od onog altmeisterskog sa suvremenim nemirima.

»Schmiessig« nabačene ženske glâve, što su virile iz krivudastih poteza širokog kista, mlade su slikare oduševljavale, a onaj prigušeni topli ton, koji je vezao njegove uznemirene oblike, vrijedio je kao izraz osobito slikarski. Svakako su ti biljezi na većini bivših đaka Habermannovih ostali. Nekoji su ostali samo u virtuozitetu, a drugi su upravo na tom Habermannovom osnovu gradili dalje. Slučaj je to našeg Račića i Kraljevića. I njihove kasnije pariške faze mogu se ispravno i točno ocijeniti i shvatiti tek sa te Habermannove osnove. Još više, najbolje i u sebi potpuno zaokružene studije i slike J. Račića, te rano uginule velike darovitosti, bez Habermannove osnovice ne bi uopće bile zamislive.

Račićev prijelaz od tamne Habermannove palete na Manetovske sugestije u Parizu logičan je. A kod Kraljevića je opet onaj prijelaz spram karikature i one »schmiessig« nabačene krivulje njegovih crtarija ženskih aktova — sasvim habermannski.

Ako uočimo čitavo stanje i Münchena i akademije i Schwabinga u ono vrijeme, kad su u Münchenu Kraljević i Račić, možemo psihološki potpuno razumjeti onaj bolesni erotizam Kraljevićevih kasnijih crteža, pastela i pojedinih ulja. Taj se erotizam, uz isticanje pojedinih oblika (debeli gnjatovi i debeli listovi kraj malih nožica), može vrlo lagano objasniti upravo stanjem sredine. To su derivati Secesije i jeka onog prenapetog stanja, u kojem je demonizam seksusa

igrao odlučnu ulogu. To igranje s demonizmom imadu i poneke karikature Kraljevićeve, kao ona izvrsna, što prikazuje tadanje Schwabingenzere (među njima je Unold, današnji profesor na münchenskoj akademiji), tadanji kolega naših Hrvata. I nije daleko od istine nagađanje, da je hitac samoubojice, koji je prekinuo Račićevu životnu nit u bijednom pariškom hotelu, uvjetovan unutarnjim protuslovljem, koje je u toj tankoćutnoj, mladoj, naivnoj poluseljačkoj svijesti nastalo i moralo nastati tek kao mali odraz onog općenitog protuslovlja, koje je kao bolest vladalo posvuda. Možda je i sigurno, da je ta senzibilna i fina priroda bogodanog talenta u tamnim noćima samoće instinktivno osjetila još tamnije ponore i prijelome, koji se ni u vlastitoj svijesti nisu dali premostiti — i logično — ubojni je hitac morao pasti.

Umjetnost u liku tadašnjeg simbola sfingoidne bludnice dobila je svoju žrtvu, a statistika bivših i tadanjih stanovnika Scwabinga jedan broj više u odjelu samoubojica.

Bilo je to na prijelomu vijeka u gradu na Izari, kad još nitko nije slutio, a kamoli mislio, da su svi ti Gschnasfesti, Maskenzugi, Kostümfesti, taj smijeh, taj ples i kovitlanje, to sigranje pojmovima, apstrakcijama, dušama i životima, taj opoj i zanos, to estetiziranje, čudni neki znakovi — neki simboli života, koji je već u sebi nosio klice smrti i koji se domalo u nepovrat izgubio.

II.

VILLA STUCK

U mom su sjećanju ostavili ponajviše tragova na München sutoni i jutra sa svojim naročitim bojama, mirisima, zvukovima i oblicima. U takvo sam se jedno rano jutro pred osvit našao prvi put u Münchenu.

Kad je salzburški brzovlak proklizio Ostbahnhofom, bila je mrkla noć; a kad nas je izbacio u začađenom Centralbahnhofu, tek se pojavljivala slaba zelen na nebu između bijelog dima soptećih lokomotiva u dnu luka staklenog prljavog svoda. Vani na kolodvorskom trgu čekao je mrak i obič-

na vreva. Još su se vidjele zvijezde. I kamo će se moji koraci iz te vreve, iz tog polumraka, ponajprije upraviti u nepoznatom gradu, ako ne k mome cilju putovanja. A taj je bio: doći do Stucka — Franza von Stucka. Tako su se moji koraci smjesta upravili kroz još usnuli grad do Ville Stuck.

Pojam Stuck je u to vrijeme za mene bio nešto neodređeno, daleko i veliko. Nešto, što je bilo potpuno istovetno s pojmom nedohvatne i prave umjetnosti. Takvo poimanje postaje razumljivo, kad se uoči, kako je ono moglo nastati.

Za nas dječake bile su na primjer sasvim loše razglednice Böcklinova »Todteninsela« iz perspektive gimnazijskih klupa provincijskog mjesta umjetnički događaj, kasnije u Zagrebu nije bilo mnogo bolje, a još kasnije između atelijera Crnčićeva i Cikoševa bile su za nas neke zalutale reprodukcije iz »The Studio« ili »Deutsche Kunst und Dekoration« gotovo jedini izgled u tadanje likovno evropsko stanje i zbivanje. Tada se bečki »Ver Sacrum« posmatrao kao neko hipermoderno naročito otkrivenje. Tako su se pred našom mladenačkom fantazijom povijale morbidne Klimtove figure na srebrnastim pozadinama. Osvajale su isto tako, kao i one Klingerove stvari prezasićene i preopterećene literaturom. Njegov »Krist na Olimpu« ili šareni Beethowen, ili pogotovo njegove grafičke suite značile su za nas vrhunce likovnih realizacija, dok su nam se opet reprodukcije naduvenih i arhaiziranih Metznerovih golemih figura i spomenika činile ne samo izrazom snage i monumentalnosti, već i ostvarenja novog stila.

Zato i nije nikakvo čudo, što su se sva ta i takva maglena poimanja zgusnula u konkretan ideal, kad sam se u svojoj sedamnaestoj godini našao na venecijanskom Biennalu u posebnoj dvorani rezerviranoj za glavne i svjetski poznate stvari Franza von Stucka. I za mene tada nije mogao postojati veći i dublji suvremeni majstor, nego što je to bio slikar »Sünde«, »Prvih ljudi«, »Sfinge«, »Pana i njegove djece«, »Piete« i »Centaura«. Činilo mi se u toj dvorani, u koju sam neprestano uvijek ponovo navraćao, da je posljednja riječ pikture ono ljeskanje na glatkoj zmijskoj koži, ono sivozelenkasto iscrtavanje, komu su dodana sumorna i duboka tamna modrila ili crvenila, što se krijese neugođena na slikanoj plošnini poput kakvog dragocjenog kamenja. Bljeskale su se i krijesile te Stuckove boje na polutamnim platnima,

sjajile se, upravo caklile se na staklenim očima pojedinih ženskih portreta. Ta se igra precioznih boja vršila na oblicima, koji su svi redom bili vješto i odrešito crtani. Jednostavna je plastičnost bila ostvarena, iz lokalnog tona, izazivala je sjećanja na arhajske likove i silhuete stare Helade. Neke vrsti suvremeni morbidni, istovremeno mondeni klasicizam, koji je sav naginjao u dekorativno. Naravno, svega toga nisam tada na ovaj način zamjećivao, a još manje prepoznavao.

Takva je i bila ona poznata slika Stuckova »Krieg«, koja je dominirala u toj kolekciji. To veliko i jednostavno platno prikazuje nagog mladića na mrkom kljusetu, s krvavim mačem i zlatnim vijencem, kako jaše poljem lešina, dok po mračnom nebu odsijeva ruj plamena i požara. Uza sav taj stravični i patetični prikaz, ova velika slika ostaje ilustracijom, sigurno je, da ne dostiže izražajnost simbola, koju ima na pr. maleni crtež istog motiva A. Dürera. No ta velika ilustracija, stotinu puta reproducirana i publicirana, svjetski poznata, nosi svakako biljeg svog vremena, dokumentarna je, i kraj sve namještene dekorativnosti, ona kao da ima nešto od slutnja svih budućih grozota rata, krvi, paleža, lešina i strave, kao da u tom akademskom i patetičnom načinu ipak struji neko osjećanje, koje je davno zabacilo romantički »Weltschmerz« prošlog vijeka, te se našlo licem u lice spram »Weltangsta« našeg stoljeća. Tu su sliku, kao i ostale slike Stuckove, jedni prekomjerno uzdizali i hvalili, a drugi opet kudili. Stuck je bio naime na zenitu svojeg uspjeha između 1895. i 1905. On je u to vrijeme bio neokrunjeni, ali općepriznati princeps umijeća isto tako, kao što je to Lenbach bio dva decenija prije u gradu na Izari. Kao takav postao je i plemić, on, pučanin poput Lenbacha — Freiherr von Stuck! Drugi su naprotiv potpuno nijekali i Stucka kao slikara i čitav njegov opus; tih je u ono vrijeme bilo svaki dan sve više. Mržnja ponajprije i ponajviše onih slabijih isto je tako obilježavala Stucka kao prvaka, kao i svojedobno Lenbacha, a valjda nije bio ni jedan ni drugi bez ličnih zasluga što se tiče te mržnje. Vodile su se beskrajne debate pro i contra Stucka. I mi Stuckschüleri temperamentno smo ga branili i kao njegova elitna trupa branili i ono kod Stucka što se braniti nije moglo. No nije bilo samo prepiraka, bilo je direktnih sukoba, gdje su veliki masovi (vrčevi) letjeli po zraku kao

obrambeni i navalni projektili u parbi, da li je Stuck velik slikar ili da li je uopće slikar. Bilo je i menzura, raznih sudova, slupanih nosova, otečenih glava i razrezanih lica — i to sve za Stucka.

Njegove su slike ponajprije visjele na prvim mjestima po galerijama, onda su ih sklanjali, a konačno sasvim izbacili. Poslije toga su ih opet uspostavljali, pa opet micali i t. d. Nagle slave obično naglo gasnu. Habent sua fata picturae.

K tom upravo Franzu v. Stucku vodio me je moj mladenački zanos, i prvi sat moga münchenskog boravka našao me je pred mojim tadanjim ciljem, a to je bila Villa Stuck. Kad sam stigao pred nju, upravo je sunce osvijetlilo antikne plastike na zabatu, koje krune jednostavnu strogo kubičnu formu same vile. Pred tim kubičnim oblikom istaknut je ulazni kameni trijem; jednostavni dorski stupovi tog monumentalnog ulaza (Zufahrt) pridržavaju dosta prostranu terasu, koja je vezana s atelijerom prvoga kata. Taj je atelijerski prostor ujedno jezgra čitave zgrade. Trebalo je nekoliko dana diplomatiziranja, da se konačno nađem u tom prostoru licem u lice s mojim tadašnjim idealom, jer se brončana vrata s likom Gorgone na vili Stuck teško otvaraju pred jednim zanesenim dječakom u pelerini, s lavalier-kravatom i velikim bolero-šeširom, iz nepoznate za Stucka zemlje, kao što je naša Hrvatska, osobito kad je taj dječak nosio pod rukom veliku mapu svojih naivnih crteža, slika i osnova, tumačeći svima i svakome, da hoće protiv volja svih i svakoga, a ponajprije protiv volje svojih najbližih, biti slikarom-đakom velikog Stucka. I tada se četvrtog dana u naznačeno vrijeme iza brončanog strašila pokazalo strogo i neumoljivo lice galoniranog lakaja s bijelim rukavicama i srebrnim pladnjem. Takvih sam lakaja kasnije za pozornicu bezbroj kostimirao u dramama i komedijama t. zv. »visokog društva«. Kad je prolaz bio slobodan, uputio sam se iz predvorja, ukrašenog raznobojnim mramorom, pokraj nišâ, u kojima su se bijelile oči arhajskih likova, preko mramornih stepenica, kraj vaza od malahita, prema dverima atelijera. Lakaj s licem sfinge svečano je rastvorio krila obita zlatnim čavlima izgovarajući još svečanije s pravim bavarskim naglaskom: Herr Siiubo Baapik.

U polutamnom prostoru atelijera dočekala me je krupna jaka figura impozantnog držanja i prosjede kose, dosta niskog

čela, punog lica tamne puti, obješenih i ispupčenih senzualnih usnica, malo izbuljenih očiju, što su stakleno iz cvikera svijetlile. Podrezani brkovi i propisni podvoljak. Dakle to je taj Stuck, koji je u mojoj predodžbi, u mojoj fantaziji, živio kao neki svesilni Pan, kao neka muška snažna ljepota, koja uskrisuje poput renesansnih majstora iznad dobra i zla antiknu ljepotu i sklad. Realnost preda mnom bila je druga, i razočaranje moje prvo. Preda mnom je stajao lik, koji se doimao kao lik elegantnog, izvrsno obučenog Komerzienratha određenih gesta, koji uz dobrostivi ali superiorni smiješak prima jednog od svojih klijenata.

Nakon par uvodnih pitanja, kako se to kod svake audijencije postavlja, nastala je stanka — neugodna šutnja. Moje su oči izvjedljivo prošle atelijerom po poredanim štafelajima, po Stuckovim brončanim plastikama, po ugrađenom reljefu, po Orfeusu i Euridiki, moj je pogled u dnu atelijera taknuo zlaćana tkanja goblena, na kojem su mladi bogovi grlili božice i drijade s tirsom.

Sve mi se činilo kao u kakvom muzeju, spretno aranžirano, puno dragocjenih stvari u kamenu, bronci, mozaiku i svili. Ali jao! Nasred tog sjajnog muzeja, koji se sjajio i bljeskao u probranim šarama raznih boja, među zlatom i mramorom na šarenim ulaštenim pločicama atelijerskog poda, bila su razasuta moja otrcana platna i moje skice, koje sam dan prije morao u vili predati. Još mi se nikad te moje crtarije iz Zagreba i zagrebačke škole nisu činile tako jadnima i bijednima kao tog časa. Posred svih tih mojih papira i platna stajala je namolovana u crvenom prsluku s koralušima i crvenim fertunom Barica iz Vukomerca kbr. 17, što sam je nespretno i nevješto naslikao. Kao da su ti papiri i te studije i ta Barica zalutali nekamo, tako mi se to pričinilo toga momenta. Smijuljila se posprdno sa štafelaja replika »Sünde«, a antikne su se maske cerile, i meni je postajalo vruće pa opet hladno. Tako smo stajali nad tim mojim papirima kao Seni vor der Leiche Wallensteins (poznata Pilotyjeva slika). Šutnja je trajala za mene vječnost, prekinula ju je osuda:

»Um Gottes Willen in was für einer Schule waren sie bis jetzt? Sie sind talentiert, aber sie wissen gar nichts!« Sie malen Bilder und sie müssen Studien malen.«

Preda mnom je pukla provalija, kasetirani se strop zaljuljao i oni kanelirani stupovi i pilastri se nagnuše, a moji bijedni razasuti papiri kao da su počeli zajedno s Baricom iz Vukomerca kbr. 17 plaziti po nemirnoj arabeski poda, da se nekamo sakriju i da nekamo nestanu. Iz tog bunila, lomljave i potresa kao da je glas Stuckov zvučio iz daljine: »Sie müssen lernen, viel lernen. Sie wissen nicht einmal die ganz gewöhnlichen Sachen!« Sada je Stuckov glas dobio topliji prizvuk: »Trotzdem werde ich Sie aufnehmen, aber erst in einem Jahre.« Pauza; pomislih: dakle ipak brodolom, ali ne kompletni. Glas je dalje govorio sve toplije očinski, kao da savjetuje: »Sie werden dieses Jahr beim Angelo Jank an der Akademie studieren, tüchtig zeichnen, ich habe schon mit ihm gesprochen und dann werden Sie zu mir kommen.«

Tako je i bilo. U Angelu Janku našao sam izvrsnog i strogog pedagoga, koji me je naučio, da oštra i bezobzirna, a pravedna kritika svakog rada donosi najviše koristi i omogućuje najbolje rezultate. I kad sam se nakon godine dana pojavio s mojim crtežima ponovno u Stuckovu atelijeru, zadovoljstvo je bilo dvostrano, i ja sam postao pravi Stuckschüler; od tog sam vremena u F. v. Stucku nalazio sasvim drugog čovjeka, ne samo profesora, već i savjetnika i zaštitnika, koji se svakom zgodom i založio za svoje Stuckschülere. Stuckschule naime bio je posebni pojam na münhenskoj akademiji u dobru i u zlu. Ono vrlo korisno i potrebno takmičenje škola između sebe znalo se često upravo zaslugom i arogancijom pojedinih Stuckschülera izroditi u neugodne oblike, zato se na münchenskoj akademiji među đacima kod bilo kakve afere čulo: »Nu ja, wiederum so a Stuckschüler«. U svakom se je slučaju ta naša Stuckschule vladala tako, da se o njoj izvan akademije i u samoj akademiji mnogo toga čulo. U toj đačkoj eliti, bar smo se takovima držali, važni su akteri u svoje vrijeme bili Španjolci; tako su moji najbolji drugovi bili iz San Sebastiana, Madrida i Barcelone. Tradicija je opet te škole spominjala čitav niz mladih, već gotovih majstora. Mi mlađi gledali smo u bivšem Stuckschüleru Weisgerberu upravo vođu suvremenih slikarstva u Münchenu. A naši su školski štokerli i kubusi uz mnoge tragove slikarskih različitih temperamenata nosili imena, koja su značila, opet i u dobru i u zlu, likovne senzacije kao Franz Marc, Kandinski pa sve do Pelara, prostog imitatora Stucka.

Teško bi bilo odrediti neke naročite značajke te škole, one su se tokom vremena mijenjale, jer su izrazitiji đaci podavali školi glavni biljeg, i sigurno je, da sam Stuck nije nipošto htio bilo kako sputavati svojim načinom ili svojim autoritetom pojedine đake. U tom je bio širokogrudan, možda više neutralan. Za mog je vremena taj krug đaka ipak poprimao neku zajedničku crtu, koja bi se mogla označiti kao naginjanje španjolskim majstorima. To se i poklapalo upravo s onom fazom, kad je sam Stuck slikao djecu svoju i svojih znanaca u Velasquezovu kostimu, kako su bila kostimirana na nekom Künstlerfestu.

Svakog se četvrtka Stuck pojavljivao u Malklassi u stalno vrijeme. Tihim ali odrešitim rečenicama izricao je svoju kritiku i svoje savjete. Kad je s benevolentnim smijehom bez ijedne riječi prešao od jednog rada k drugom štafelaju, to je bila najporaznija kritika za autora tog rada. On tu stvar naprosto nije htio vidjeti. Kod boljih se radova obično dulje zadržao opet bez riječi, tek su nakon stanke pale njegove primjedbe i ne bih se mogao sjetiti nijedne, koja svojom kratkoćom i svojom sigurnošću nije bila na mjestu. Nekoje su takve primjedbe bile upravo dragocjene, a obično su se ticale općenitih likovnih problema. Uvijek je kod toga držao neku distancu, a ponajmanje bi radio ono, što čini većina profesora; da hvataju palete svojih đaka, te da vlastitom rukom popravljaju đacima njihov rad. Intimniji i nekud slobodniji bio je Stuck u pojedinačnim atelijerima. U Komponierklasse dolazio je samo onda, kad ga je pojedini Komponierschüler pozvao i zamolio za korekturu. Tu se je onda znao čak i raspričati naširoko i temperamentno (inače se doimao kao šutljiv i zatvoren). Sjećam se vrlo dobro, kako je na dugo i široko pričao o svojim dojmovima s puta na Ceylon, kamo je upravo one godine putovao, i to je sve pričao prigodom korekture neke nove studije jedne Mulatkinje. I njegova naziranja na teatar i na scenografiju pokazalo mi moje dugogodišnje iskustvo kao vrlo točna i ispravna.

Jedno je vrijeme dolazio na korekturu s malim psom, te dok je Herr Professor korigirao, korigirao je psić na svoj pasji način po pojedinim našim nadobudnim o zid prislonjenim tvorevinama. Ta nam je korektura bila vrlo neugodna. Domišljatost jednog poduzetnog Stuckschülera riješila nas

je te korekture. Jednoga je dana za jednim štafelajem, dok je profesor obilazio klasom, taj poduzetni đak mikstionom pozlatio stanoviti dio tijela malog psića, koji se je začas počeo trkom na stražnjici smicati kroz cijelu dvoranu.

Stuck je, naravno, bio indigniran, prekinuo je onog dana korekturu i izašao sa psićem, koji je izletio iz klase kao da ima samog vraga na svom repu. Draga mala bestija nije više nikad dolazila na korekturu.

Kad se u veljači 1913. približavala 50-godišnjica Stucka, bila je čitava Stuckschule kroz tjedne u povišenom štimungu. Što ćemo? Kako ćemo? Naravno, službena bakljada svih đaka akademije pred vilom Stuck u predvečerje, profesori s pročelnikom na terasi, čestitke, govori i t. d. Ali Stuckschule mora učiniti nešto posebno svome profesoru, a što? Držale su se duge konferencije i konačno je usvojen prijedlog: postaviti kamenu ploču na njegovu rodnu kuću. S oduševljenjem primljeno, zaključeno i izvedeno. Putuje se u Tettenweis s isklesanom pločom. Tamo već komitet sprema doček, parade, muziku, govore, jednom riječju: pučku svečanost. Komponira se u vlaku himna Tettenweisu, koja je po prilici nalikovala onoj poznatoj božićnoj:

»O Tettenweis, o Tettenweis, wie grün sind deine Blätter« sa čitavim pjesničkim opisom našeg podviga. Nu kad se je u Stuckovu rodnom selu ta povorka uz veliki urnebes, u kojem je sudjelovao dobar dio Tettenweisa, našla pred rodnom kućom Stuckovom vozeći tešku kamenu ploču, eto neprilike! Rodna kuća Stuckova je prava seljačka bavarska brvnara, a mi nosimo kamenu ploču. Što sad? Našeg je Obmanna oblio znoj: »Ja, Kinder, wir sind die Blamierten! So was!« Čuo se već protest, »diese besoffenen Luder aus München werden noch unsere Häuser zerstören. Das Haus wird einstürzen.« Nakon dugih konferencija i stručnih debata između komiteta, općinskog odbora, načelnika, bilježnika i svih važnih faktora, teškom je mukom nađen kompromis: kako je drvena kuća žbukana i kako su grede debele, i kako se radi o našem Franzu, ploča će se ipak postaviti na drvenu kuću i drvena će kuća izdržati. Tako je ploča uzidana na opću radost, a pogotovo na veselje svih malih rođaka Franza von Stucka, istodobno stanarâ te kuće. Sutradan je određena svečanost po programu, banket u velikoj seljačkoj krčmi, svečanosni govori i naš burni odlazak s oproštajnim grljenjem i još burnijim pozdravima. Prvotni protivnici pretvorili se u najbolje naše prijatelje i konačno je sud sela glasio: »Sind Luder, aber doch fesche Kerle! Gelt!«

Svečar-jubilarac bio je, čini se, jako dirnut. Pogodili smo mu žilicu, i nije prošlo ni osam dana, kad smo primili pozive, kojim nas gospodin i gospođa F. v. Stuck mole, da ih počastimo svojom prisutnošću na večeri u Villi Stuck. Čitava je Stuckschule bila korporativno pozvana na galavečeru. Uz uzbuđenje je u klasi istovremeno rasla i zabrinutost. Nije bilo tako jednostavno čitavu Stuckschule preobući u gala-crninu. Kod kakvog Künstlerfesta ili Gschnasfesta stvar je bila jednostavna, u najgorem su se slučaju za onu večer jednostavno upotrebili kao kostim zastori s prozora, te se tako improvizirala odjeća Turčina ili orijentalca, ali gala-crninu? Also Theresienstrasse — Leihamt!

No i te su teškoće prebrođene. Istina, kad smo se našli na okupu u salonu vile Stuck pod modrim stropom, na kojem su sva zviježđa i svi planeti vodili kolo, ispod Stuckove Salome, što je krvožedno prihvaćala glavu Ivanovu, a bila obrubljena zlatom na šarenom travertinu, čudno je izgledala ta Stuckschule. Većina naših frakova i smokinga bila je kao da je od starije ili mlađe braće, neki su izgledali kao oni nevješe kelneri, koji još nisu svršili kelnerski tečaj, a bilo je opet nekih, koji su bili tip-top; tako onaj Stuckschüler, koji je istodobno bio sin poznatog tvorničara čokolade. On je bio u svom elementu. Jubilarac je bio u gali, sa svim svojim ordenima i svim svojim zvijezdama, a njegova je supruga uistinu bila ljepotica u punom sjaju zrele žene, upravo onakva, kako ju je Stuck naslikao. Nije joj trebao laskati. U sredini stola kraj Stucka, u drhtavom svjetlu svijeća, izgledala je kao neka živa Stuckova slika, kao aranžirani lik pun njegova blještećeg ukrasa, njegovih precioznih boja i njegovih punih forma.

Na širokom stolu srebro, kristal i veliki svijećnjaci. I naravno — kamelije, koje smo inače iz daljine gledali obično iza smrznutih ledenih ruža u izlogu cvjećarne na Lenbachplatzu. Ta je večera bila priređena upravo kneževski, sa svim sitnim i velikim priborom luksusa i gotovo nametljivog bogatstva. Serviranje se odvijalo sasvim službeno u svjetlu drhtavih svijeća, a vršili su ga galonirani lakaji. Vidjelo se po svemu, da domaćin želi svoju Stuckklasu u

svemu i zadovoljiti i zadiviti. Ništa nije manjkalo, a štampana menu-karta bila je kroz tjedne predmet razgovora u klasi. Samo je po sebi razumljivo, da su održane kratke zdravice, pozdravi, hvale i t. d. Sve, kako je to običajno, ali sve je ostalo ukočeno, gotovo hladno. Ni onim poznatim šaljivdžijama, koji su inače svojim humorom zabavljali klasu, nije uspjelo da u tu službenu priredbu unesu nešto od štimunga naših atelijera. U Tettennweisu bilo je veselije i ljepše. Ovdje u frakovima, u crnini, s ovratnicima i lakiranim cipelama, kao da smo tu u toj vili postali jedni drugima sasvim strani i tuđi. A ta čudna Tafelrunde, uistinu, kao da je bila skupljena sa svih strana globusa. Iz Argentine, iz Švicarske, iz Kanade, iz Grčke, iz Španije, iz Češke, s Kavkaza, iz Mađarske, iz Austrije i Njemačke bilo je najviše đaka; iz Hrvatske sam bio jedini ja. Uza sve napore i pune pokale štimunga nije bilo — bila je to prava gala. Svi kao da smo imali neke hemunge; ni poslije večere u Stuckovoj biblioteci, u kojoj su se nizala skupocjena izdanja u koži i u pergameni i u bibliofilskim uvezima, ni u maloj blagovaonici, koja je bila opločena kineskim keramičkim pločicama, nije se štimung kod kave promijenio ni popravio.

Kad smo ostavili vilu Stuck, znao sam dobro, da sad tek počinje prava zabava Stuckschule; ostao sam ipak po strani, sâm, bilo mi je nelagodno i u meni je rastao neki neodređeni osjećaj — osjećaj Katzenjammera, sve bez pića. Tada mi nisu bila jasna ona protuslovlja u nama, oko nas i u samoj vili Stuck, kao danas. Na putu kući u daleki Schwabing — bilo je kasno, prolazio sam mostom i zastajkujući makinalno derao počasnu menu-kartu i latice kamelije, koju je svaki Stuckschüler te večeri morao ponijeti; zajedno s razderanim papirićima odnijela ih je Izara u noć i u tamu. Možda sam upravo te noći i prestao biti pravim Stuckschülerom, kakav sam dotada bio. Moj me je put vodio drugim smjerom.

Poslije, kad god sam prolazio Münchenom, svraćao sam se u vilu Stuck, da posjetim svog bivšeg profesora. Godine su odmicale, i ja sam osjetio, da mu je drago, kad ga netko posjeti. Osjećao se sve osamljeniji. Ostajao je sve više po strani. Od aukcije do aukcije njegove su slike pokazivale sve manje cifre. Dohoci sve manji, a dugovi sve veći. Posljednji moj posjet vili Stuck bio je u ono vrijeme, kad se u svakom drugom izlogu na münchenskim ulicama nalazila bijela traka s natpisom: »Zu vermieten«, kad je kavana Grössenwahn bila prazna i ulice gradske mrtve. U takvu kasnu jesen sjedili smo u sutonu u Stuckovu atelijeru. Sivilo je u prostoru izbrisalo sve boje, čak i one u ogromnoj škatulji samih tropskih leptira. Prijašnja se impozantna figura Stuckova pretvorila u umornu staračku, i njegov je mukli i tihi glas iz tamnog ugla gotovo dršćući pričao dugu i mučnu priču, kako je bio talac i kako je nekoliko dana zatvoren u podrumskom prostoru čekao da ga izvedu pred plotun, čiji su hici odjekivali onda kod sloma kroz inače mirni i tihi grad na Izari. U sutonu su njegove riječi teško odmicale kao da su ostajale u zraku. Danje je svijetlo sve više gasnulo. U jedinom svijetlom okviru atelijerskog prozora kao da su bile crnim tušem nacrtane stršeće grane golog drveća parka pred vilom. Glas je Stuckov ječao prostorom bez strasti i mržnje gotovo impersonalno. Taj je posjet bio dug i kad je onaj isti lakaj od prije, pogružen i star, pripalio svjetlo u antiknoj svjetiljci na stubištu, mi smo se oprostili. Imao sam siguran predosjećaj, da je to moj posljednji posjet vili Stuck.

Žica je javila Stuckovu smrt 31. VIII. 1928. Napisao sam topao nekrolog za naše novine. No kako se slučilo, da sam upravo nekoliko dana prije toga objavio nešto, što šefu novina nije bilo pravo, bio sam iz redakcije iskomplimentiran, i moj nekrolog Stucku nikad nije ugledao svjetlo danje — ostao je među starim papirima kao i mnoge druge stvari. Nedugo vrijeme iza smrti, možda godinu dana, kad sam se opet našao sučelice vili Stuck, na atelijerskom je prozoru stajala velika bijela traka s ogromnim slovima: »Zu verkaufen«, a ja sam još tih dana pročitao negdje »The Villa of Franz von Stuck to be sold by Auction on the 16 th September 1929.« Tih sam dana našao u auli akademije na zidu stubišta, kuda je Stuck dolazio s nama na korekturu, tamnu njegovu masku u bronci s lovorovim lišćem. Inače akademija i aula i hodnici i oni prašni sadreni odljevi bili su isti kao onda, kad je Stuckschule još trajala. Bilo je to davno. Da li je to sve bio san ili java, danas više ne znam sigurno.

3. SJEĆANJA IZ TRINAESTE ŠKOLE

Kad sam prvi put kao đak Münchena izložio u Zagrebu i spremao se u Pariz, sijedi naš arbiter rekao mi je vrteći glavom i skeptički promatrajući moje slike, da dobar slikar ne mora biti suviše inteligentan, te je za dokaz naveo jednog svog štićenika.

A opet moji drugovi, takozvani intelektualci, književnici i farizeji, tumačili mi noći i noći, da baš zato, što sam slikar, i ne mogu biti inteligentan, jer tko živ i pametan može u današnje vrijeme biti artist. Treba realno shvaćati vrijeme!

I tako se obadva stajališta složiše i dadoše konačno mojoj majci pravo, kad je misleći o meni i o slikarstvu uvijek zaplakala. Bio sam za nju i za druge izgubljeni sin.

Prve moje štampane rečenice bile su ispod reprodukcija »Male s bebom« i portreta »Ujaka Lacka« od Miroslava Kraljevića, a bile su nažalost rečenice nekrologa. U tom su nekrologu bile reproducirane riječi M. Kraljevića, što ih je izrekao prigodom našeg posljednjeg susreta u Parizu: » — Da, mi moramo ostati tamo, mi se moramo tamo boriti, jer smo tamo vezani, jer je ono naša kuća. Konačno, naš rad ima samo ondje smisla. Dužnost je nas mlađih doći u Hrvatsku i u svom se vlastitom domu mučiti i raditi. Evo ja polazim u Hrvatsku, u Zagreb, da izlažem. Sve znadem, kako je tamo i što me čeka tamo, ali ja idem!«

Čekala ga je smrt. Posumnjao sam često i prečesto u te riječi tokom dugih godišta. Sumnjao sam u te Kraljevićeve riječi na temelju svoga iskustva. Još se i danas često pitam, da li je Kraljević imao pravo? Ali ipak, uza sva moja iskustva i sve moje sumnje, trudio sam se da ih poslušam i da ih pretvorim u djelo u svom životu. Da li sam dobro uradio, ostaje za mene još uvijek otvoreno pitanje. Da, ali ipak . . .

Za vrijeme rata gledao sam u početku sasvim krivo iza žute kavanske zavjese kavane »Croatia« pijane kolone i mrzio sam sebe i sve oko sebe. Moji razbiti nervi reagirali su tada samo crno. Slušao sam poslije svaki dan popodne iz

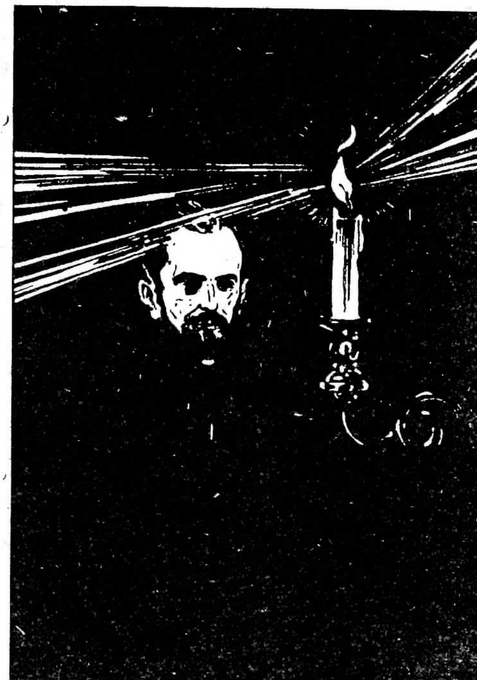
iste kavane Chopinov Trauermarsch i gledao malu vojničku svećeničku halju g. V. Jurkovića, kako vodi sprovod, i znao sam unaprijed, da će stara čupava kasirica na salvu kod Kačića začepiti uvijek istom gestom uši i obična siva kavana postat će još sivljom. Pred bivšim Alamvasutakom čitao sam noću redovno posljednje biltene von Hoffera i Ludendorffa i strašno mi se činilo važnim, kako je to s onim kotama, oko kojih su ti izvještaji lagali.

Za vrijeme rata pipali su me svi doktori svih narodnosti Austrije valjda trideset puta. Slaveni su nakon pipanja i tuckanja po mojoj golotinji obično konstatirali, da sam simulant, i tumačili, da me ne mogu spasiti, jer su sami pe fau. Spasili su me tada upravo »neprijatelji«, Švabe i Mađari. I tako sam prviput na vlastitoj koži spoznao relativnost pojma »neprijatelj«. Poslije, kad sam saznao, da su i milijuni drugih ljudi spoznali ovu relativnost i na vlastitoj koži shvatili pravo stanje stvari i jednostavnost istine, bio sam proglašen anacionalnim i nepouzdanim elementom. Moj austrijski pe fau dobio je šire značenje.

Pa kad sam doista prviput pljunuo krv, nije mi nitko htio vjerovati, da nisam simulant, i nije se ništa naročito dogodilo. Samo su se zamutile oči moga oca i mene su ugurali u neko lječilište.

1917. Kasna jesen pred zimu, noć, i mutno, i teško, i zagušljivo. U prenarećenom starom fotografskom atelijeru dogorijevale su već svijeće, druge rasvjete tamo nije bilo. Na kosom su se stropu pomicale sjene, kao neke mrlje u polutami. Vlaga i stearinski miris, i jednolično lupkaranje kiše o stakleni krov. Škripile su drvene daske poda, napola trule, okrpljene i izderane. Tu i tamo zalite cementom. Traljava željezna peć, pred njom rupa. Prljava zavjesa njihala se, nad njom su bili crni kvadrati prozora. Plamen svijeća drhtao je — povijao se. Drhtali su i povijali se refleksi u polumraku negdje na polituri starog posoblja. Zablistali su na drvenoj dasci, to jest na slici. Zamućeno zrcalo u baroknom okviru jedva je odražavalo nered: sve nekakve slomljene plošnine, napeta platna, započete velike crtarije.

Svjetlo je slabo crtalo oblike i sve je tonulo u tamu, jasno su tek drhtale sjene i rasle kroz tamu. Vidjela su se dva lika. Jasan profil kod jednog, tamna neuređena brada; ogromna vojnička kabanica činila je tu jednu figuru sitnom i malenom. Iza toga lika tamna sjena, nemirno prekrila či-

tav ugao. Brada je vezala u tami masku lica sa skutrenim oblicima tijela. Lupkala je kiša, gorjele su svijeće, peć je načas zacviljela. Zašuštao je papir. Figura u tami čitala je. Snopovi papira na kubusu prevrtali su se. U zbrci sjena, u polutami, sred vlage, bilo je na momente sasvim tiho, samo se čula kiša. U toj se rupi sve činilo sablasnim. Kao da su se ta čitanja, te diskusije, ti beskrajni razgovori, slili u jedan te isti neprekinuti monolog. Kao da je taj monolog na momente zastao, kao da su nelogična tumačenja, napreskok izvaljene misli i sudovi, oštri i nemilosrdni, negdje zapeli,

sukobili se s nekom imaginarnom branom. No to je bilo samo načas, i glasovi su tekli dalje, poprimali sve jače i izrazitije nešto dječačko, što bi opet nakon takvih uzdizanja palo u monotoni i umorni prijašnji početni način. Činilo se, kao da među tim dogorjelim svijećama, u fantazmagoriji sjena i kaosa netko sablastan iz svih tih kutova guši sve te glasove i da se konačno taj monolog mora neminovno slomiti. A čitavi govori, i svi glasovi, iskidane rečenice, sve je to bilo u čudnom skladu s tim vlažnim prostorom. A sve te rečenice, svi ti slobodni verzi s rimom i bez rime nosili su jedan te isti sadržaj: osloboditi se tame, izmaći sablastima, izvući se iz provalije, koja se u toj i u njoj sličnim noćima činila i veća i dublja. I kad je svijeća u bakrenom svijećnjaku dogorjela, taj je improvizirani atelijer kao prestao biti samo mali uski vlažni prostor; činio se kao dno, kao neka jama i kao da kraj te jame nisu vlažne stijene, na koje je voda i plijesan ocrtala svoje slike, već je izgledalo, da tih stijena nema, da se to dno, ta tama, ta jama produžuje i da nema kraja. A slučajni predmeti u ovoj improvizaciji, kao da su sitni paravani, koji se sastoje od kartona iscrtanih od nekih platna i slika, a morali bi ograničiti tu veliku rupu, tu tamnu provaliju, kao što to čine djeca u svojim igrama, kad postavljaju razne predmete i njima izgrađuju stanove, gradove i svjetove.

To je bio moj prvi atelijer u gradu Zagrebu. Tamo su mi prolazili dani i noći za vrijeme rata, koji su nazvali svjetskim i velikim. Tamo je bludila moja svijest. Plazila bolest. Bilo je vrijeme i očaja i pijanstva. Slušale su se tamo i čitale pjesme i protesti, slušale se kletve i psovke pijanog svijeta. Slikalo se po platnima i crtalo po ogronim papirima: I Golgote, i anđeli, i pribijanje na križ, i magla, i crne i crvene zastave, i biblijske scene i ulične. Bilo je tamo i pribježište progonjenih trijeznih i pijanih. Bilo je u stvari tamo sve magleno, nejasno i zbunjeno. U tom polutamnom vlažnom i tužnom prostoru odvijalo se vrijeme, koje je za mene moralo značiti vrijeme razvitka. Bio je rat i bilo je čekanje na izlaz iz rata, iz jame, iz provalije. Čekanje? Na mahove mi se objasnilo, kako glibim obratno od onoga, što bi trebalo, da čovjek izađe, da se otrgne jami; a ja sve jače glibim u tu jamu. Sve je oko mene i u meni bilo protuslovno. Jama je bivala sve dublja.

Postao sam pomoćni privremeni učitelj, da izmaknem austrijskoj vojsci. Na koncu rata bio sam i oženjen. — Jedna je nesreća vukla drugu i t. d. Umjesto izlaza činovnik — mizerija — moj uspjeh!

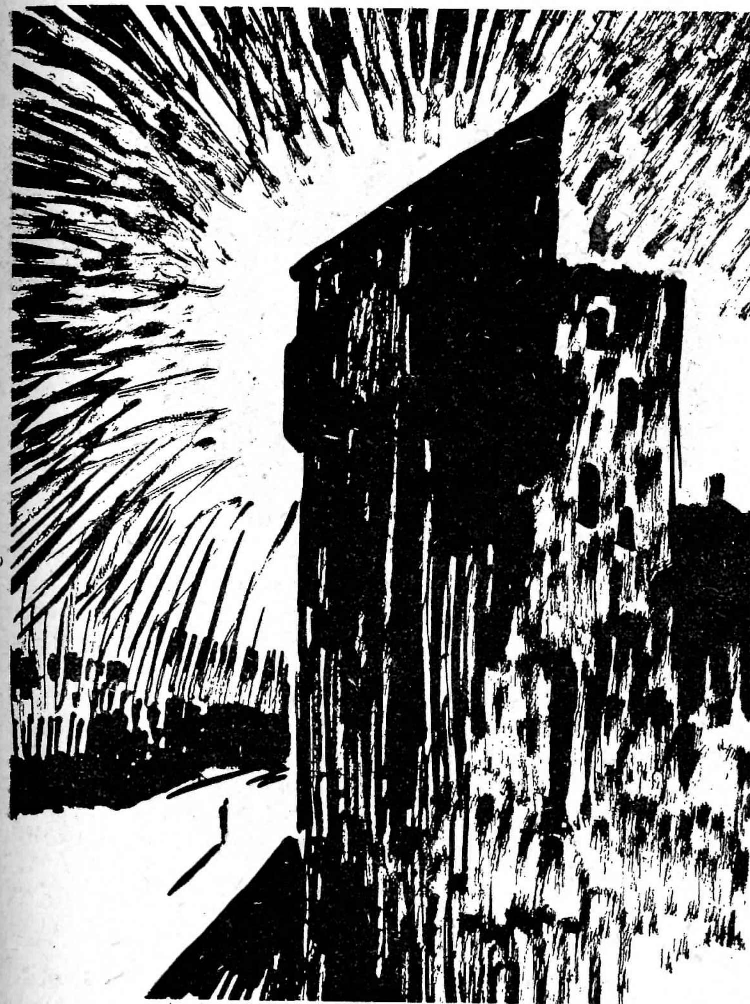
5. prosinca 1918. Sumrak kasnog zimnjeg popodneva. Sivi Jelačićev trg. Prazne ulice i pucketanje vojničkih pušaka po gradu. Razbijeni poneki prozori. Nekoliko tamnih mrlja na asfaltu. Prevaljeni tužni stolovi, na jednom je mašinska puška. Preko puta Palancegera na Milinovljevim roloima same crne točkice. Na trgu nekoliko grupa civila s puškama. Tamno nebo. Vrte se civili po Jelačićevu trgu. Jedan se od njih prodere trgom trgnuvši manliherica: Stoj. Kako je digao pušku, raskrenuo se podignuti ovratnik kabanice, i ja sam prepoznao lice. On nacilja tamnu figuru, koja je uz zatvorene izloge izmicala u tamu Duge ulice — duge i prazne. Kao na zeca opali iz puške. Zatrešti pucanj. »Zdravko, ti si lud, stani, što to činiš?« nervozno zakriknem ne prepoznajući svoj vlastiti glas. Osu se na mene iz blizog skupa psovka i kletva, a kroz šuplji trg zaječi dernjava: »Pa ti ovo, pa ti ono, da ti boga, šta se tu petljaš? Izgubi se, da ti boga tvoga, pa ti si to htio. Miči! Poznam te.«

Ne znam kako sam doteturao do atelijera, spotičući se, čas bježeći (puške su treštale), a čas postajkujući. U tami atelijera ostao sam dugo. Zaostale predratne i ratne izmišljotine i privide počinjao sam jasno shvaćati u tami. Kad sam zapalio šibicu — gradom su još uvijek ječali hici — u mom me je zrcalu dočekalo umorno i iscijeđeno lice moga oca.

9. rujna 1919. umro mi je otac. Agonija je trajala noć, čitav dan i opet noć.

Iste te noći bila je mjesečina. Oko mjeseca veliki krug. Očeva je ura, što ju je još sam navio, i dalje išla. Kao dijete slušao sam njezino kucanje prislonjen uz oca.

Držao sam, prisiljen, jedamput i valjda nikad više nadgrobno slovo. Prve su rečenice prošle patetično, vrlo dobro, druge već slabije, a kod treće mi se zamaglilo, nisam više mogao čitati, pričinilo mi se, kao da sam osjetio, da se moja mati cijela ovjesila na mene i da smo sad tu nad otvorenim grobom mog oca. Glas mi je zadrhtao i jedan momenat — nisam mogao dalje. Grlo mi se steglo. No volja i konvencije nadvladaše, i ja sam sretno, promijenjenim glasom svršio. Ljudi su mi dolazili čestitati, kao kod premijere, čudeći se, da nisu znali, da sam pokojnika toliko volio, te da sam toliko mekan i sentimentalan.

Istina, godinama sam se mučio, da drugima a i sebi dokažem, da slika ponajprije mora biti slika, novela novela, skulptura skulptura, a drama drama. A ne možda, da slika bude novela ili ilustracija ili propagandistički plakat ili ne-

kakva muzika. Proglasili su me zbog toga larpurlartistom. A kad sam tvrdio obične, dva put dva istine, da svaka umjetnost mora biti vezana o tlo, o vrijeme i o ljude, proglasili su me tvrdoglavim i reakcionarnim narodnjakom, koji je zbunjen i koji zanemaruje idealistički smjer. A kad sam opet dokazivao nonsens nekog transponiranja direktne vizije i ukalupljivanja po modi, prozvali me nepopravljivim impresionistom. Ovakvi mi sudovi uvijek ponovno vraćaju moju dobru volju, i ja sam opet naučio smijati se od srca.

RAZGOVORI

Pro domo

Moj naklon! Klanjam se! Konvencionalnom učtivošću pristupa na ulici simpatično lice. Zaustavlja me to lice, koje kao da je sastavljeno od stotinjak dragih i dobronamjernih lica i pojava, koje kod nas u našoj sredini navodno vole, navodno se interesiraju i uživaju, a naravno razumiju i poznaju umjetnost, ne samo našu, već i opću. To me lice ozbiljno i strogo počne interpelirati:

»Kako to, što je s vama? Niže se jedna izložba za drugom, sezona izložaba je otvorena, a vi ni slova. Ne pišete kritike. Ne vršite svoju dužnost? Što to znači? Zar je to opet onaj stari trik, da zanijemite, da se obavijete šutnjom, kad je pred vratima vaša vlastita izložba? Ova vam ne će ništa pomoći, ta već svi poznamo taj trik; ili ste se prestrašili? I konačno, možda imate pravo, da ste prestali pisati o izložbama, jer ipak, kad ste sam slikar, pisati kritike o drugim slikarima, o svojim kolegama, to nikako ne ide. Ne samo da je nekolegijalno, već je to nelojalno i inkompatibilno. Nije fair! Da vi to govorite u četiri oka kolegama, a ne javno, onda bi bilo kolosalno i korisno, ali u javnosti raspredati o svojim kolegama, to je asocijalno, to znači u neku ruku odavati iza kulisa slikarske tajne. I onda, uzmimo da imate pravo, te konstatacije nisu za javnost, vi time škodite razvoju umjetnosti. I kojim pravom, da upravo vi pišete kritike o svemu? Da se miješate u sve? Što se vas tiče arhitektura,

urbanizam i drugo? Pa vi niste arhitekt, zašto se onda ešofirate, recimo, za Strižića ili možda Weissmanna, a pokazujete prstom na ravne krovove, što su procurili? Strižić i Weissmann samo su zato dobili nagrade na natječajima, da ne grade, a ne da grade! Budite logični!

Pa sasvim naravno, da mi svi znamo, kako je to bilo s Bukovcem ili Medovićem! O svemu tome ne treba pisati. I čemu pisati?

Da vi sami umijete bolje graditi, bolje modelirati i bolje slikati nego drugi, mogli bi se akceptirati vaši sudovi, ali ovako, što vi sve sebi umišljate? Pisati istinu! A kad sami vrlo dobro znadete, da ste vezani o kompromis i da ste pravili kompromise i da ćete praviti kompromise, kao što su to pravili svi umjetnici svih perioda. Služili su svakome, tko ih je plaćao, svuda i svagdje. Da, da, služili su u tim relacijama ipak konačno vječnoj ljepoti. Kakva kritika i kakva istina? Nota bene, dosta ste stari, da biste mogli uvidjeti, da je u umjetnosti sve relativno, da istine u umjetnosti nema! I da je ta blažena umjetnost tako nevažna po cijeli život! Dakle, budite ozbiljni, a ne izmišljajte nekakve teorije, to su ionako sve nekakve izmišljotine sakupljene po nekakvim Handbuchima, i to sve za realan život nema mnogo smisla. Dobro ću vas savjetovati: mnogo je pametnije i za vas probitačnije, da se uvalite u kakvu kavanu, pa da onda iza leđa onih, koji nisu prisutni, istresete o njima svoje zlobe, za koje vi mislite, da su kritike, i te vaše navodne duhovitosti, kao što to i drugi čine pokoravajući se općem narodnom običaju, a onda ćete biti i sa svima dobri i bit ćete ljubazan i iskren drug, i svi će vas voljeti.

Prepustite vi drugima, da in camera caritatis bez javnosti na dobrobit naše umjetnosti sude i prosuđuju djela! Ovako, kad pišete, sijete samo razdor! I molim vas, što možete protiv toga: sve je u umjetnosti pitanje ukusa, jedan voli piceke, a drugi pajceke; pa kad netko hoće upravo pajceka, čemu ga napadati? Konačno vi ionako ne pišete kritike, već napadaje, i to upravo proračunano zlobne napadaje. Vi se svemu smijete i izvrgavate ruglu ono, što je vanevropska javnost proglasila kao najpozitivnije. Pa molim vas, ona vaša izmišljotina o kolektivu, to je podmuklo podmetanje, valjda sociologija i umjetnost nisu, nemaju i nikad ne će imati ništa zajedničko. A zašto onda unosite trojan-

skog konja? Oduševljavate se za Grosza, a vi ste stopostotni larpurlartist, i unosite time zabunu, vladate se potpuno nedijalektično, kad su naši pravi stručnjaci utvrdili, da Grosz ionako ne zna crtati. I nije dosta, da vi to pišete, sad su i drugi počeli pisati ugledajući se u vas. I umjesto da stvarate djela, a da ništa ne mislite, vi drljate i postali ste skribent, a traži se djelo!«

U takvom bih slučaju već davno prekinuo ovakvu obićajnu bujicu riječi i otišao svojim putem, no ovo me stoobrazno lice redovito ne pušta, drži me za kaput i nastavlja navlačeći na masku stare svodilje nevin izraz novorođenčeta:

»Ali ja sam vam prijatelj i moram vam reći sve, znajte dakle: i najkompetentniji faktori, koji su nepogrešivi u našoj umjetnosti, prosuđuju vas i vaše pisanje intuitivno i duboko izričući da ste neznalica, koja piše samo zbog toga, jer ne umije slikati, i slično! Svi stručni i kompetentni faktori u tom su jednodušni. Ovo vam sve govorim i kazujem iskreno od srca. Ne budite djetinjasti, promislite, urazumite se, vi ste inače možda, dopuštam, i inteligentan, vi biste upravo zbog toga mogli i drugačije pisati. Znadete već kako, i onda bi sve bilo drugačije, a vama bi bilo bolje. Ovako ćete sigurno stradati i osvetit će vam se to pisanje o nekakvoj likovnoj istini grdno, jer tko se laća mača, od mača će poginuti, a tko se kod nas laća pera, od pera će izginuti! Morate jedared uvidjeti, koliko uopće ljudi kod nas piše, pa kako su važni za literaturu, dapače oni i upravljaju njom. Ugledajte se u njih i spoznajte gdje su vam pravi prijatelji!«

Tako mi odčita čitulju moj pravi prijatelj i, ne dajući mi do riječi, izgubi se u vrevi ulice — to sastavljeno dobronamjerno i simpatično lice; a uistinu ponovi opet jednom ono, što slušam danima, mjesecima i godinama. Ono isto u najraznoličnijim varijantama s istim refrenima i svim mogućim prilikama prije i poslije svake izložbe, o kojoj sam pokušao bilo informativno, bilo kritično napisati i utvrditi istinu i za sebe i za druge.

Slušam ovako već godinama ove vrsti zgražanje, navodno nerazumijevanje, dobronamjerno savjetovanje, a i skrivene prijetnje u svim skalama direktno ili indirektno. I vrijeme je poslije nekoliko godina takvih naklapanja, da i ja jedared kažem koju o svim ovim razgovorima i prijateljskim »dobronamjernim« tvrdnjama. Treba da o tom šu-

škanju progovorim i ja, »obična zlobna i kukavna neznalica«, »stopostotni larpurlartist i zbunjeni dijalektičar«, »impresionist i imitator Van Gogha«, »tvrdoglavi regionalist, napadač, zlobnik, izrugivač, asocijalni, destruktivni, uobraženi slikar«, »nelojalni i nekolegijalni samozvani sudac« i »grešni skeptik naših genijalnosti zbog zavisti«; »ambiciozni konkurent i naduveno zabadalo u sve« i još sve ono drugo, što se običajno kroz godine kao epiteton ornans na moju grešnu glavu survalo.

A ovo ne činim zbog sebe, nego zbog stvari, koju sam od početka zastupao u cjelokupnom momu pisanju o našoj ili stranoj umjetnosti, a to je naš likovni razvoj i naš likovni progres. Svaki likovni život, koji se gdje god na globusu danas odvija, a ne poznaje ni diskusija, ni debata ni kritičkih sudova, takav likovni život nije uopće život, što teče i buja, već je učmala bara i obična močvara. U toj bari, priznajem, može da vlada potpuna harmonija i potpuna jednodušnost i najveća »kolegijalnost« na principu: priznaješ li ti mene, priznat ću ja tebe. Vjeruješ li, da sam ja veliki umjetnik, dobro, povjerovat ću i ja, da si i ti veliki umjetnik. Sukob principa, osvjedočenja, gledanja na svijet, traženja i iznalaženja, osvjetljivanja svih pojava u umjetnosti sa svih mogućih strana, to je u bari nedopustivo, ali u živom je i životnom kretanju to vrlo važno, ako ne jedino sredstvo svakog razvoja, svakog progresa. I držim, da nije potrebno, da posebno dokazujem potrebu a i korist same kritike, osobito kad držim, da ne živim (možda i krivo) i kad ne ću da živim u bari, nego zamišljam bujni i jaki likovni život kao ideal. Bez svake je sumnje, da ovakva otvorena i iskrena izmjena misli i sudova o bilo kojem djelu bilo kojeg umjetnika, osobito u našim zonama, nije simpatična i ugodna pojedinim umjetnicima. To je ljudski i to je razumljivo, jer je ugodnije čitati panegirike, potpuno beznačajne, nego tvrde i dokumentirane konstatacije. To više, što se u našim zonama ne poznaje ili se vrlo rijetko poznaje prava mjera, prebacuje se u hvalama i prebacuje se u grdnjama. Običan znak početnog stanja, u kojem je svatko brzo genij i svatko idiot. Ocjenjivanje i prosuđivanje negativnih i pozitivnih komponenata jednog djela dosada je kod nas nepoznato, i ako se kojim rijetkim slučajem dogodi, onda je takvo procjenjivanje kvalificirano kao napadaj, pun zlobe i zavisti. A tvrde i dokumentirane konstatacije, koje može svaki pojedinac kontrolirati a da nije neki naročiti stručnjak, u svakoj su kritici neophodne, bile one pozitivne ili negativne. Nizanje deskriptivnih fraza o nekom djelu, makar kako ljeporječivo, ne vodi ni do kakvog rezultata u kritici, i sudovi na takvom temelju nisu uvjerljivi. Najbolje se to vidi kod »kritika«, koje daju i iznose pojedini literati ili prigodni nazdravičari o pojedinim likovnim priredbama. Takva himnopojstva u superlativima, ako i nisu sva sasvim blesava, ona su u najmanju ruku suvišna i smiješna, a ne koriste ni umjetniku, ni publici, koja se interesira za umjetnika, koja želi ili potvrdu ili negaciju svojih zapažanja i koja u našem slučaju nužno treba da to vlastito svoje zapažanje čitajući ozbiljne kritike obogati. Sigurno je i to, da je takva — u neku ruku — suradnja kod prihvaćanja i razumijevanja samog umjetničkog djela od publike gotovo nezamisliva bez kritike, jer kritika, bila pozitivna ili negativna, kad je iskrena i dokumentirana, ona u svakom slučaju pobuđuje veći i snažniji interes, nego najsuperlativnije reklame i informacije i sugestije napisane u cilju reklame. Pobuđujući takav interes, kritika je nužni motor u samom likovnom razvoju, bez nje nema napretka. Silom prilika, u kojima živimo, gdje i oni, koji pišu o umjetnosti, ne znadu ni najprimitivnije zasade i pojmove (ovo mogu dokumentirati citatima), takva naša kritika, ma da je to nesimpatično, mora neminovno imati didaktički značaj. Tako će vam na primjer jedan napisati, da je trečento trinaesti vijek, drugi će vas navodni dijalektičar pozvati na odgovornost, kako može Liebknecht spominjati savršenstvo, treći će vam na deset stranica tumačiti, da su praerafaelite slikari prije Rafaela, a četvrti će pobrkati impresionizam sa Van Goghom, peti će se nabacivati »izmima« kao špekulama, a po onome, kako ih upotrebljava, vidite jasno, da ne zna što znače. I što vam preostaje drugo, nego da ih uputite u najprimitivnije Handbuche. A kad to činite i ujedno točno takvo pisanje citirate, dapače i bez komentara, onda ste podrugivač i zlobni napadač.

Primjera radi navodim posljednji uobičajeni termin: dijalektiku. Taj se termin upotrebljava gdje treba i gdje ne treba. Obično kad se ne zna, što da se napiše o jednom likovnom djelu, odsiječe se jednostavno: to jest ili to nije dijalektično! U većini je slučajeva to obično blefiranje, kao

što je bilo i razmetanje preraznim izmima. Kako je nedovoljno shvaćanje dijalektike od takvih »dijalektičara«, tako je kod njih sagrađena i dogma na likovnom području, po kojoj se ocjenjuje umjetničko djelo. Kao na Prokrustovoj postelji rasteže se to djelo, ili se sijeku noge, samo da se zadovolji dogma. Svaki pojam, pa i onaj najprimitivniji, o razvoju umjetnosti čista je protivnost bilo kakvoj dogmatičnosti, jer bilo s ljevice bilo s desnice dogma znači uvijek reakciju i kalup, a ne slobodu, koja je jedina životvorna u likovnom, i koja ne isključuje ispravnu idejnu podlogu.

Razumljivo je naime, da svaka, ma i ona najobičnija, kritika mora imati svoju idejnu podlogu. Ako se hoće prosuđivati neko djelo, mora čovjek imati nekakvo uvjerenje, i to onda nisu neke izmišljene ili ad hoc stvorene teorije ili zlobne kaprice.

Da je takvo uvjerenje kritičarovo subjektivno, i da kao takvo potpada kritici, nesumnjivo je jasno, ali je jasno isto tako, da nijekanje vrijednosti, razina, pojmova ili čak prostih imena diskvalificira svakog i najdobronamjernijeg ocjenjivača. A pogotovo, kad bi takav na primjer pisao o nekom diletantu, da je rembrandtski, a o nekoj diletantici, da je renoirska ili bi potpuno istovetne sudove ponavljao o umjetnicima, koje je izricao o diletantima.

Takov ocjenjivač nema uvjerenja, a još manje saznanja o svojoj odgovornosti. Dakle, subjektivno uvjerenje nije zapreka kritičaru, već nužnost; iza kritike mora stajati cijeli čovjek, a ne lične ili koterijske simpatije ili antipatije ili možda časovite koristi.

Pitanje kompromisa je pitanje naše sredine, koje se nikako ne rješava na taj način, da se umjetnost degradira na služavku pojedincima, a umjetnik na plaćenog lakaja.

Držim, da nije potrebno napose pobijati nemoguću tvrdnju, koja traži, da kritičar, koji kritizira, mora umjeti bolje graditi, bolje modelirati ili bolje slikati od kritiziranog, jer se djelotvorna kritika ne sastoji u boljem građenju, modeliranju ili slikanju, već se ona na likovnom području poglavito sastoji u ispravnom zapažanju i originalnom prosuđivanju, ona je u vrijednim svojim primjerima isto tako umjetničko djelo, kao slika, kip ili zgrada. Kad ona nije takvo djelo, nije djelotvorna, ali još uvijek može biti dokument i informacija; ali je nedopustivo, da bude obično prazno mlaćenje

slame oko bilo kojeg djela. Zato da ne bude kritika takvo mlaćenje slame, potrebno je da kritičar ima potpuno razrađen i izgrađen pogled na svijet i na umjetnost. Naravno, samo stanovište »tout comprendre c'est tout pardonner« nije ni dostatno ni jedino spasavajuće, jer kritika, koja traži pardone, više spada u nadgrobne govore nego u samu kritiku. I tu priznajem, da sam mnogo griješio, jer sam mnogo toga pokušavao »razumjeti« i silio se da tražim razloge mnogim našim likovnim neuspjesima drugdje, nego što su u stvarnosti bili, samo da često iskonstruiram pardon, gdje se nije smio dopustiti. Taj pardon nisam iskonstruirao zato, da za revanš mene pardoniraju, za sebe pardona nisam tražio, jer sam uvijek bio toga uverenja, da mi točna — makar i potpuno porazna i neprijateljska — kritika može više pomoći, meni lično u mom razvitku kao slikaru, nego neiskrene hvale i beznačajno pisanje. Što vrijedi za mene, možda će vrijediti i za druge, zato sam često ponavljao, da kad pišem o drugima kritično, dajem i kritiku o sebi, isto tako, kao i oni, koji su povrijeđeni mojim kritikama, pa reagiraju prostačkim analfabetskim uvredama, daju time najizrazitiju kritiku o sebi samima.

I tu poraznu kritiku ne izbriše nikakva navodna kolegijalnost, kao što je ne izbriše ni nikakvo pozivanje na drugarstvo; ne izbriše je ni ona također analfabetska tvrdnja, da je nedopustivo, da jedan slikar piše o drugim slikarima. Dramatičar smije pisati o dramama, literat o literaturi, samo slikar o slikarima ne smije! To nije fair!

Cijela povijest umjetnosti dokazuje upravo obratno, može se pače reći, da 50 posto cijelog materijala pisanog za povijest umjetnosti potječe od samih umjetnika gotovo u svim periodama. Prikazi, komentari, rasprave, dokumenti, kritike, pisma i dnevnici od najstarijih umjetnika do najmlađih. Uopće, bez toga dragocjenog materijala nije zamisliva povijest umjetnosti. Vasari, Ghiberti, Alberti, Piero della Francesca, Carl von Mander, Dürer, pa sve do najmodernijih. Gotovo nema značajnijih umjetnika u XIX. stoljeća u Evropi, koji nisu ostavili svoje spise (dapače i oni sasvim neznačajni često su ostavili dragocjeni materijal) za povijest i umjetnosti i kulture.

U Francuskoj je to osobito vidljivo i osobito uočljivo. Delacroix, Courbet — da spomenem samo ove, a od moder-

nijih Vlaminck, Seurat, Gauguin, Van Gogh, Denis pa konačno Lhote.

Ovaj potonji već godinama kao redovni kritičar prati sve pojave u francuskom likovnom životu. I nikad nije nikom palo na pamet, da mu kao slikaru spočitne to pisanje, da to shvati kao nekolegijalnost ili zlobno napadanje, diktirano zavišću. A ti njegovi prikazi i kritike itekako su oštre i za nekoje upravo porazne.

Samo je u našoj sredini pisanje o likovnom za jednog slikara najveći grijeh i nešto što je inkompatibilno sa samim metieom. Upravo ono, što bi bilo kod tog pisanja pozitivno, naime da to piše slikar, to se smatra kao najveći krimen. Nažalost, to je znak naše razine, i to je stvarnost. Umjesto da me pobijaju stvarnim razlozima, umjesto da me kritiziraju, oni se analfabetski zgražaju nad mojom smjelošću: da — budući sâm slikar — pišem ono što držim da je pametno i pošteno. I dođavola, nakon godina što štampam prikaze, informacije, kritike, brošure, predavanja, imam valjda pravo, da se ta moja kritika shvati kao rad, koji je u bitnoj vezi s mojim slikarstvom, bez obzira da li je taj rad valjan ili posve nevaljao, a osobito i tim više da se to shvati, jer nažalost taj rad, za koji ja držim ili sebi umišljam da je potreban, malo tko drugi poduzima.

A tužnije je još k svemu tome, da mi taj rad ne donosi ne samo nikakve koristi, nego samo mržnje, neprilike i direktne štete, ostavljajući mi ipak živu još uvijek iluziju i vjerovanje o potrebi i o njegovu rezultatu.

Imao sam i imam mnogo znanaca, drugova i prijatelja, pa ipak sam ostao sam. Znanci se znadu, drugovi su neprestano drugi i drugačiji, a prijatelji — uz časne izuzetke — ostaju prijatelji dotle, dok me trebaju. Kad bih ja njih trebao, udaljivali bi se običnom akceleracijom i brzo bi me u takvom slučaju proglasili nemogućim, egocentričnim čovjekom, kojega treba po mogućnosti gurnuti i kojega se treba riješiti. To me je uvijek malo smetalo, ali bio sam redovno zadovoljan i presretan, a pogotovo iznenađen, ako za kakvu uslugu, obranu, pomoć, posuđeni novac ili podmetnuta leđa

ili bilo kakvu običnu prijateljsku dužnost nisam od pomognutog prijatelja primio udarac ili porugu ili pregršt gadosti.

Ovo je uostalom bila dobra škola, a i vrlo korisna. U njoj sam naučio, da sa smiješkom i mirnim licem primam »prijateljstva« i sve prijateljske ekspresije.

Ali me ipak ta škola nije mogla odučiti od moje lakovjernosti, jer ja još uvijek i dalje vjerujem, da ljudi moraju i mogu biti jedni drugima blizi.

Što, on da je bolestan? Kakvi bolestan, ništa njemu nije. Ne vjerujte mu, toga ne će bolest, taj ne će umrijeti. Ne će ga đavo odnijeti. Treba njega umlatiti kijačom!«

Tako govoraše jedan od mojih dobrih prijatelja. Imao sam ih mnogo... i na zgražanje tih mnogih ostao sam živ i protiv njihovih iskrenih i prijateljskih želja.

Kasno veče, polutama ulice, tek propupalo drveće. Iz trgovina, krčama i brijačnica mlazovi slabog svijetla preko popljuvanog pločnika. Izmiču i žure se crne silhuete likova. U izduženoj prizmi ulice, čak u samom dnu, čvori se crna gomila, ona se polagano miče, zastajkuje, postaje veća, razabiru se ljudski oblici, ljudi su to stiješnjeni sasvim jedan do drugoga, čitava ih je povorka. Dolaze iz tame, idu, vezane su im ruke sprijeda. Oboružani su uniformirani crni stražari. Miču se, pa opet postajkuju. Pred tamnom povorkom jure s obje strane pločnika neki žustri civilisti s podignutim ovratnicima i duboko nabitim šeširima. Upadaju u lokale, upadaju u rasvijetljene i škure rupe ulice sasvim prazne. Za tim jurećim prethodnicima ozbiljno i tvrdo koračaju uniformirani. Tiho je u ulici, čuju se samo odmjereni koraci i zveket lanaca. To se zove racija, lov na ljude, love se ljudi gradom.

Kreće tako još od davnine bez lovostaja, bez buke lovina u tmini — tamna povorka vezanih ljudi. Kreće iz tame u tamu, iz jedne izdužene crne prizme u drugu. A noć ne prestaje, traje i u konačnoj izduženoj prizmi.

4. PUTOSITNICE

KAKO JE NAŠA UMJETNOST PUTOVALA NA MIROVNU KONFERENCIJU LJETA GOSPODNJEGA 1919.

I.

Put naše vidovite umjetnosti. Skromno pero pokušat će iscrtati i ispričati, da se i kasnije vrijeme ugleda u požrtvovne i jedinstvene napore umjetnika i umjetnosti u rješavanju zadatka, kako se ima nadvladati vrijeme i prostor.

Kod običnog putovanja ne bi trebalo nekih posebnih priprava, ljudi bi uzeli vozne karte, predali bi tovarne listove, dali bi izmjeriti težine i na odredištu bi iskupili stvari, sjeli bi u ugrijane meke vagone i za dan-dva bila bi čitava umjetnost i pratioci na željenom mjestu, ali kako je to putovanje bilo neobično, samo po sebi u neobično vrijeme, to su trebale sasvim druge priprave; a k tome je tu putovala čitava jedna umjetnost spremljena u brojne sanduke. Što je tom zgodom trebalo sve pripremiti, udesiti i smisliti, teško je pobrojiti, a još teže opisati. Ponajprije složiti sve te skulpture, slike i grafike, da one uistinu budu ona »naša« velika umjetnost, koja ima da drži i održi razinu dostojnu svih naših dosadanjih pobjeda. Težak je bio već taj prvi korak na tom putu. Dok su pojedina djela ušla u te škrinje, bilo je bezbroj izljeva bratstva i drugarstva, naravno, sve za dobro same priredbe. Nakon mnogih i dugotrajnih vijećanja, kad su pojedine slike ili skulpture posvema na demokratski način ocijenjene da mogu ući među odabrane uz izjave dobronamjernih: »Može i ova ići, kad je onaj drek već upakovan«, ipak se drugi dan otkrilo, da ta slika nije u sanduku, jer je navodno ionako postojao mistični neki spisak, koji je došao iz samog Pariza od velikog Meštra, a u tom spisku nije bilo te slike, koja je nekoliko puta bila u sanduku pa se opet našla izvan njega. Konačan je rezultat bio taj, da su kod zabijanja poklopaca tih sanduka nastala neizbrisiva neprijateljstva među našim kreatorima. Tako su ti sanduci i nehotice bili ljesovi dugogodišnjih prijateljstava. Znade se, da su umjetnici zlopamtila, kad je u pitanju njihovo kreativno Ja.

Dok se borila ta borba i dok su se natezala sva ta natezanja među umjetničkim svijetom, trebalo je riješiti teška diplomatska pitanja. Prvo, kuda će ta umjetnost krenuti, da dohvati mirovnu konferenciju, a drugo, kako i s čime. Prvo pitanje nije bilo tako zakučasto, jer se preko neprijateljskih zemalja nije moglo, to se moglo samo morem. Prekomorski je put bio jedina mogućnost, ali do Dubrovnika se moglo, a dalje? Lađom? Kakvom? Pa ima vazdan velikih lađa. Dobro, i to je riješeno. A legitimacije, putne isprave? Pa mi smo slobodni, mi smo konačno država. Da, opet ali, i to veliko ali. Mi uopće nemamo tiskanica za pasporte. Narodno vijeće u Zagrebu i vlast, koja je ujedinjenje provela, priznata je i nije priznata. Pašić tvrdi, da je to Srbija, a Jugoslavenski odbor tvrdi obratno, da je to Jugoslavija ili SHS. Ma da vlada jedinstvo, mi smo ipak nešto drugo, a mirovni ugovor nije potpisan. Mi putujemo tek na konferenciju mirovnu. U toj dvoumici, u tom nadmetanju, netko je ipak donio rješenje, i mi smo dobili laisser-passer uz posebne legitimacije, koje su nosile čitav niz najrazličitijih pečata. Naši su papiri bili uistinu vrlo dekorativni. Moram sigurno po kroničarskoj dužnosti zapisati, da to rješenje nije donio Sv. Pribičević, koji je po nepisanom, nepromjenljivom zakonu svih prijašnjih režima i vladavina u Hrvatskoj kao Srbin vršio u te oslobodilačke dane dužnost ne samo potpredsjednika vlade, već i policajnog ministra na dobrobit svih nas Hrvata. Užurbane su se priprave vršile. Dobili smo već i ček nakon mnogih uzrujavanja. Sve smo dobili: i vagon, i pratnju, i puške, i municiju, i popudbinu u hrani. I otputili smo se snabdjeveni svim mogućim papirima jedne zimnje večeri sa zagrebačkog kolodvora. I delegacija je krenula uz veselo mahanje pratilaca, uz želje i savjete, uz velike nade i uvjerenja, kako samo

još tu delegaciju umjetnosti čekaju tamo, gdje će se odlučiti sudbinom svijeta. Bilo je uistinu svečano, ma da su svjetla kolodvorska tek tinjala i naš se ispraćaj vršio u polutami. Prije nego što smo krenuli, raportirao je zapovjednik straže propisno vođi puta, da je sve u redu, da će njegovi ljudi pratiti naš vagon do Dubrovnika. Udarile su njegove pete vojnički, dok se manliherica ukočila i postavila u vertikalu. Domobranska kapa nosila je mjesto F. J. I. narodnu kokardu, a zimski je kaput pristajao kao saliven našem vodniku. Naš se vođa puta kod tog vojničkog raporta sav preobličio, uzdigao se i uspravio. Milo mu bilo, da je sada on u ovom sveopćem narodnom uzdizanju došao kao sprovodnik jedne delegacije za mirovnu konferenciju do pravog značenja, koje mu je prijašnje ropstvo s nepravom nijekalo. Bio je to naš čuveni grafičar, dok je doajen naše delegacije bio časni starina cjel. slikarstva, kojem je svojom mladošću asistirao njegov još čuveniji đak. Uz tu trojicu predstavnika triju generacija, što su se kao braća našli na okupu, šćućurio se pisac ovih redaka, čija je dužnost bila ne da piše kroniku i zapisnik o putu, nego da uza sve ostale poslove transporta vrši pisarske zadaće. Šćućurio se u svom kutu — tresla ga je groznica — zamotan u pokrivač. Vagoni se nisu ložili; ratna je oluja uspjela ne samo polupati stakla na vagonu, već je pretresla i sjedalice, s kojih su bili izrezani komadi kožne presvlake. Delegacija je dobila prijeklet (kako se to onda zvalo) pravog I. razreda, u kojem je nešto od bivšeg stanja bilo još sačuvano. Stakla nisu bila sasvim razbita i vrata su se dala zatvoriti, a kiša nije tako jako ulazila u taj dio, kao što je to bio slučaj u drugim dijelovima. Naravno, bio je još uvijek rat, a takve sitnice nisu mogle pokvariti uznosito raspoloženje delegacije. Pa kad je vlak zadrmusao uz zveket još preostalih prozora i uz vesele poklike onih, što su do kolodvora pratili našu delegaciju, raspoloženje se nije izmijenilo. Kroz maglu su žmurile svjetiljke na Savskoj cesti, sipila je dosadna sitna zimska kiša. Bili smo u mraku, svjetiljka ili — bolje reći — lampaš konduktera nije samo već na Savskom mostu osvijetlio veliku delegacijsku putnu ispravu, koju su naknadno neke tamne vojničke prilike dugo proučavale sve do Mlake. Kako kondukter nije još nikad u svom dugom kondukterskom poslu imao sličnu voznu kartu, koja je počinjala: »U ime Nar. Vijeća Slov. Hrvata i Srba«, zbunio se i

nije znao što bi počeo. Nakon oduljeg konferiranja izjavio je, da on ne može sam to riješiti, da će to riješiti glavar postaje u Sisku. Vođa puta uz sve energične proteste nije mogao dokazati, da je on predstavnik delegacije, koja ide na mirovnu konferenciju. Ni blage ali uvjerljive, ni grube grožnje nisu pomogle. Kondukter je ostajao pri svojem, da »čast delegaciji, ali da on mora imati obične vozne karte ili vojničke »putne naloge«. Ovaj sukob dvaju shvaćanja, zapravo dviju narodnih potreba, razvio se u odulji dijalog, koji se sve više vodio povišenim tonom, dok ga nije prekinuo neki ozbiljan i službeno podcrtan glas iz mraka hodnika, koji je tražio vojničke papire od svakog pojedinog delegata. U svjetlu kondukterova lampaša ukazala su se dva narodna gardista pod ratnom spremom, s narodnim kokardama na kapama i s posebnim oznakama na rukavima kožnih vojničkih kaputa (cesarskih i kraljevskih). Na ramenima su im stršile novoprišivene epolete. Jedan je čas nastao neugodan tajac, jer u to veliko historijsko junačko oslobodilačko vrijeme nije nijedan od naših delegata bio vojnik, a kamoli ratnik, svi su oni radili kulturno te tako oslobađali naš narod tokom dugog ratnog trajanja na svoj naročiti način. No ubrzo se prekinula šutnja i oštri su protesti zagrajali našim vagonom, situacija se sve više zamrsivala, kako se taj početni dijalog pretvarao u žučljivu debatu. Upravo smo prešli i Veliku Goricu, kiša je pljuštala, i da se nije iz dubine tame pojavio naš vodnik, ne znam kako bismo se proveli. On je riješio čvor presjekavši ga zvučnom i sočnom kletvom: »Kaj se vi civili, zabušanti, imate mešati u vojničke stvari, kaj vi imate tu uredovati, ja sam tu da naređujem, nosite se, marš, da vam tristo bogova. Sad ste se preoblekli, simulanti, fakini! Kakva garda? Tolvaji, kakvi ste vi soldati?« Izgubila se garda, izgubio se kondukter, a mi smo ostali sami s našim vodnikom i našim zaštitnikom i pravo je bilo, da smo tu prvu nadvladanu zapreku proslavili čašicom rakije, koja nam je opet vratila pouzdanje i sigurnost u našu misiju. Kucali smo se s našim Zagorcem, i da bude svečano, zapalili smo stearinku i prilijepili je na okvir vagonskog prozora. Svijet je bio ljepši.

Spočetka je plamen podrhtavao veselo, a kasnije sve tužnije i tužnije. Prošli smo već i Sisak. Svjećica je sve slabije gorjela, poput onih svijeća na Dušni dan, što dogorijevaju i gasnu u kasnoj noći nad zaboravljenim grobovima. I naša

je delegacija sve tužnije i tužnije izgledala. Izvirivala su blijeda lica iz najraznovrsnijih pokrivača, pomiješali se udovi, nekud se skupili, sakrili u klupko. Drhtavo je svjetlo pisalo fantazmagoriju u tamnoj rupi vagona. I tako su putovale sjene, svjećica i naša umjetnost kroz noć lijepom našom domovinom od štacije do štacije.

Jutro se nikako nije htjelo pokazati, noć je trajala. Svijeća je već davno dogorjela. Vlak je zastajkivao, i to ne samo na stanicama. Magla se činila još gušćom nego na početku puta. Gdje smo? Muklo je odjeknulo nekoliko dalekih hitaca, zatim nekoliko sasvim blizih. Vika u magli. Netko je urlao: »Signal«. Opet hici, pa tajac. Nakon odulje stanke zadrmusao se naš vagon i nedugo poslije toga mogla su se kroz zahukana stakla vidjeti u smeđoj prljavoj magli tinjava svjetla neke stanice. Vidjelo se sasvim slabo, ali ipak toliko, da smo mogli razabrati, da smo se provezli sasvim kraj kolodvorske zgrade Slavonskog Broda. Poslije propisanog trijeska stao je naš brzi vlak negdje u tami i tada su se tamne mrlje počele muvati kroz maglu. Sad je kucnuo čas, da se naš operativni plan pretvori u djelo. Nije bilo lako. Trebalo je prijeći ne samo Savu, već je trebalo naš dragocjeni teret, koji nije bio nikakav ratni plijen, već narodna imovina, kulturni atest za veliki svijet, pretovariti na B. H. i prijeći čitavu Bosnu, koja je sva još živjela u ustreptalom uzbuđenju oslobođenja. Ta ustreptalost nije možda bila veća, nego što je bio slučaj u drugim dijelovima tek oslobođene zemlje, već je ona bila naročita i posebna. Imala je osebujne značajke, a te značajke nisu govorile u prilog laganog prijelaza preko te zemlje ponosne. Skeptici su naravno već u Zagrebu šaputali, da preko Broda ne ćemo prijeći, a kamoli stići u Pariz, dok su nas oni prijateljski naklonjeni našoj pustolovini putili, da ako se probijemo preko Broda, imade nade, da ćemo stići do Dubrovnika, jer vlakovi, istina, voze, ali nije u pitanju vozni red, već mnogo drugih imponderabilija. U sijelu Narodnog Vijeća nije se točno znalo, kako se to prelazi Bosnom, jer su samozvani vijećnici Bosne bili nedavno opozvani i oni hoće drugačije, nego što se hoće u Zagrebu. O mostovima i Ivan-planini nije se znalo ništa pouzdano, a nije bilo ni patriotski mnogo ispitivati. I za željezničke stručnjake bila je za naš prijevoz najkritičnija točka Brod; ni Sarajevo, ni Ivan-planina, ni Gabela, nisu bili toliko u pitanju.

Trebalo je prijeći, i mi ćemo prijeći, izjavio je naš vođa puta. Dakle naprijed. Najprije iz vagona, a potom smo se jedan za drugim žurili iz mraka u kolodvorsku zgradu. Sad nas je vodio naš vodnik. On je krčio put, dok su njegovi oboružani domobrani činili zalaznicu. Pa kako onda ne bismo prešli? Probili smo se do u zgradu kroz hrpe ljudi i stvari. Vika i kletve pratili su naše napredovanje. Do zgrade je još nekako išlo, ali kad smo ušli, našli smo se u živom klupku, bolje, čvoru ljudi, što su se muvali, gurali i potiskivali sa svih strana. Zbijeni metež i teški, zasićeni, gusti, smradni zrak, koji je bilo teže probiti negoli one hrpe i gomile ljudstva u malom prostoru. Jedni su se preko drugih nabili nemilosrdno, i stiješnjeni novim pridošlicama, isto tako pokislim kao i oni, kleli su i svađali se u svim dijalektima našeg ujedinjenog i oslobođenog naroda. Pred nama se razotkrio neki pandemonion, u kojem se nije moglo jasno razabrati, što je muško, što je žensko, jedino se po dreci i plaču i ječanju odmah čulo, da su u tom klupku i djeca, i to mnoga djeca najraznolikije dobi, od onih mališa, što su sisali razdrljene grudi svojih matera, do dječaka, što su se krišom verali preko vreća i zavežljaja, i iz kojih su izvlačili najčudnovatije stvari počam od limenih žlica do čeličnih čahura i ispucanih granata. Prošao je naime rat, i u to pojunačko vrijeme djeca su se igrala patronama i ručnim granatama, puške su također bile privlačiva igračka, a njih je u tom sklopu bilo mnogo. U prituljenom svjetlu učinilo nam se u prvi mah, da smo zapali kakav ratni rov, pun ratnika i njihove svojte. Isticale su se kabanice svih redova k. und k. vojske, poderane, blatne, nosile su ih i žene. Te različne dijelove bivših mondura zapazili smo odmah, a kad su se naše oči privikle na polutamu, počeli smo zapažati lica kosmata i ispijena, lica staračka, lica i bore starih blijedih zabrađenih baba, što su uplakane čeprkale i tražile po ruksacima i vrećama neke važne životne potrebe. Čučale su te umotane figure kraj prljavih i oronulih zidova, druge su ležale na popljuvanom podu, kao da ih je neka neumitna i nesmiljena sudbina povaljala na taj razbiti pločnik.

Po kaljavoj vodi između mlaka gacali smo svi. I što smo se dalje mogli progurati, to smo sve bolje zapažali, da

to nije izduženi kolodvorski hodnik, već neki blatni kanal, u koji se slijevalo sve iz tamne okoline: i smradna voda, i ljudi, i njihova prtljaga, i da mi svi putujemo tim natkritim kanalom poput nekakve razbite vojske iz nepoznatog u nepoznato, a mi imamo jasan i određen cilj. Ili nas je možda ovaj zagušljivi zadah smrada pomiješan sa smradom uglja i urina zbunio i omamio, da smo na naš zadatak zaboravili? Ne, istina, nije se moglo disati, ali valjalo je usred te kaljuže, iz te skupine zbijenih otpadaka i živih tjelesa, iznaći put za našu kulturnu misiju, trebalo je, ukratko, otkriti neko odgovorno lice, koje će nam dati, ako ne vagone i pomoć, a ono bar upute, gdje se takvo što može otkriti. Probijali smo se od prostora do prostora po ovom fantastičnom kaljavom rovu. Prošli smo, a da se nismo izgubili, i krčmu, gdje je pred praznim pretincima iza tezge stolovala gojazna žena, što je u visokoj frizuri imala zataknutu veliku olovku, koju je svaki čas svojim salastim rukama vadila i oslinjenu upotrebljavala kao pisarsko sredstvo za znakove računa, koje joj je kroz zadimljeni prostor dovikivao konobar u platnenom, nekada bijelom kaputu. I oko tezge su se gurali ljudi, svi su stolovi bili zaposjednuti, i sve klupe. Sve krcato, nešto su ti svi ljudi pili, nešto su iz masnih papira izvlačili i žvakali u toj zadimljenoj polutami. Na zamazanim zidovima stajali su i Kosovska djevojka, i Zrinjski i Frankopan, i Crnogorci na bijegu, i sve one važne historijske dogodovštine, što ih je još Nikolićeva oleografija uspjela predati potomstvu. Više svjetla nije bilo ni u onim sobama, gdje su se skupljali skretničari s lampašima i gdje su se kraj željezne peći grijali i igrali ajnca. Uspjelo nam je doći i u onu prostoriju, gdje je Morseov aparat udarao neke mistične znakove; dok je njegov osmatrač glasno hrkao na crnom uredskom divanu, aparati su na zidu uzalud zveckali i tužno cinkali trajno i neumorno. Nakon svega tog obilaženja rečeno nam je, da šefa nema, a da je zamjenik otišao spavati, pa da dođemo ujutro pitati. Ma da je već bilo jutro, još je vladao mrak. Komandanta također nije bilo, i tako se narodna vojna pomoć nije mogla upotrebiti, kako je to zapovijed Nar. Vijeća strogo naređivala uz pečat Ministarstva ili Povjereništva za narodnu obranu. Samo da prijeđemo s našim vagonom prijeko u Bosanski Brod, a to ne smijemo bez komandanta i bez šefa stanice. I tu se našao izlaz: nakon dugih šaptanja u

kutu kraj peći među skretničarima stavljena nam je ponuda, da ćemo smjesta otputovati preko Save, ako uvažimo neke okolnosti. Mi smo ih smjesta uvažili i dali kaparu, i za pola smo ure već vidjeli, kako u proboju danjega svjetla kuha magla nad Savom. Prikopčani smo bili na teretni vlak i prebačeni prijeko. Kad smo bili na bosanskoj strani, mislili smo, da smo izveli ogromno djelo; naš je skretničar bio najzadovoljniji, samo se ponovno vratio i uslužnim smijehom iskazivao, da će ga tužiti onaj s lokomotive, te da nas zato moli, da mu damo još polovicu ugovorene sume za onoga. Ma da smo bili čili i zdravi preko Save, kao delegacija smo bili opet široke ruke, i naš je skretničar digao nagradu i za vlakovođu. Jedino je naš vodnik popratio ove naše diplomatske pregovore riječima: »Prokleti švercer! I on misli, da ste i vi šverc.«

Stigli smo dakle u Bosanski Brod kao pravi šverc. Stigli smo tako, da nitko nije pravo ni znao, a ionako nije to nikoga na stanici ni zanimalo. Već se bilo i razdanilo i magla se još vukla po Savi. Iz nje je negdje daleko virio drveni minaret i počele su se raspoznavati tamne plošnine drvenih bosanskih krovova. Spavao je Brod i spavalo se valjda i u kolodvorskoj zgradi. Sve je izgledalo mirno i ostavljeno. Prazne tračnice, jedino pokoji skutreni vagon, nekoliko bačenih vagona bez kotača. Naš je vagon pred tim bosanskim izgledao poput nekog Golijata, što se našao pred malim sirotanima, koji su po vanjskom izgledu bili i razdrljeni i poderani. Puhao je jugo, po krovovima preostalih ili zaostalih vagona cijedio se snijeg, a poluzamrznute kaljuže među širokim i uskotračnim kolosijecima caklile su se u blijedom jutarnjem osvjetljenju. Povrh tih sleđenih crnih i malih bara održali smo savjetovanja o našem strateškom planu. Odlučeno je, da domobranci, to jest naša pratnja narodne straže, čuvaju pod puškom vagon, jer je ovaj uza sav mir i tišinu uokolo gotovo pustog kolodvora pobudio neku izvjesnu pažnju i neko naročito interesiranje. Našle su se neke vrlo slikovito odjevene figure, što su počele znalački, dapače željeznim kukama, kao od šale kuckati po našem vagonu. Ovaj narodni interes za umjetnost spriječio je prvi dio našeg strateškog plana. Drugi se dio plana sastojao u tom, da s našim vodnikom na čelu napredujemo prema kolodvorskoj zgradi i tamo na toj koti odlučimo sudbinu našeg podviga.

Što smo se više primicali kolodvorskoj zgradi, koja je po sebi imala elemente kićenih orijentalnih ukrasa, to nam je čujnije ususret dolazio sve jači cilik gusala. Sve se jače izvijao zvuk, onaj sasvim naročiti zvuk ciganske muzike, koja tako vjerno i predano prati naše narodno izražavanje u uzbuđenju sreće i u očaju, u transu, u samim ekstazama. Ćemane je iz zgrade plakalo u sivo jutro: »Da pijem, da se opijem, ej tugo moja«. Ono je tiho, ali uzbudljivo plakalo, više je cviljelo, a mi smo morali obavljati našu dužnost i po svim prostorima tražiti komandanta i šefa stanice, e da bismo nastavili put. Ponutrica je bila ispunjena onim istim ljudstvom kao i u Slavonskom Brodu, samo je to ljudstvo ovdje spavalo i mirovalo na svojim vrećama, torbacima i zavežljajima. Razlika je bila ponešto u nošnji. I žene u krpama sa zarom na licu bile su ovdje brojnije. Isti je bio vonj i isti smradni zadah, jedino je ovdje taj zadah bio kiseliji i dim od cigareta gušći. Više je bilo i lica pod turbanima, što su nepomično kao ukleta zurila preda se, čučeći kraj isto tako prljavih i popljuvanih zidova, kao što su to bili oni preko Save u Slavoniji. Kad smo doprli do pred komandantovu, pardon, komandirovu kancelariju, zagrmi grubi glas ispod šajkače na nas: »Odbi«. Sve naše objašnjavanje prekidao je taj revni stražar komandirov kratko i energično svojim »odbi«. Pa kad su naša traženja bila sve izražajnija, dodao je svojemu »odbi« još »majku vam vašu«. I vodnik, koji se našao i kod Rave Ruske i na svim kotama galicijske fronte i znao se tamo probiti, ovdje kao da je zatajio. Naš je vodnik bio dobro odgojeni pacifist, ali mu je ipak dojadilo, nastupio je momenat, kad se njegov pacifizam počeo opasno pretvarati u pravo ratničko raspoloženje. I mi delegati mirovne konferencije morali smo ga umirivati, a u pomoć nam je priteklo neko vojničko lice iz susjednog prostora, koje je uz pomoć svih bogova objasnilo našem vodniku i nama delegatima da ne možemo govoriti s komandirom, jer je zaposlen, neka dođemo kasnije ili još bolje sutra. Kako je daljnje pregovore isto lice prekinulo zalupivši pred našim delegatskim nosovima vrata tako silno, da su se stresli zidovi čitave zgrade, nije nam preostalo drugo nego da poslušamo tihi savjet našeg seniora, da se povučemo u restoran, pa da — ako nismo mogli naći komandira — pronađemo možda kavu. U restoranu nas dočeka mnogo ugodnija, ali ne

manje uzbudljiva scena. Tamo se upravo odigravao posljednji čin narodnog veselja, koje je valjda počelo još prije našeg polaska. Narod oslobođeni veselio se, a kako to narodno veselje nije bila mala stvar a ni lagana, a vjere mi ni kratka, to su nas s velikog stola umjesto pozdrava zirnula stroga i umorna lica tronutih članova narodne svečanosti. U kutu iza stola dva su ciganina upravo odložila svoje instrumente u želji da imitiraju svoga trećeg druga, koji je držeći ćemane ispod miške žvakao požudno s nekog tanjura masno meso. Inače, restoran je bio zapravo prazan, kraj vrata je hrkao jedan vojnik sjedeći na kolodvorskoj klupi i držeći među nogama pušku, za glavnim su stolom sjedili još samo oni najhrabriji, koji su dočekali jutro ne klonuvši i ne pobjegavši sramotno s noćnog megdana. Jednom rječju, nadošli smo na kraj lumperaja. Poduzetni časnik usred tih preostataka svaki je čas ustajao, mahao uznemireno desnicom prema ciganima i promuklo kreštao: »Sviraj, cigo, tri ti boga tvoga«. Njegovi su drugovi bili već sasvim tronuti, jedan je zakrvavljenim očima mjerio nas jadnike, dok je drugi držao zanosni govor i plakao kao ljuta godina, treći je sa zabačenom glavom dremovno pjevušio: »Na kraju sela šarena česma tečaše, ago«. Svi su se akteri tog finala ponašali upravo tako, kako takvoj pijanoj situaciji odgovara; bio je tu i jedan debeljko s fesom, koji je igrao ulogu dobričine i nudio i nudio sve redom — pa konačno i nas. Mi smo se naime stisli u suprotni kut za okruglim stolom, koji je bio najmanje prljav, jer su svi stolovi, kao i onaj glavni, nosili živopisne nature-morte sastavljene od ostataka terevenke, koja se je ovim prostorom kretala i živjela pravim narodskim duhom. Rep tog narodnog izraza još nas je takao, i mi smo svi bili svjedoci, i to vjerodostojni, o njegovoj snazi. Na nesreću ili na našu sreću, kad su u toj vihrovitoj historiji cigani počeli vikati: »Živeo naš komandir«, naš se vođa puta prisjeti, da je upravo sada najpogodniji čas, da on pokaže naše vjerodajnice i da čitavim našim autoritetom jedne delegacije u ime Narodnog Vijeća zatraži, upravo naloži, daljnji transport. Kad je to začuo komandir, jer to je bio on glavom, smrknuo se. Najprije je zasukao i otro junačke brkove, i činilo se, kao da se otrijeznio. Zatim nas je ošinuo svojim pogledom i dreknuo iz svega glasa: »Ne mere, ovde sam ja komandant, Narodno Vijeće nema ovde da vrda, ovo je srpska vojska, ona uprav-

lja transportima. Ne mere!« »Tako je!« podupre ga jedan od njegova štaba, koji se sasvim regbi razbudio. »No može to bez glavne komande, a naša vojska odgovara i ne može kraj vojnih transporata da se bilo što drugo prevozi.« Ali sjednite, braćo, pa da odete (počeo je važno i pomirljivo) do komande u Sarajevo i da ona izda naređenje, možda bi onda mogli prevesti.« Na ove pomirljive izjave komandir je sve tiše ponavljao »Ne mere« i sjeo, više pao na stolicu i važnom gestom objema rukama podbočio tešku svoju glavu. Kako je god situacija bila nezgodna, pregovori su ipak počeli i prijedlozi su se izmjenjivali. Naš je senior dobio kavu i rakiju, prvotna je zategnutost popustila, i mi smo već kao braća ispili zajednički prvu rundu rakije. I debeljko se pod fesom užurbao, održani su govori. Komandir je bivao sve smrknutiji i konačno je zaspao, a meni tad u sjećanju iskrsne slika iz saborske predsjedničke sobe, gdje je mladi srbijanski oficir Simović, izaslanik srpske oslobodilačke armije, na karti Trojedne kraljevine (Regnum Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae) razrezao crvenom kredom upoprijeko od Drave preko Novske do fatalne međe Londonskog pakta tu jadnu kraljevinu, tumačeći kao u školi svojim đacima, samozvanim predstavnicima naroda i njegova Narodnog Vijeća, da ovo zaposjeda srpska vojska, a o ovom drugom da se može starati Narodno Vijeće. Uz te nedavne reminiscencije dobiše patriotske zdravice o narodnom jedinstvu, što su se počele redati u kolodvorskoj restauraciji kao što su se održavale čitavom našom zemljom, svoje pravo značenje.

Spas i rješenje donio je opet vodnik Štijef iz Bistre, koji je stavši u »pozor« čitavom stolu odrezano i vojnički raportirao, da je sa svojim odredom pretovario vagon i pod pratnjom ga zakvačio o sarajevski vlak, gdje će se javiti glavnoj komandi. Komandir se načas probudio, rekao je »voljno«, i mi smo se opraštali.

II.

Odahnuli smo, kad je mali B. H. počeo preskakivati skretnice Bosanskog Broda. Mislili smo i bili smo uvjereni, da je sad stvar spašena. Mi smo u pokretu, i krenuli smo, i krećemo dalje. No odmaknuli smo samo teoretski, jer se u krcatom vagonu nije moglo pravo ni disati, a kamoli odahnuti. Uzalud smo namještali svoje stiješnjene udove, da bismo se bar nekako smjestili i pronašli ne mjesto u prostoru vagona, već neki dio prostora, kamo bismo mogli bar donekle protegnuti svoje krakove i tjelesa i osloboditi ih iz opće pritiješnjene situacije. Bili smo jedan do drugoga, jedan na drugome, i nije se moglo odlučiti, je li bolje u toj lelujavoj gužvi i ritmičkom drmusanju trajati u sjedećem ili u stojećem stavu. Uza sve to, ma da se naša delegacija našla u takvom stanju, ona je ipak glumila dobru volju. Tješila se, da ipak putuje nasuprot svim pesimističkim prognozama. Početnu je zapreku nadvladala, jer kod prijelaza Save u Brodu nije doživjela brodolom, već se evo smjelo uputila Bosnom ponosnom sa svojim tovarom kroz maglu, kišu i zimnji sumorni dan.

U vagonu, u toj malenoj kutiji, bilo je živo, i to vrlo živo. Već je ta sama kutija ječala, tresla se i naročito cviljela. A kako i ne bi u njoj bilo živo, kad su se kroz tu nabitu kutiju, kroz to nemirno klupko muških, ženskih i dječjih udova i tjelesa, kofera, vreća i zavežljaja svih mogućih oblika bez prestanka probijali ne samo kondukteri uz životnu opasnost, već i čitave falange patrola i kontrola u uniformama i bez uniforma kao osobiti predstavnici vlasti i reda. To probijanje i sređivanje vršilo se sredinom vagona dinamički uz proteste, viku i kletve. Bogati i sočni rječnik kletava i psovki prosipao se kroz zatvoreno klupko čas bijesno a čas sasvim dobroćudno, da svrši u urnebesu smijeha nakon kratkih i još sočnijih narodnih pričica ili uzrečica, koje su izvornom »bosančicom« jezgrovito ali grubo umjele ocrtati groteskност naših vitalnosti. Na taj se način uz jednolični ritam kolesa kotrljala krcata kutija bosanskim pejzažem. Ječala je od buke, vike, galame, smijeha, pjesme i razgovora, što se vodio sred stisnutih ljudskih čvorova. Cičala su i drečala djeca, govorile žene i starci povišenim glasovima kao da su gluhi. Bilo je to neko bunilo, neko grozni-

čavo stanje, i na momente se činilo, kao da se čitava ta mala željeznička kutija opila te da zatvorena i skliještena mahnito nastoji da galamom i urlanjem dade sebi oduška.

Usred te galame, što se valovito prelijevala od vagončeta do vagončeta, mene je stisnutog u kutu, kraj trešnje preostalih prozorskih stakala u tom bunilu i urnebesu, stvarno tresla groznica. Svijest mi je nekako brže radila, premetala vizuelne dojmove, pretvarala ih u niz uskomešanih bizarnih slika, oko kojih su se vrzle i isprepletale razdrte asocijacije, mutna sjećanja i nepovezane misli. Uhvatio me je kao neki drijem. Neki polusan. Kraj mene se drmusala slika poznatog i nepoznatog kraja. U koloplet svježih dojmova vezala su se sjećanja zaostala s prvog putovanja, kad sam se u mojim još ranim godinama našao na tom istom bosanskom kolosijeku i kad sam prvi put u produženju posavske krajine opazio tamne silhuete drvenih minareta, što su u toj zelenoj pitomini stršile kao pobodena koplja, dok su bijele plošnine čardaka ispod visokih krovova od šindre nosile tamne mrlje prozora, što su virili poput očiju, zastrtih tamnim zarom mušebaka. I te džamije tada i te čaršije, ti minareti, mahale, i mušepci pričali su mojoj uznemirenoj dječačkoj imaginaciji neku daleku nepoznatu priču, neku romantičnu poemu Tisuću i jedne noći, privlačivu i punu tajanstvenosti nedohvatnog Orijenta. Moja me dječačka izvjedljivost za neobičnim i nepoznatim i pomalo stranim i mističnim povela kroz te bosanske mahale i tabije. Romantika! Koliko sam tih džamija nedavno crtao, kroz kakve sam sve mahale pronio svoje jadne krede? Po kakvim sam se sve kaldrmama potucao ispod čardaka i zabravljenih kapija? Gađali su me kamenicama kao uljeza kaurina, kao Švabu, koji ako »ulentra« na svoje hartije dijete ili starca »uzet će mu dušu i usahnut će čovjek«. Goni ga, nek ide na žuti bastion pa nek tamo lentra svoga Vranju i njegove Švabove. Tako sam se proveo i u Travniku, u Sarajevu ispod Kovača, u Doboju i Derventi. Moj prvi susret s tom »pričom« nije mogao umanjiti moga oduševljenja, ono je raslo. Moja se dječačka studentska mapa punila, i prvi moji neki nesumjerni izlošci u münchenskom Glaspalastu bili su bosanski motivi. Danas, kad se nakon nekoliko godina i nakon rata opet odmataju poput filma iste slike, istih gora i prodola, i kad je nad tim šumama ono isto tako karakteristično namrgođeno nebo,

danas mi se taj film ukazuje sasvim drugačije. Kao da je tomu nijemom filmu danas drugi oblik, drugo osvjetljenje, drugi neki tok, a pogotovo značenje. I ne prikazuje se u drugom ruhu zbog godišnje dobi drugačije. Posmatram ga danas drugim očima, zato je drugačiji. Ne tražim više dječačku romantičnu priču, ne zanosim se više bajkom Orijenta, a još manje banalnom »turističkom« zanimljivošću, što je redovno zaostala u sladunjavoj pitoresknosti. Naprotiv se danas za mene odmata ta panorama posebnog jedinstvenog pejzaža na taj način, da svi ti oblici, crte i boje govore nešto posvema novo i posvema čudesno, kao da se tim govorom raspleće klupko neodgovorenih pitanja i sumnja. Kako puza vlak vijugama rijeke, i kako se kreću, križaju i pregone linije humaka, bregova i razdrljenih krošanja, tako se komešaju i kreću sviješću primljeni dojmovi izazivajući imaginiranu davnu prošlost. Silhuete prošlosti mijenjaju se jučerašnjim i današnjim silhuetama.

Prolaze kraj nas rašljasti crteži stabala, prolaze paučinaste krošnje. Rastvaraju svoje lepeze ukazujući sliku dalekih bregova, još daljih njihovih modrikastih vrhova. Ispod tmuše oblaka ti se vrhovi čine kao neka utvrđenja, neke brane i utvrde, što su ih goleme podigli divovi. Zar je bilo i divova u Bosni? Možda još u ono davno doba Kulina bana ili možda još prije u ono zlatno doba, koje više ne pamtimo? — Odmata se dalje titrava slika i stvarno pokazuje vrhove istaknutih točaka, oko kojih su se skutrili kućerci i drvene nastambe. Ti vrhovi uistinu nose redom ruševine — zide kula i utvrda, što škure strše u zimnje nebo. Tim je istim zavojima, kuda sad potresuje željeznica, upadao vjekovima neprijatelj nadirući sa sjevera. Na tom su prolazu zato i bile brane i utvrde. Od vrha do vrha, od kule do kule na toj vojničkoj cesti, na tom prilazu u taj šumoviti i brdoviti kraj, može se čitati naša tužna povijest kroz posljednja stoljeća, sve do dana današnjega. Koji i kakvi su sve provalnici prošli tom cestom? I mi se sad vozamo austrijskom okupacionom željeznicom, koja sopće već dobri broj decenija na uskim tračnicama kao vojnički provizorij, i tko bi znao proreći, kako će još dugo soptati, da je zamijeni normalna željeznica.

Prošli smo već Doboj, i slika, koja je u početku bila sva pitoma, pretvarala se, kako se dolina uzila, u sve oporiju. Konture bregova bivale su sve oporije, šljivici gotovo bez

granica penjali su se sve više na strmije padine. Brvnare su se sve više pripijale uz strmine, dok su se drveni minareti sve dublje sakrivali u njedra brdima. Nad njima i oko njih zimski vjetrovi, kuljaju oblaci, sve su tamniji, i sve su gušći. Rijetka stada ovaca sve se više skupljaju. Kroz šljivike se pomaljaju mrlje malih sitnih krava, što ih čuvaju djeca zavijena u prnjave ponjave. Kad je vlak upao među brda i migoljio kraj velikih topola na obali, pokazalo se gotovo tamno čunjasto brdo, koje je bilo načičkano još tamnijim visokim krovovima bosanskih kuća. Bilo je to čitavo selište, koje je čuvala stara urušena utvrda. Bio je to taj Vranduk, ključ Bosne.

Dalje je vodio put, željezničke stražarnice — male utvrde. Neke su bile srušene. Na svim stanicama, koje smo prolazili, jednaka slika: glavna mu je sadržina bila vojska, koja kao da je pazila na civilni metež. Posvuda galama i kletva. Uza sav su se metež mogle na svakom većem čvorištu u istovetnom mnoštvu očito razlikovati kao tri različne skupine. Prvu su skupinu sačinjavali najveći galamdžije i pjevači. U Zenici su pjevali i igrali kolo, upravo su se raspištoljili. Drugu su skupinu činili oni mirniji; oni su bili kao nekako povučeni. Treći su bili sasvim tihi, kao prestrašeni; oni su sumnjičavo zirkali lijevo i desno ispred skupina žena u dimlijama sa zarom na licu. Ta je skupina na svakoj stanici bila strogo odijeljena u pozadini. Vidjelo se i mnogo različnih popova i bradatih i obrijanih u kamilavci i u fratarskoj halji, pod čalmom i bez čalme. Svakako metež, kojemu se nije mogla poreći stanovita živopisnost sasvim naročitih značajki. Ruha seljačka i muhamedanska bila su u većini, dok su manjinu predstavljali ljudi obučeni à la franca.

Kod Zenice smo se oprostili s Bosnom i kod Lašve u kasno popodne stigli u župu Vrhbosnu. Kasno uveče, bolje rečeno, u tamnoj noći stigli smo u »bijeli i zlatni« grad Sarajevo. Kroz tamu su žmurila neka rijetka svijetla. Po blatnoj su cesti orali kotači droške, koja nas je dovezla do jedinog hotela. Tovar umjetnosti ostao je na kolodvoru pod našom stražom, bez ikakvih daljnjih komplikacija. Rat je prošao tim jedinim sarajevskim hotelom, ali ga nije uništio. Bilo je doduše hladno u njemu, ali je vladala čistoća. To se međutim nije moglo tvrditi za restauraciju; ona se topila u nečisti. Sutradan smo kod danjega svijetla mogli uočiti,

kako je ta nečist i prljavština bila općenita. Sve ono, što je Austrija u tom gradu učinila, a nije učinila mnogo, sve je to prekrila kaljava stvarnost. Svuda blatne, razrovane ulice, čitava pročelja kuća kao da su bila poprskana tim kalom, nahereni maleni turski kućerci, od kojih je otpadala obijeljena žbuka, slomljene tarabe i kaljuže između kamenja razdrljene kaldrme. Tužna zimska slika nekog polomljenog naselja, što između okolnih visočina propada i ponire u neku blatnu provaliju, iz koje u magli i zimskoj pari još vire zaboravljeni minareti. U toj maglenoj tmuši mnogo zastava, a po sokacima u niskim kavanicama još više buke i vike i cilika ciganskih gusala. Ispod tih magla i zastava trajala je neprekidna pijanka.

III.

Prošli smo u sumraku zimskog jutra Alipašin Most i krenuli smo u susnježici prema jugu. Pod okriljem našeg Štijefa i njegova voda droncala se naša umjetnost odmah do nas u malenom vagonu B. H. U tim sitnim i majušnim škatuljicama na kotačima i mi smo se u našoj delegatskoj veličini činili sami sebi malenima. Naše je raspoloženje bilo prokislo, ni rakija nije mogla podići »štimung«, a još su manje to mogli učiniti oni razgovori i vika oko nas, što se bez stanke širila duž čitavog vlaka uz monotono i jednakomjerno lupkaranje željezničkih kolesa. Dužinom vlaka, u tim malenim škatuljama, sve je vikalo, kao da su se tu našli na okupu sami bukači. Grlati su se glasovi nadvikivali, nadmetali se, tko će koga nadglasati. Vlak je brujao, kao da su tu u njemu neke svađalice i pravdaši, što se parniče o neko nasljedstvo. Isprekidane rečenice, uzvici i psovke jasno su odavali, da se to bučno pravdanje i psovanje kroz vlak zove politikom. Sve je vikalo, dakle politiziralo. Dizale su se šake i busalo se u prsa. Vikalo se, kako je to bilo na Kajmakčalanu i kako smo mi Srbi triju vjera. I sad tek kada smo oslobođeni, pakazat ćemo svijetu, što su Srbi! A tko je Hrvatima kriv, da su Hrvati, da su Austrijanci, mi smo ih bratski oslobodili. Srbija to je Slobodija, uzvikuje tako neki zajapureni trbonja. I nema vrdanja, treba da to svi znaju i pri-

znaju. Srušili smo mi tri carevine. Nema više Vranje ni Karla ni Sultana ni Kajzera. Mi smo sad braća. Bre, ne treba nama federacije, Srbija i kralj Petar — basta! I tako raspra i pravda teče, male se škatulje drmaju, a uz prugu se po obroncima tu i tamo primjećuju stisnuti umotani ljudski likovi uz prokisle ovce. Blijeda i slabunjava djeca zaštićuju se od snijega preko glave navučenim gunjcima i apatično zure i vlak, što se penje sve više i više uzbrdo. Što misle ta djeca, što golišava i gladna drhture na zimi? Što se njih tiče ta herojska i oslobodilačka vika i pravda u tim zahukanim kutijama? Tako pod nekim gunjcima uz ovce na snijegu zebu valjda još od Kulina bana i da li će ikad doći vrijeme, koje bi ih oslobodilo i učinilo, da požive ljudskije? A dreka se u vlaku nastavlja: Mi smo Hrvati, mi smo Srbi od Dušana do Petra, a jok, ne valja to, brate. Naša je Bosna, a vi selite, ako vam nije pravo! Ne damo mi! Povuci, potegni, zna Baja što radi!

Sniježilo je sve jače. Sve su veće hrpe snijega pršale i sve je teže soptala lokomotiva. Penjali smo se na Ivan-planinu. Nakon mnogih postajkivanja, evo nas na vrhu prijelaza na malom kolodvoru, pa kad je i tu završeno čekanje na vjetru, otputio se vlak niz strminu kroz tužan, siv i bezbojan kraj. Valjda su takvi i ljudi, što su se ponekad našli na tim strminama, gdje se pokazala, gdje je, bolje rečeno, provirila tu i tamo neka kućerina iza drvenih plotova, sama pripeta uz padinu među crnim konturama niskih šljiva. Na njoj visoko čađavo krovište, kakvo već i nose sve kuće širom Bosne. Kad smo se nakon različitih potresa i uz čegrtanje, sasvim naročito, spustili u Konjic, zimski dan više nije imao tako strogo lice i nije više bilo snijega. U Konjicu iste skupine crnih kosih krovova, isti minareti i isti rasijani ograđeni kućerci kao i po drugim mjestima Bosne. Netko nam je u općoj lomnjavi tumačio, gdje se nalazi most, a gdje je čaršija, i da je ta u Konjicu naročita, kakve nema drugdje. No ubrzo je naše turističko divljenje naglo prekinuto, jer još naš vlak nije ni stao, a već je počela navala, pravi juriš čitavog čopora novih putnika na naš prepuni vlak. Taj je juriš bio toliko uspješan, da se oni nesretnici, koji su sretno stigli na svoje odredište, nisu mogli ni iskrcati. Kroz prozore, a ne kroz vrata zauzimale su se pozicije. Tučnjava i guranje bilo je općenito, borba se nije vodila za mjesta, gdje će tko sje-

sti, već gdje će tko stajati. U toj je jurnjavi prestala razlika između klasa, te je bilo posvema shvatljivo, da se naš vagon, u kojem smo šćućureni putovali, sav ispunio, upravo nabio na taj način, da se nitko nije mogao maknuti. Nikakvi protesti nisu pomogli. Delegacija se silom prilika morala još više šćućuriti i tako pritisnuta, upravo ukliještena, nastaviti put. Ipak se delegacija vozila, ipak se kretala sve bliže svom cilju. I zeleno-blatna Neretva žurila se stisnuta među golim brdima k istom cilju — na jug, na more. I ona, ukliještena među kamene stijene, brzala je mutna probijajući se od hridi do hridi, dok su iznad njezina usječenog kanjona virili među oblacima oštri vrhovi Bjelašnice i Prenja. Uz tok rijeke probijala se željeznica, vijugala uz obalu i žurila se uz visoke stijene. Crvenio se isprani vapnenac u svojim raspuklinama, a pećine su pod pokrovom kiše bile još sivlje. Lijevo i desno od probitog puta, kojim se spuštala naša mala željeznica, ubacivali su se slapovi preskakujući sive zidine, te padali u mutnu i kaljavu brzicu. Prijašnji je snijeg zamijenila koprena dosadne sipljive kiše. Ali i bez obzira na tu koprenu, javljala se iza svake okuke zmijugave ceste na strminama rijeke nova i neočekivana slika. Snježne silhuete brdina nadvirivale su se iz visina nad taj čudesni kanjon, kroz koji smo prolazili. Sve su se do Mostara redale slike pustog krša, jedna zanimljivija od druge, jedna divljija od druge. Pred Mostarom su na strmom kršu počeli izvirivati ograđeni vrtovi i u njima sive grane rašljatih smokava. U sivilu kišnog dana nije se moglo pravo razaznati, da li su se kraj tih glasnika Sredozemlja našle i masline. Ali i bez tih značajki mogla se već i prije nego što je naš vlak uplazio u Mostarsko polje uočiti različitost, gotovo suprotnost hercegovačkog pejzaža prema bosanskom, što smo ga prošli još jučer. Kao da su to dva različna svijeta, dvije različne divljine.

Nad Mostarom se pokazala i modrina neba među razdrtim oblacima. Sve je bivalo bistrije i jasnije. Bilo je i toplije. Na mostarskom kolodvoru isto stanje, kao i na bosanskim kolodvorima. Ista slika i isto ljudstvo. I tu je cijelo mjesto bilo u zastavama, i tu su bili povaljeni plotovi i srušene ograde, i tu su poneke kuće imale šuplje krovove i izgledale, kao da su se ispod svojih crnih pokrova još više nagnule. Nedaleki je hotel bio okićen velikom srpskom zastavom. Na lijevoj su se obali Neretve sve kuće okitile isto takvim bar-

jacima, dok je na desnoj obali bilo sve okićeno hrvatskim trobojnicama. Jednu i drugu zastavu imale su muslimanske kuće. Sve se to moglo vidjeti već s kolodvora, gdje je vladala sasvim jednaka vreva i iste grupacije kao i na ostalim kolodvorima po Bosni.

Naš je senior od umora trajno drijemao, a ljutio se, kad ga je njegov mladi famulus htio prisiliti, da pogleda bar nešto od onog fantastičnog pejzaža, kroz koji smo prolazili. Na sva takva čičeronska nagovaranja, neprestano je ponavljao: »Lasst mich in Ruhe!« Dotle je vođa delegacije vršio brigu i inspekciju, kako to umjetnost putuje i kako trajno se delegacija ponaša, da ne bi svojim ponašanjem bilo kako okrnjila svoju važnost i ugled. On je jedini u stvari bio gord i svijestan svog velikog značenja, jer nije mala stvar: on vodi kroz ovaj samotni i goli hercegovački pejzaž jednu čitavu umjetnost u veliki strani svijet. I vođa je imao pravo, proveo je nas i našu umjetnost sve preko Gabele i kraj poplavljenog Popovog polja sve do Dubrovnika, kamo je delegacija stigla sa svojim blagom i tovarom kasno uveče na malenu, neosvijetljenu i zakrčenu stanicu Gruža. Još se nismo ni iskobeljali iz škatulja B. H., a već smo u slaboj rasvjeti kraj tovara i kraj prolaza mogli vidjeti tamne figure pod šljemovima s dugačkim bajunetama, što su čuvale stražu. Bili su to Senegalci u francuskim mondurama.

Sad međutim, kako bilo, da bilo, sa Senegalcima ili bez njih, mi smo svladali prvu etapu našega puta i sad kad smo na moru — svijet je naš, jer sad smo u vezi s čitavim svijetom, dosta je zamočiti prst u more i veza je uspostavljena.

IV.

U koliko se mojih besanih noći javljala u groznici na znojavim jastucima čežnja za morem? Pune četiri godine rata kao da je i sama riječ »more« značila tu čežnju. I želja i čežnja za tim istim morem zanosila je, i sred mutnih prepletanja misli o izlasku stvarala je gotove slike i uspomene, a sve te utvare, sva ta sjećanja i spomeni usredotočivali su se uvijek ponovno u sliku i u spomen čudesnog grada, što se u svojoj bjelokosnoj ljepoti uzdiže na hridi našeg mora.

Sad je ta grozničava drhtavica besanih noći zadovoljena nakon dugih i još težih četiriju godina. Evo me u Dubrovniku. Sve će sad febre i nedaće biti zaboravljene, tješim se izilazeći umoran iz tamne zagušljive zgradice gruškog kolodvora. Primio nas je mrak i blatna cesta. U lokvama vode na njoj nisu se odražavale zvijezde, i ako se između razdrljenih oblaka južine iskrila poneka od njih. Kraj hotela »Petke« čitav je onaj niz malenih krčama bio prepun i krcat crncima u francuskim uniformama. U mraku su gacale cestom crnačke patrole, svjetlo iz blizih krčama ljeskalo se na njihovim dugim bajunetama. Tamne sjene mještana izmicale su i uklanjale se pred patrolama. Vojnički su automobili jurili i prskali blatom nas i druge rijetke prolaznike. Barake i kantine uz obalu, tamo, gdje se obično slaže drvena građa u velike prizme, ječale su čudnom pjesmom, nekim sasvim stranim krikovima. Poslije našeg neodlučnog postajkivanja, muvanja, čekanja i diplomatiziranja sa željezničarima, koji su izazivali dojam nekih tamnih izgužvanih i iscrpljenih utvara, obavljene su sve potrebne mjere; još više, naše je blago, naš tovar, dobilo i stražu i mnogo obećanja o brizi, pa se delegacija mogla mirno uputiti u grad, kamo nas je prebacila dronjava droška. Nakon mnogih šetnja od vratara do hotelskih sobarica, amo-tamo, našli smo se konačno o ponoći kod Odaka. S prozora moje sobe vidjela se tamna silhueta Lokruma i žmurilo je crveno svijetlo na gatu pred starom gradskom lukom. Slani morski zadah, malo gorak, ispunjao je čitavu sobu. Dolje u tami udarala je o pećine južina. Razbijali su se valovi, bučili, šumili i siktali. Njihov ritmički šum bio je ove noći moja uspavanka. Bila je to nakon dugog vremena prva noć bez groznice i bez besanice. Februarski sivi dan našao me smirenog, kao da je jedna noć na moru bila kadra da mi vrati osvježenje i zdravlje. I sunce je od vremena na vrijeme kroz oblake promolilo svoje lice te svojim tracima magijski šaralo po slici grada, što ga je južina obrubila svojom nemirnom pjenom. Učinilo mi se to zimsko jutro kao neka pritajena svečanost bez buke i festanjula, čiji je ceremonijal preuzela boja i sive profinjene nijanse srebrnastih tonova.

Tu svečanost i moje spokojstvo nije mogla narušiti ni užurbanost ni nervoza našeg brižnog vođe puta, koji je već ranim jutrom izdavao naređenja, budio pozaspale delegate

i autoritativno tražio, da se što prije — smjesta — čitava delegacija požuri te da hitno riješi sve potrebno, da se što prije stigne na željeni cilj, jer ćemo zakasniti na mirovnu konferenciju — a što onda?

Dakle, delegacija se užurbano dala na posao. Počelo je obilaženje od komande mjesta do lučke kapetanije, od načelnika do komandira, od zapovjedništva stanice do lučke ispostave. Sve to nije bilo lako pronaći, a najteže je bilo nakon pronalaska ustanove otkriti ono lice u toj ustanovi, koje je pravo i nadležno u našoj stvari. Sve to užurbano obilaženje bilo je u stvari lutanje, a pokazalo se nakon dugih satova posvema suvišnim, jer svi ti načelnici, zapovjednici, komandiri i kapetani, koje smo konačno pronašli, nisu bez naređenja viših nadležnih faktora ni mogli, ni smjeli, a ni htjeli priznati delegacije, a kamoli dozvoliti, da ta delegacija istovaruje svoj tovar i da s njim nekud putuje. A viši su nadležni faktori daleko, u stvari nije se zapravo znalo, gdje su i kakvi su. Sve naše vjerodajnice i nalozi narodnim vlastima s pečatima Narodnog Vijeća pokazali su se ili su za ovdašnje službene faktore bili ništetni. Nikakva objašnjavanja nisu pomagala. Kad je to činjenično stanje spoznao naš vođa puta, on udari energično u žicu i tada su se počeli sastavljati telegrami u sasvim netelegrafskom stilu. Mnogo telegrama! Delegacija je zaposlila čitavu poštu, ma da su neke činovnice razbarušenih kosa neprestano uvjeravale, da one hoće primiti telegrame, ali da ne mogu uspostaviti vezu sa Zagrebom. Njihova žica doseže samo Sarajeva i Mostara, a i to je u pitanju, Beograd nikako, vezu s Beogradom može uspostaviti jedino vojni komandir, ali on tu vezu ne smije upotrebiti za nevojničke stvari, a delegacija i umjetnički tovar to je potpuno civilna stvar, za koju komandir ne može uza svu dobru volju a ma baš ništa učiniti.

Na taj su način prvi dani u Dubrovniku utrošeni na vrlo kompliciran posao oko uspostavljanja veza i upoznavanja novog načina administracije poslije oslobođenja od austrijskog birokratizma. A kad su veze i bile uspostavljene, nije to delegaciji mnogo pomoglo, ali je ipak kod čitavog uzaludnog posla oko veza delegacija nakon svih mogućih uputa, koje su bile i dobronamjerne, i grube, i odredište, saznala, da čitav njezin uspjeh ovisi jedino o francuskom komandantu dubrovačkog sektora. On je jedini i samo on može izdati

dozvolu za istovar vagona u luci, i on jedini može izdati dopuštenje, da se u luci čuvaju te stvari. Ali čuvati ih nisu smjeli nikakvi drugi vojnici osim njegovih. Tako su nakon te dozvole naše škrinje preuzeli visoki i stasiti Senegalci, i jadni benjamin delegacije, koji je imao nalog da broji jesu li sve škrinje u redu istovarene u luci, skoro je stradao: »Htel me je piknuti veliki crnec, joj, kad sem brojil. Više nedem tam med crnce, bi me još kakti pojeli.« Uza sve te nedaće prestala je i funkcija naše straže, kojom smo se toliko ponosili. I naš odani i vjerni nenadoknadivi Štijef iz Bistre morao nas je ostaviti. Rastali smo se teška srca s njim i njegovim vodom. Sad je delegacija ostala sama. Izgledi za daljnji put bivali su sve slabiji, a stalna južina sve luđa. Južina u Dubrovniku posebno je poglavlje. Znade se dobro, što to znači, kad oblačna para kuha na Srđu, kad se ne vide bedemi Forta Imperiala, kad magla i kiša prekriva okolne visove, a Petka povrh Lapada strši kao sivi jedva zamjetljivi znak. U takvoj se sipljivoj kiši čitav grad zaogrnuo sivilom, i to onim prljavim, u komu nema boja, već postoje same škure i tamne ljage, ponad kojih kuljaju i premeću se hrpe niskih i tamnih oblačina. I ta i takva južina nikako da prestane, barke u staroj gradskoj luci trzale su se, dok je vani valjalo more, a naš je vođa puta postao još brižniji i još nestrpljiviji. Valjda mu se pričinilo, da je taj šilok upravo poslan od svih neprijatelja naše umjetnosti, da nam zakrči put.

Delegacija je u toj kiši i vjetruštini svakoga dana hodočastila na francusku komandu, da pita, je li što stiglo od glavne komande, bar kakvo obavještenje, i je li na pomolu kakvo prijevozno sredstvo, da se krene makar kakvim brodom pa i najmanjim — samo da nastavimo put. Svakog smo dana čekali na maloj terasi na trećem kanalu povrh Dubrovnika, buljeći i zureći, kako se šilok* poigrava i kako trese lepezama paoma, kako savija čemprese, kako šušti kroz mokri lovor. Strpljivo smo čekali i opet čekali, hoće li se pojaviti brkati seržan kolonijalaca i opet jedared javiti, da nema ni vijesti, ni telegrama, ni dozvole, a najmanje broda. Nakon nekoliko takvih bezuspješnih audijencija, kad smo se spuštali niz klizave kamene stube pod pergolama, čuo se glas, koji je francuski pitao, da li su konačno ti ljudi otišli (naime

* iskrivljeno prema tal. scirocco, vjetar s juga.

mi, delegacija). To pitanje i jesni odgovor završio je frazom: »Drôles des gens.« A uistinu je delegacija izgledala čudna, ma da se mora priznati, da se doimala svakako vrlo slikovito. Već samo ruho delegata, i to svakog pojedinog, bilo je naročito. Tako je vođa puta u svojoj dolami i pod klobukom širokog oboda čuvao svoju crnu kosu od vjetra, pokazujući lepršave čipke svojih rukava, dok se senior pod putnom kapom i s dignutim ovratnikom zimskog kaputa uspješno branio od naleta šiloka i kiše, a krila toga kaputa zanosila su ga, da je svaki čas morao zastati ustobočen u svojim golemim i širokim cipelama, oko kojih je vjetar tjerao svoju šegu — s njegovim prutastim hlačama. I od vremena na vrijeme rezignirano je promrsio u svoju prosjedu asirsku bradu, što se impozantno kovitlala oko zarumenjenog ozbiljnog lica, iz kojeg se isticala tamna kvrga nosa: »Warum bin ich nicht zu Hause geblieben?« Kao neki kontrast senioru, benjamin delegacije nosio je široku žućkastu kabanicu, velik pusteni šešir, koji je činio aureolu oko njegove bjeloputne ušiljene maske, koja je svršavala žutom bradicom, što se povijala i treperila zajedno s velikom šarenom šerpom. I kad je vjetar jače dunuo, otkrila je šerpa i kabanica, da je benjamin u ruskoj rubaški i u baršunastim pantalonama kestenjave boje. Čitava je njegova žustra figura odavala neku posebnu živost, i njegovo poskakivanje od stepenica na stepenicu niz treći kanal, pa njegovo čavrljanje i uzvici, sve je to u sebi nosilo nešto ptičje. Kroničar puta i pisac ovih redaka nastojao je i sam, da slikovitosti delegacije pridonese svoj udio. Bolero-šešir, siva kabanica i maska crvene brade. U svakom slučaju, delegacija nije već po samom obličju i ljepoti mogla zatajiti, da pripada slikarskom cehu. Nije bilo ni čudo, da su nas Senegalci na straži pred francuskom komandom dobro upamtili i već kao drevne posjetioce dobroćudno dočekivali, pokazujući nam svoje bijele zube.

Poslije tih dnevnih neuspješnih posjeta, kud će naša pokisla delegacija da se skloni, nego u Gradsku kavanu? Tamo se nije samo uvijek ponovno promatrao barometar, već su se tamo svеđer iznova i kovali i snovali novi planovi, kako bi se probila blokada i kako bi delegacija uspjela izvršiti svoj zadatak, da se ipak dokopamo Pariza.

»O moj gosparu, apena ste arivali, a već partite za Pariz? Ajme, kojeg li vremena. Da, grubo je — šiločina, valja

fermat, počekajte, izludit će šilok, merita ostat... Moj pape Baldo vavijek je govorio, da ne valja hitit surtout, quand on part pour Paris. Što vam ne gusta ovdje kod nas u Gradu? Tako je ćaskala i pričala mala figura, te tješila i nastojala zabaviti nervozu delegacije. Pričala je ta figura u kavanskom slamnatom fotelju, živo se okrećući na svom krupnom zatku, i sve svoje pričice pratila elegantnim pokretima malih punih ženskih ruku. Podrhtavala joj je mala bradica zajedno sa staromodnom kravatom, što se svilena našla na krutom ovratniku sumnjive bjeline. Zirkale su njezine malene sive i zamagljene oči ugursuski iz opaljenih punačkih obraza. Prosjedi zalisci i par isto takvih četinja na izduženoj lubanji nisu mogli sakriti golotinju ćelavosti. Smijuljile su joj se usnice i bore, lice joj je izgledalo kao da je to maska nekoga glumca, koji bi morao za ozbiljne uloge posebno modelirati svoj rođeni nos. Pričalo tako to lice, nizalo anegdote, govorilo o prošlosti, o fureštima, što su se fermali u Trstenu. Naravno, sve su to bili gospari i gospođe, nisu to bili govnari, pa arciduka ovaj, pa principe onaj, pa contesse i duchesse — čitav se gotovo Gota-almanah obredao u tim pričicama.

»E moj gosparu, da ste vi nju vidjeli, kad se fermala u Trstenu, a vavijek se nanovo fermala, kad je stigla ovamo — ona Elizabeta, kako je bila skladna e dico poco, era bellissima e maestosa, una vera imperatrice e regina della bellezza e del dolore! Poverina.« Maska je duboko uzdahnula: — »E, moj gosparu, šta ćete! Fatum, što ono htjedoh rijet, da, kad sam ih vodao po Lokrumu, i nju i sina, znadete Rudolfa, era un giovanotto malinconico, principe ereditario — Thronfolger, što je kupio Lokrum. Znadete, svašta sam ja njima govorio u šali, usudio sam se rijet, nije to ko danas. Govorio sam i Maksimilijanu, imperaduru od Meksika, a oni su mislili, da se šalim, pa nisu slušali. Fatum, gosparu, svi oni, koji su naš školj kupili, svi su redom stradali.« Još je htio nešto nadodati, ali se podigao sa stolice naglo kao da ga netko ubo šilom, spazio je nekoga na trgu: »Skuzavajte, znate, moj mali, moj Miško, moram mu nešto rijet. Sluga vam se.«

I odjuri u kišu conte Vito Gozze-Bassegli, posljednji od svoga roda, kojemu je prababa bila jedna Francuskinja Calogan-Balois, a baka jedna Bonda, dok je on sam bio jedna

od relikvija Grada sv. Vlaha — »oridžino«, ali ne od one kategorije originala, kao što su bili Zane sette, Šumpatata Karolina ili Vlaho Slijepi, što ga je conte Ivo uvrstio u svoj Ekvinocij. Kako je delegacija bila veoma zaokupljena svojim planovima, nije se mogla naročito intesirati za bilo koji oridžino, a kamoli za njegov nagli odlazak, nju je više počela interesirati pristigla druga delegacija, koja je hitjela istom cilju — mirovnoj konferenciji u Parizu. I ona je nosila velike snopove papira s potpisima tisuća i tisuća onih, koji su živjeli na teritoriju dalmatinske Hrvatske, koji je teritorij oslobodilačka Antanta Londonskim paktom kao mamac bacila u ralje nezasitne Italije. Nosili su to potpise onoga naroda, koji nikako ne će pod Italiju.

Tako su se našle dvije delegacije, prokisle jedna i druga, u dubrovačkoj kavani. Poslije diplomatskih preliminara, kad su se uklonile i one posljednje sumnje o lojalnosti, da nitko ne će otići naprijed bez drugoga, sklopili smo sporazum, da sva naša nastojanja ujedinimo i da kraj svih naših vratolomnih planova i fantastičnih namjera zajednički pronađemo način, kako bismo se odmakli iz Dubrovnika i pomakli do Krfa, do Antantine pomorske baze, gdje će sigurno postojati neka veza za Francusku.

Tako je i bilo. Pronađen je neki brodić bivše obalne plovidbe, isposlovana je i dozvola, da taj čun isplovi i da se smije snabdjeti ugljenom. Pa kad je sve to uspjelo, trebalo je još dobiti i posebnog francuskog časnika, koji mora tim brodom komandirati, jer je još uvijek ratno stanje i ne može brodom komandirati kapetan bivšeg neprijatelja, makar imao koliko novih kokarda na sebi i svojoj uniformi. Za sve je to trebalo bezbroj molba, dozvola i stotinu telegrama. Nakon svega trčkaranja, moljenja, telegrafiranja, konačno su Senegalci dobili nalog, da ukrcaju naš tovar i naše blago na brod u Gružu. U tom odlučnom času delegacija je sa svojom običnom prtljagom nestrpljivo postajkivala među lokvama kišnice pred brodom, da bi se konačno i ona ukrcala. I kad je i taj svečani čas kucnuo, spoznali smo, da na brodu nisu samo naše dvije delegacije, već čitav čopor putnika. Odakle su se ti putnici najedared obreli, to se nije znalo, samo se znalo, da su se svi žurili, jednako kao i naše delegacije, da preko Krfa stignu u Solun, Skoplje i Beograd. Bilo je tu učiteljica, studenata, časnika, vojnika, boraca i invalida, i svi

su oni bili sretni, što su se našli na toj malenoj palubi i u tom malenom salonu, prepunom zavežljaja, torbaka i najraznovrsnijih kofera i vreća, i da će sad na krenuti brod pod francuskom zastavom iz gruške luke. Uistinu, bio je to prvi brod nakon dugog vremena, koji je krenuo na jug prema ratnoj zoni među mine i blokirane obale.

Još se nije izludio šilok, činilo se, da je upravo toga dana ranom zorom bio još luđi. O klisuru i o tvrde mire razbijali su se valovi. Iz daljine se pričinjalo, da je čitav grad usred uzavrelog mora i da su ti opjevani tvrdi bedemi izronili iz nemirne pjene, što je divljala uokolo gradskih mira i ispinjala se uz tamne pećine sve tamo do rupa, kroz koje se stoljećima izbacuje smradno smeće.

Unatoč jakoj južini i velikom valjanju, mi smo ipak putovali; jedan se delegat bojažljivo raspitivao, tko sve boluje od morske bolesti i da li je ta bolest uistinu tako teška, dok su se oni drugi držali sve ozbiljnije sišući limune. A upravo na tom početku probilo se sunce između hrpe oblaka i magijski osvijetlilo Grad. I svečev je Grad ponad morske pjene i uzburkanog mora sinuo u svoj svojoj bjelokosnoj ljepoti. I pitom i skladan sred tamnog zelenila, a opet opor i gord u svojim prkosnim mirima. Bljesnula je ta draga i fantastična slika kao neki veliki i dragi simbol naše zemlje. Dobar predznak za naš daljnji put, a ujedno sunčani oproštaj.

Uskoro su pored nas prošle Konavle, Župa i Cavtat, pa se nakon urâ u magli južine razaznavao ulaz u Boku. Netko je pričao o Horthyju i o pobunjenoj floti, a nakon drugih ura tumačili su nam, gdje su Bar i Ulcinj. Mi smo se dalje njihali duž rastrganih silhueta albanskih gora, i zimsko se popodne svršavalo i naglo prelazilo u noć. Naš je brodić »navigao tamom« te se sve više približavao opasnoj zoni — prvom pojasu mina. Put kroz te mine znao je samo mladi potporučnik Francuz, koji je nominalno vodio brod i koji je čuvao ili morao čuvati kartu mina kao veliku tajnu. Naš pravi kapetan, opaljenog lica i energičnih crta (zapamtio sam njegove crne oči i jake rumenične kosti, nije smio na uskom zapovjedničkom mostu znati za plan mina. Smjer mu je morao davati komandirajući Francuz, a on je kao pravi kavalir zaboravio na karte i mine i smjernice i udvarao mladoj ljepolikoj učiteljici, čije je znanje francuskog jezika nastojao

uvećati svim žarom, svim mogućim gestama uz čitav niz boca bijelog vina sa Rata.

Kako se šilok počeo smirivati, tako je u malom brodskom salonu raslo raspoloženje među delegatima i ostalim putnicima. Mladi se Francuz, naš komandant, sve više raspojasavao, i njegova je kavalirština bivala sve bučnija. Međutim je i noć postajala sve tamnija, a na kapetanskom je mostu, suprotno dobrom raspoloženju u salonu, svakom minutom rastao nemir. Kuda da se naviga? Kako da se uzme smjer i kako da se u vožnji cik-cak prijeđu sve zapreke oko jedne pomorske baze? Kako da se prođu ta prokleta minska polja? A mladi komandant nikako da dade svoju kartu, već tek uz vino, da se riješi nametljivog rušitelja svoga dobrog raspoloženja, pokazuje rukom, kako se mora broditi. I naš kapetan kod slabog svijetla kraj kormilara smrsi neku kletvu i nervozno drekne: »Frane, vozi na sreću! Kad taj balavac ne da svoju kartu!«

Brod je smanjio brzinu, i mi smo čas lijevo, čas desno skretali sve prema nekom slabom svijetlu, koje je tinjalo daleko u tami. Nekoliko je puta brod stao, da bi se poslije svakog zaustavljanja još polaganije uputio dalje. Nakon tog nemirnog i nervoznog bordižanja pojavio se konačno i naš komandant, činilo se načas, da se raztrijeznio i da na svojoj karti uzalud traži gdje smo. I gotovo moleći daje zapovijed, da se izbace rakete. Sad mu se naš nasmijao u brk: »Pa vi znate, da ja nisam smio imati rakete, ja ih nemam na brodu, ali umirite se, vidim na vašoj karti, da smo sve bez nje prešli minska polja i da smo već pred lukom.«

I uistinu, uskoro su se pokazala već mnoga svjetla, i za pola ure bili smo usred samih ratnih brodova u krfskoj luci.

V.

Već nas je kod iskrcavanja u luci, kasno u noći, na kamenom gatu među barkama i trabakulima, među jedrilicama i čađavim barkasama, dočekao neki poseban miris, za koji nismo znali odakle dolazi i što znači. Sladunjav i aromatičan miješao se sa zadahom katrana, dima i benzina, štaviše nadbijao je sve one poznate lučke vonjeve. I što smo se više

udaljivali od obale kroz labirinte naslaganog ugljena, pokritih ogromnih bala i izduženih vojničkih baraka, taj je miris bivao sve jači, kao da je čitav gradić, što se proširio ispod stare venecijanske tvrđave, bio zasićen tim mirisom.

Tek ujutro smo otkrili njegovu tajnu. Ispod malog obijeljenog hotela, čije su sobe izgledale kao samostanske ćelije, kotrljala su se kaldrmom kola za kolima i hoćeš ne ćeš budila nas. Primitivna kola na dva kotača, valjda još po tradiciji od vremena Homerovih, nisu nam dala spavati. Bila su krcata košarama zrelih naranača. Na staroj Korkiri ili Kerkiri počela je upravo berba toga voća. Pune su se široke košare pretovarivale u naročito spremljene drvene sanduke. Da se to spremanje nije vršilo tiho, to je bilo sasvim naravno. Vike i buke bilo je i suviše, trebalo se cjenkati i pogađati, i vagati, a naravno i pravdati. A Grk Grku ne će valjda vjerovati, jer graeca fides nulla fides. Graja je trajala i miris se širio sve više i više, kako se sunce sve više dizalo i kako su sjene na malenom trgu postajale kraće. Zlatili su se zreli plodovi, dok su ljubičaste sjene sve više uzmicale. Košara do košare, sanduk do sanduka, bivalo ih je sve više, tako da ni mazge nisu više imale pravoga mjesta. Kotrljale su se naranče kaldrmom, vrištala su djeca, halabučili mužjaci i kriještale neke babe. Vašar je bio zapremio čitav mali trg i uske tamne ulice. Poslagani su sanduci prekrili čak i veliki grčkim slovima našarani napis: »Zito basileus mas« (Živio naš kralj). Naranče su malone zakrčile i vrata božjeg hrama, što se sa svojim kupolicama ugurao među kamene kuće. Protiv takvog bogumrskog gomilanja energično je uzalud protestirao dostojanstven bradonja na tim istim vratima. Krilila se njegova crna riza i tresla mu se kamilavka, dok je uspio da od trgovca i njihove robe oslobodi ulaz. Bio je još k tome i neki veliki svetac, jer su klimbarala zvona pozivajući vjernike na svečano činodejstvije. Kroz taj sunčani i bojom uzavreli vašar gegale su se lijeno mornarske patrole pod punom ratnom spremom, jer tu nije bilo šale, to je bila ratna luka, pa je za svaki slučaj trebalo pripaziti na te žustre trgovce, prekupce i pučane, što su se u grad spustili čak tamo s vrhova Pandokratora, pa na one brđane od prijeko, pod bijelom čalmom, u bijelim čakširama s crnim gajtanima, kojima je o širokom pojasu bio zataknut handžar. Za dječju kavgu i tučnjavu oko naranača bez gospodara dostajao je pendrek oz-

biljnog stražara pod tropskim šljemom, koji je predstavljao službenu vlast i silu bazileusa Grčke, saveznice Vel. Antante. Da ta vlast nije bila dalekosežna, pokazivali su na svim uglovima veliki oglasi na francuskom i grčkom, pa na engleskom i grčkom, koji su strogo u ime glavne komande upućivali, što ta šarena gomila i taj grad i njegovi građani smiju, a što ne smiju, da ne padnu pod udar ratnih zakona.

Raznobojne su table opet strelicama pokazivale, kakvih sve komanda i komandanata ima staro ostrvo Korkira u svom sastavu. Takva nas je jedna tabla odvela srpskoj komandi, koja je upravo u taj čas bila u raspremi i žurila se, da posvršava i likvidira čitavu svoju dugogodišnju i veliku djelatnost na Krfu. Uza sve to delegacije su primljene ne samo s običajnom kavom i cigaretama, već su obje delegacije među upakovanim sanducima u raspremljenim uredima našle takvu neočekivanu srdačnost i brigu, kakvu nisu doživjele na čitavom svojem pustolovnom putu. Poslije tog prvog susreta naš je vođa puta uzbuđeno povikao sav razdragan: »Što sam vam ja govorio, da ćemo doći do Pariza! Sad smo sigurni!«

Još nismo pravo ni stigli natrag do naših hotelskih ćelija, kad smo od komande primili poziv, da se tog istog dana provezemo otokom, da nam komanda kao dobrodošlicu želi pokazati sve glavne znamenitosti otoka Krfa. Na taj su se poziv dosele brižna i snuždena lica delegata u tili čas pretvorila u sjajna, delegati su zaboravili čudno začinjenu hranu, i ćelije, i hotelski red i čistoću. Promjena se istovremeno pokazala i u čitavom hotelu. Vlasnik se sad počeo dublje klanjati i nuditi druge sobe, i to one, koje nastavaju samo admirali, štoviše, prljava je sobarica pripasala čistu bijelu pregaču, udesila neku naročitu frizuru i počela se vrlo zanimati, da li delegacije nešto trebaju, namigujući redom svima delegatima.

Vojnička su se kola brzo progurala kroz trg i male uske uličice i zamakla zavojnom cestom kroz maslinike kraj bezbrojnih baraka u zelene prodole, nad kojima su se ukazivali mali bregovi krša. Pinije, lovori i tamni čempresi pratili su na našem usponu kroz vinograde, maslinike i vrtove naranača vijugavi put, s kojega je pucao pogled na modrilo mora i zupčaste silhuete albanskih bregova u daljini. Na momente se činilo, da smo negdje na jugu Dalmacije. Isti vrtovi, iste

podgrađene terase maslina i vinove loze, iste crne žene, što u koševe beru naranče, iste koze i magarad, isti stogovi slame iza poslaganog kamenja ograda, iste tamne grane badema i isti rogači. Da nisu u nižem masliniku ispod ceste vježbali u bijelim suknjicama paradni korak pod puškom kao neke balerine grčki euzoni, zakleo bih se, da sam negdje u blizini Župe i da će se sad nà pomoliti obrisi Srebrenog ili Mlinâ. Put se sve više uzdizao, i mi smo se približavali visovima, s kojih se otvara vidik na otvoreno more i na zapadni dio otoka. Još nekoliko zaokreta, i pred nama se raširila panorama od Ahilejona pa preko malog Pondikonisa sve uzduž zapadne obale na otvorenu pučinu. U sredini tog prostranstva smjestila se uvala. Blizi otočić sa samostanom vezan je kamenom spojkom s pržinom, dok se nedaleko sred modrila nalazi hrid s čempresima. Motiv prilaza među pećinama na sam otočić uzeo je Böcklin za poznatu sliku »Otoka mrtvih« (Todteninsel). Netko je od nas lanuo, kako bi tu sred te uvale, u tom čarobnom kraju bilo poželjno poživjeti i do kraja života, kako bi to bila sreća trajati svoje dane na tom slikovitom žalu.

»Kad tako govorite, tada morate zavidjeti crnorukcima, njih je snašla ta sreća. Eno, tamo su dolje na otočiću i neće se tako skoro, a možda i nikada riješiti te krasote. Oni sigurno drugačije misle, nego vi o toj svojoj sreći,« protumači nam naš krfski sprovodnik — neki srbijanski časnik. Na naša naivna, valjda i nezgodna pitanja, kako, zašto i čemu je to snašlo te crnorukce, ne dobismo odgovora; naš se razgovor o toj Crnoj Ruci prekide uz učtivi osmijeh i ubrzo uslijedi poziv, da se požurimo, kako bismo vidjeli Ahilejon, jer je već kasno i sunce već rano zapada. Svojom bijelom rukom nam naš sprovodnik ukaže put prema blizoj uzvisini pokraj glavnog puta. Izašli smo iz maslinika i za tren smo se našli pred gustim gajem lovora i mirče. Ponad tamnih bokora kočile su se krošnje pinija, a skupine starih i mladih čempresa kao da su htjele reći, da ulazimo u tiho i ostavljeno groblje. Zaječale su muklo vratnice, i naši su koraci u toj osami grubo narušili tišinu. Na obraslim je stazama neugodno škriputao pijesak, šuštalo suho lišće, prestrašili smo i ptice. Prhnule su kroz guštaru zapuštenog parka. Prhnule nečujno i izgubile se u tami šume, kojoj je kroz granje sunce škrto prosipalo svoje nemirne i svijetle mrlje. Poigravalo se sun-

ce na vjetru. Šumili su i mrmorili tamni čempresi, treperilo i iskrilo se lišće propuštajući kroz svoje spletove i čvorove svijetlo modrilo mora i neba. Kasnim popodnevom širio se opojno vlažni i gorki miris. Iza škurog grmlja prvo se pojavio neki mramorni mali hram, neki tempietto, četiri kolone drže pokrov, vode kroz lovore k njemu i kamene stube, a prazan je. Jest, tu je u tom hramu sjedio u mramoru Heinrich Heine. Donijela ga je kamenog iz Rima Elizabeta Austrijska, kad je ovdje na toj točki otoka sazidala svoju Eremitažu. Sjedio je tako Heine u caričinu gaju i u ruci držao list, na kojem je carica i kraljica dala uklesati njegove stihove:

»Was will die einsame Träne?
Sie trübt mir ja den Blick.
Sie blieb aus alten Zeiten
In meinem Auge zurück.

Du alte, einsame Träne,
Zerfliesse jetzunder auch!

Heine je bio Elizabetin omiljeli pjesnik, i ona mu se htjela odužiti, htjela mu je postaviti jedini spomenik, pogotovo jer se tada u čitavoj Njemačkoj nije mogao jednom Heineu podići spomenik. Tako je pod visokim okriljem u crno zavite carice pjesnik »Buch der Lieder« dobio svoj mramorni biljeg u caričinu gaju. Bilo je to godine 1891., kad je poslije Mayerlinga ta sestra utopljenog bavarskog kralja ludog Ludwiga i žena Franje Josipa kao samim udesom progonjena zvjerka tražila smirenja lutajući Evropom i Afrikom uzduž i poprijeko i kad se ponadala, da će tu u tom fantastičnom dekoru, u nekom velikom Lokrumu sred jadranskog modrila konačno daleko od svih i svakoga naći svojoj »insanity« lijeka, a svojem nemiru konačni mir i zaborav.

Upravo to se nije dogodilo. Uzalud su razni službeni arhitekti kao pravi i tajni Regierungsrathi gradili neukusnu vilu sa stupovima i podizali u njoj stepeništa u »pompejanskom stilu« farbajući crvenom pompejanskom bojom zidove, po kojima su geniji u štuku, svi krilati, nosili voće, a antikni kandelabri u kristalu raznobojne žarulje; uzalud je profesor i važni bečki slikar Matsh, konkurent Klimtov, naslikao

ogromnu mašinu, kako Pelejev vrli sin u trijumfu izdovoljuje svoju srdžbu povlačeći truplo Prijamova sina Hektora po prašini oko Troje; uzalud su sve stvari, oprema i ures nosili Posejdonov znak — silhuetu delfina — u toj ukletoj zgradi, sve je to bila uzaludna i ništava dekoracija, kao i onaj umirući mramorni Ahilej i ona loša Canovina kopija pružene Napoleonove sestre, sve to nije pomoglo, ni grčki autori, ni Heine, ni Shakespeare, ni prijevod Hamleta na grčki — sve to nije moglo izliječiti a još manje smiriti ili bar donekle zaustaviti Crnu kraljicu pod bijelim suncobranom, da ne luta dalje i da dalje ne traži smirenja. U njoj je kolala i burkala se krv, plava ali izživjela iz davnog i jučerašnjeg svijeta dinastije Wittelsbacha. I naravno, da to burkanje i rastrojeno stanje nisu mogli srediti a ponajmanje smiriti oni dosadni redovni listovi, što ih je pisalo njegovo cesarsko i kraljevsko apoštolsko veličanstvo svojoj predragoj i premiloj Suzi, svojoj jedinoj Suzi, koja je toliko dobra prema njegovoj prijateljici (meiner Freundin), inače gospođi Schratt. I njegovo je veličanstvo vrlo zabrinuto, što predraga i premila Suzi, njegova prva ljubav od prvog pogleda, dostatno ne pazi na svoje zdravlje, ono se boji, da će Suzi još teško oboljeti, dok on sa suzama u očima zahvalno misli na nju kod svog posla, žrtvujući se za svoje isto premile i predrage narode tako, da je već sasvim poludio (ganz vertrottelt). Sigurno takve vrsti kurijalnog stila nisu bile kadre ni ublažiti, a kamoli zaustaviti Suzino bježanje od muža, kćeri, zeta, unuka, dvora, španjolskog ceremonijala, svoje zemlje, Austrije i sebe. Takvo spasavanje u spokoj i mir pred sobom mogla je zaustaviti samo smrt.

»Oh prokleti taj Luchéni,
koj kraljicu našu vmoril jé« . . .

Pjevao je na koru uz orgulje na zadušnici za njezino veličanstvo caricu i kraljicu, dodajući napjevu »Gott erhalte«, pijani orguljaš još svoje stihove, i bilo je u maloj župnoj crkvi sve vrlo svečano. Predstavnici vlasti bili su u crnini (u salonrocima) i tužno su držali cilindre s florom. S florom je bila i vatrogasna zastava i bubanj je bio preko magareće kože u crno zavit. Odebeli sudac bio je sputan u paradnu atilu, kao rezervni poručnik domobranske 25., te je propisno

držao čako. I žandari su bili u punoj spremi. Sve je bilo kako treba kod takvih uznositih svečanosti. Za nas je djecu katafalk posred crkve bio osobito zanimljiv, iz cijelog su mjesta bili sakupljeni lonci s palmama i cvijećem i poredani oko katafalka. Bilo je i više svijeća i više nas ministranata, nego kod običnih zadušnica i misa. Nakon dokončanog paradnog obreda, nakon svih priprema i uzrujavanja u malom mjestu, za nas je ministrante u vlažnoj sakristiji bilo najvažnije pitanje, da li ćemo od velečasnog dobiti groš ili samo običajni krajcar za naše ministriranje. Gdje smo se mi mališi mogli za što drugo zanimati i brinuti? Kako smo mi mali ministranti mogli tada dokučiti, da su svi ti katafalci, obredi i službene tuge samo jedan od znakova, koji su presudno izricali, da se vrši proces propadanja i raspadanja jednog čitavog, ne možda režima, već svijeta?

To moje ministriranje živo mi je iskrslo u sjećanju upravo u tim prostorima, u kojima je carica lutalica nastojala naći zaborav. O tom zaboravu brbljao je i službeni čičerone, neki pognuti starkelja, pravi tip fanariota, što je čudnom francuštinom objašnjavao, kako je tu carica čitala Homera, kako je tu pred tim prozorom dugo znala na mjesečini zuriti u more i kako je satima znala šetati gore-dolje po tim prostorima. Pričao je starac naučenu priču, a mi smo hodali po tim prostorima kao po nekoj grobnici. Kad smo izašli, pokaže nam fanariot prazan tempietto i protumači, kako je Wilhelm Drugi, car-kukavica, kad je 1904. kupio Ahilejon, dao izbaciti statuu Heinea, kao nepoželjnu figuru. Drugo nije dirao ili nije imao više vremena dirati. Tako se i mramorni Heine, miljenik Suzin, opet našao kao Ahasver na putu. Ni on se nije mogao sred toga tihog gaja smiriti, ni u mramoru! Zaista:

Eine grosse Landstrass' ist unsere Erd',
Wir Menschen sind Passagiere,
Man rennet und jaget, zu Fuss und zu Pferd,
Wie Läufer oder Kuriere.

(Heine)

A mi kuriri naše umjetnosti čeznutljivo smo svakoga dana ujutro, o podne i uvečer promatrali u krfskoj luci, kako se dižu sidra i kako brodovi, naravno ratni, i oni veliki

i oni maleni, plove u Francusku bez nas i našega tovara. Naša je situacija uza sva ljubazna obećanja pomalo postajala nalik onoj u Dubrovniku. Čekaj danas, čekaj sutra i budi strpljiv. Nikako da stigne dozvola za ukrcavanje na ratni brod. Borba za nastavak našeg puta vodila se preko svih kabela, kod svih mogućih ratnih ministarstava, komanda i admiraliteta. A naše su nade bivale sve manje, barometar je padao i sipila južina, i nije preostalo drugo, nego strpljivo čekati. Valjda je slična sudbina zatekla na Krfu neku talijansku opernu trupu, te su za dosadnih i dugih večeri i noći priređivali predstave uz burno odobravanje časnika svih rodova oružja, koji su još ovdje u toj ratnoj bazi zaostali. Pjevali su upravo onih dana »Carmen«, pa kako ne bi i delegacije, tavoreći u krfskoj noćnoj čami, pošle slušati znamenitu divu, kako su pjevačicu naslovne uloge bombastično reklamirali mali i veliki plakati po čitavom Krfu.

U dosta prostranoj dvorani »Casina«, to je neke vrsti Narodni dom Krfa, počeo je orkestar, popunjen upravo za Carmen gradskom bandom, svoje umijeće. Već kod prvih taktova moglo se pogoditi, da će se te večeri Bizetova muzika loše provesti, uza sve temperamentno mahanje dugovlasog mladog dirigenta, koji se uzaludno mučio, da individualne kreacije članova svoga orkestra, zbora i protagonista bar nekako dovede u red. Njihove kreativne posebnosti nisu se nikako dale pravo srediti. Ali je Bizetova muzika, koja je toliko oduševljavala još starog i bivšeg vagnerijanca Nietzschea, ipak i ove večeri oduševljavala prepunu dvoranu uniformiranih i u ovakvoj izvedbi. Pljeskalo se obilno, prvi je pljesak zaslužio zbor već na početku predstave, kad je zapjevao talijanski:

Brže-bolje, gore-dolje . . .
luda li svijeta, bome da! ludi svijet!

Čuli su se povici: Bravo! She is very nice! Taj pljesak i uzvici odnosili su se na mladu crnpurastu koristicu bezobraznog prćastog nosa, koja je u gužvi uske pozornice u hlačicama predvodila zbor među samim rugobama. Uistinu, bila je najzgodnija. To se nikako nije moglo kazati za podebelu i prištariju divu, koja se, istina, prema opisima samoga Mériméea u bokovima gegala točno poput prave kordovanske

kobile, kad je zavodila malenog debeljkovića u ulozi Don Joséa, što je sapet u fantastičnu uniformu s antiknom kacigom pleo lanac sjedeći na istoj stolici, na kojoj smo svi sjedili. Glas dive bio je mukao i promukao, ali ipak nije bio toliko kreštav, koliko glas njezine drugarice, suhe i koščate Frasquite. Carmencita je davala oduška svojoj starosti glasom dubokim, nekim staračkim altom, što se — izgledalo je — mučno i teško probijao iz dubljina, iz dubokog dekoltea kroz čitav niz podvoljaka, da bi prije, nego se prolomi dvoranom, potresao čitavu pretilu Carmencitinu muskulaturu. Jednom riječju, diva je bila u čitavoj družbi naročito istaknuta i uistinu je bila slavna, ali ne zamamljiva, unatoč tome, što je u nadošloj seguidili uz kastanjete u kratkoj suknjici nastojala pokazati sve svoje čari. Toptala je nogama tako strastveno, da su se svijale daske proscenija i ječale glasnije nego njezino tralala.

»Znadete li vi, da je tu na tim istim daskama prije dvije godine održano 28 plenarnih sjednica i da je u toj dvorani potpisan Krfski pakt. Znadete, ona manifestacija«, protumači naš krfski vođa. »Bilo je povuci i potegni, mi vojnici nikad ne bismo to ovako radili, ali što ćete!« Carmen je već pjevala o slobodi »La liberta!« Netko se uplete i spomene, kako je istovremeno bio i solunski proces, no sekstet »O bel capitan« nadvlada svojim glasovima ove razgovore. I čin se svršio, pošli smo pušiti van u vrt Casina, i zaista, točno pred tim žbunovima zajedno su se nakon Krfskog pakta fotografirali svi glavni učesnici krfske konferencije. Pašić se tu okrenuo od Trumbića. Zna Baja što radi i na fotografiji! Batali bre, gdje su oni drugi njemu dorasli! Baja, stari lisac, morao je to, da se na Krfu sastaje, ali je već unaprijed znao, da od tog brašna ne će biti pogače, nastavlja naš krfski provodič prijašnji razgovor uz cigarete. I dalje bi raspredao, da u dvorani već nije počeo intermezzo, začudo sasvim pristojno odigran, a zatim je slijedila scena za scenom i dramatski se čvor sve više zapletao. Patetični je Escamillo pozivao na borbu, a bijedna je Michaela plakala. Kad su u četvrtom skazanju sva zaklinjanja začađavjelog Joséa bila uzaludna i kad je na sve molbe i prošnje: »Carmen, te preg' ancor...« slijedilo »No«, bilo je sve gotovo, i diva je svršila pod nožem, a mi smo izašli na svježi zrak krfske zvjezdane

noći. Na tamnoj silhueti otoka Vida iskrila su se svjetla ratnih brodova dolje u luci.

Napokon nas je sutradan elektrizirao kabelogram, da se smijemo ukrcati na ratni brod, mi i naš tovar! Užurbano su se pomoću barkasa krcali naši sanduci na bojnu krstaricu »Jean de la Gravière«, koja je još istoga dana popodne imala dići sidro. Dok se obavljao taj prijenos i brojenje sanduka, na kamenom je molu na suncu apatično sjedila, više čučala, blijeda figura iznurenog gedže. Bio je to jedan od preostalih rekonvalescenata, jedan od onih rijetkih, koji su se vratili sa sučelnog otoka Vida, pravog otoka umiranja, kamo su bile upućivane tisuće i tisuće vojnika, što su izbjegli u Albaniju i s tifusom doprli gladni i bosi na Krf. Onaj, tko je bio upućen pod šatore smrti na Vido, znao je već unaprijed, da ga tamo čeka grob. Tamo je uistinu bio realni, a ne naslikani »Otok smrti« — otok pjegavaca — otok umiranja. I valjda ni jedna točka na čitavoj liniji ratnih grobišta, što se protezala od Flandrije sve do Dardanela, nije ponijela toliko predsmrtne groze i strahote u patnji i muci tisuću ljudskih života, koliko je jada ponio ovaj kameni otočić — jada i patnje tisuća pripadnika naše krvi.

Duboko upale oči jednog od preživjelih i bez riječi su svojim bolnim sjajem na kamenom gatu izricale više, nego svi patetični i slatkorječiti verbalizmi o Kajmakčalanu i narodnom herojstvu i mučeništvu, što su ih u najviše slučajeva izricali upravo oni, koji su vješto izmakli svaku borbu i bili u najboljem slučaju »nadžiratelji« negdje iza borbenih linija. Taj prodorni sjaj tih nezaboravnih očiju, što mi se usjekao u pamćenje, izricao je osudu svakog rata.

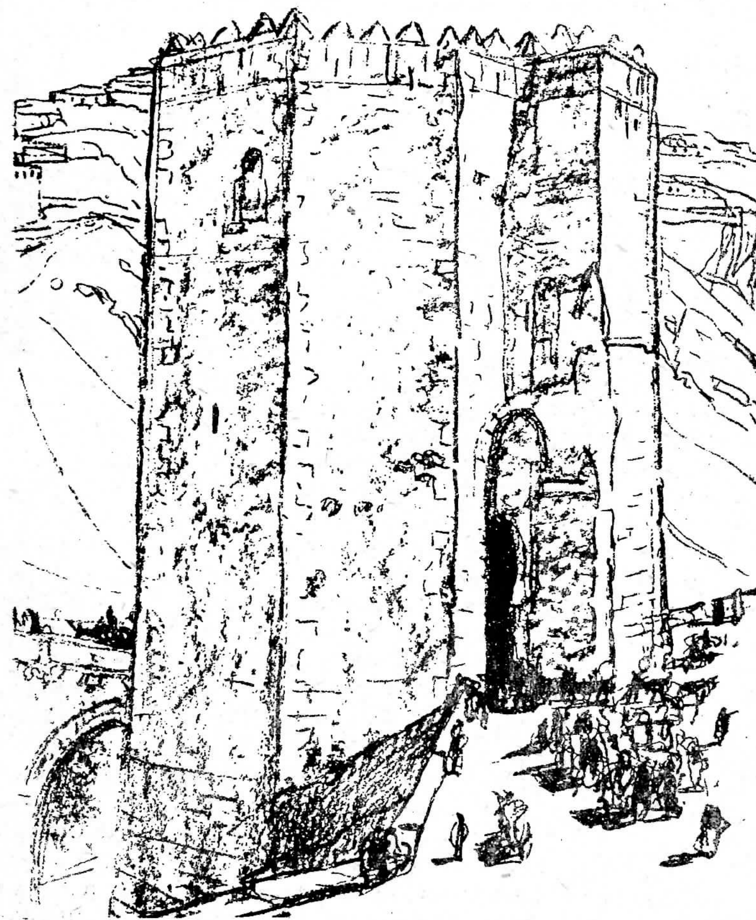
Toga dana, kad je kraj otoka Vida izilazila iz luke ratna krstarica pod francuskom trikolorom, sunce je osvjetljavalo prazni i pusti krš Vida, otoka bez vegetacije. Sunčeve su zrake ticale rastavljene ili porušene barake kao neka garišta i svijetlile ponad bezbrojnih zatrpanih jama. »Jean de la Gravière« brzo je ostavio Vido, Krf i male školje i još se u suncu kasnog popodneva uputio uzburkanim Jonskim morem put rta Spartiventa na rubu Italije. Vjetar je rastao, kako se noć približavala. Jonsko nam more nije bilo sklono. Kljun broda rezao je sve veće valove, a u noći smo u mrežama kraj topova, gdje smo spavali, doživjeli alarm s pucnjavom i morali smo svi juriti na palubu. Bila je signalizi-

rana mina. Brod je stao i obašao opasno mjesto, da tek nakon dosta duge stanke nastavi svoj put. Kad smo u ranu zoru ostavili topove i svoje obješene mreže, pokazao se uskoro sasvim daleko na horizontu dim Etne. Nisu prošla ni dva sata, i mi smo ušli u Mesinski zaton. Kralj Mesine lijevo i kraj Villa di S. Giovanni desno, gdje su sirene javljale jutro, bilo je more tek malo valovito. Kad smo poput Odiseja prošli Scilu i Haribdu, zavladao je divan sunčani dan i posvemašnja tišina mora (bonazza calma). U tom sunčanom sjaju ostalo je zdesna crvenilo Strombolija, dok su lijevo izmicale silhuete ostalih Liparskih otoka. Krstarica je uzela pravac na Cap Corse na Korzici i drugog smo se jutra našli u toulonskoj luci. Toga se dana delegacija podijelila. Vođa puta i kroničar postali su prethodnica te pošli ravno u Pariz, dok su druga dva člana čekala prekrcavanje i otpremu sanduka. Kad smo trećeg dana, na opće čuđenje sviju, neočekivano upali na konferenciju Jugoslavenskog odbora u pariškom hotelu Madison, reče nam Meštrović mjesto pozdrava: »Pa izložbe ne će biti.« Nije nam, međutim, rekao: pa što ste onda došli!

Izložba je ipak održana, ali sve ono dalje, oko izložbe i o izložbi, ne spada više na kroniku jednog puta u veliko historijsko vrijeme, kad se dijelila Evropa i sklapao mir, i kad su gotovo svi bili uvjereni, da je ovaj minuli rat bio ujedno i posljednji.

ISTRGNUTI LISTOVI IZ ŠPANJOLSKE BILJEŽNICE

ESCURIAL 23. X. Jesenji dan, tužno nebo i sivi pejzaž, jasni daleki horizonti bez magle. Kržljave šume po pustoj madridskoj ravni, koja se pružila kao smežurani dlan prosjaka. Na dnu modrikaste nevisoke Sierre Guadarame ocrtava se glomazni vječni stan španjolskih monarha. Grobnica, kraljevski dvor i samostan, sve u isto vrijeme. Jedan kamen, granit. Ozbiljne vertikale sputale su tu gomilu granita u proporcije goleme kasarne. I taj kup kamenja prijeti u daleku ravan. Pust i prazan stoji, ne može ga oživiti ni onaj gimnazij, što su ga ugurali u jedan dio njegov, ni ona čavrljava djeca. Sa svojim loptama čine na onom velikom prostoru dojam bezobraznih vrabaca, što živkaju oko sivih bede-

mova te zgradurine. Ulazim unutra, sve hladno, golemo i pusto. Ne blliješti sjaj baroka španjolskih katedrala, ne svijetle gotski retabli i ne viču ni razapeti svi sveci u ekstatičnim pokretima. Ovdje je mir. Ukočili su se pače i oni prosjaci u svojim prnjama i bez riječi pružaju svoje blijede ruke stojeći ispred tamnih pilastara kraljevske kapele. Mir i praznina. Sveti je Lovrinac zaštitnik tog mira. Tlocrt je Escuriala roštilj svemoćnoga sveca, koji se patio u slavu Boga, da ga nemilosni bezvjerci najposlije ispeku.

Koraci ozvanjaju muklo o pločama hrama. Kube ovdje ne simbolizira nebo, nego se ono ispelo u obliku krune. Škripe i cvile teško okovana vrata, na koja se silazi u kriptu. Vratar, neki škiljavi odrpanac, objašnjava mi u svim jezicima historiju ovoga mjesta. Svaka mu je druga riječ neka bombastična titula. Zvone imena kraljeva i kraljica. Zvuče u polutami kripte kao prevraćanje starog suhog lišća. Crna mrlja križa čuva zlatne ljesove katoličkih kraljeva. Daleka jeka nuskripte infanata i infantkinja ponavlja priču o slavi i zlatu, o zločinu i strasti. Ovdje su malone svi, i Don Carlos i Filip i Sanchez i svi ostali, svi oni, koji su se za života klali, davili i trovali, svi u mramornim i zlatnim kovčezima. Možda se vampire, kad brenči zvono s crkve Nuestra S. de Pilar, ili kad pjeva slavna Giralda svoju ponoć u Sevilli, ili možda bježe suludi kao proklete aveti Goyinih fantazija po Sierri Nevadi za noći, kad se roče vještice. Ili se klate kao blijede sjene po domovini Cida i pužu podno ostavljenih oltara i porušenih palača. Ili se trzaju, kad tvornička sirena javlja jutro u dalekim perivojima Aranjueza. Ne, zacijelo ne, oni su ovdje mirni, i konačni se njihov krug zatvorio, a prazne udubine čekaju nove ljesove onih, koji su još uvijek kraljevi.

Kraljevska kripta miriše po tamjanu i truležu. Brzo sam izašao, pobjegao. Moj se pratilac pobojao za nagradu, i nas dvojica izletjesmo u isti čas iz kripte. I kad su brončane dveri opet udarile o vratnice resko i odrezano, meni je odlanulo. Zraka i svjetla! Dalje od kraljeva u balzamu, dalje od polutame i tamjana, od iskričavih boja u crnom, napolje, napolje! Dvostruko dvorište pusti me konačno na slobodu. Tek tada, kad su okovana vrata s debelim klincima i zelenom broncom bila za mojim leđima, usudio sam se okrenuti. Dišem duboko punim plućima oštri kastilski zrak. Promatram

tu kamenu avet, koja me je izbacila. Ogromne se velike i glatke plohe penju puste u nebo, a male crne jedva zamjetljive mrlje podno tih ploha — to su, eto, ljudi. Gledam tu grdosiju izbliza i zapazim na bronci nevještom rukom velikim pismenima kredom nacrtano: Viva Lenin! Vješta ruka trla je taj bogumrski zapis, a ipak se ne izgubiše tragovi u bronci. I tako si ti, sjevernjače, s čudnom tatarskom lubanjom žmirkastih crnih probojnih očiju, udario svoj pečat i na taj grob! Polagano sam se odmicao od tog groblja. Zvonce je zvalo na službu crne redovnike. Tiho su se šuljali u dvoredu, crne su im rize lepršale i zadirale se o jesenje granje. Mutno se nebo ogledalo u još mutnijem jezeru parka. Dvoje je djece crtalo po pijesku perivoja tlocrt Escuriala. Kad su svršili, skočiše i viknuše zadovoljno: Eco Escurial, muy bueno!

Port-bou (Izlazna granica)

Kiša, prljava malena stanica, neopravljena i traljava zgrada, popljuvani i pretrpani hodnici. Gomila odrpanog svijeta, očajan smrad, guranje, dreka i vika. Sjedi se po podovima, sve blatno: kaljava djeca ciče, žandari psuju, kunu, ženetine u izlinjalim krpama žvaču nešto crno, čuče po balkanski — sam očaj. Francuski željezničari u gumenim ogrtačima prezirno promatraju taj pakao. Slika potpuno ista kao na nekom našem kolodvoru, recimo, u Bosanskom Brodu godine 1919.

Konačno, nakon svih muka, revizija, pasporta, carina, pregleda, evo nas u francuskim vagonima! Suton je. Lupka monotono kiša po krovu vagona, zvižde lokomotive. Provirujem kroz prozor — vani pred kolodvorom neko komešanje, tuku nesmiljeno ulickani i nakinđureni žandari neko žensko čeljade. Ne vidim joj lica, ima crne kose, kao neko ciganče — pod udarcima je pala i tako u blatu ostala. U sveopćoj galami neki revoltirani stranci trče, prijete, hoće da priskoče u pomoć. Galama, vika, objašnjavanje u svim jezicima. Viče se, da je treba dići, osvijestiti. Ne da žandar, nadvikuje cijelo to živo klupko oko te jadnice u blatu cinično i grubo: Resucitara! Uskrsnut će!

Naš vlak polagano klizi, izilazimo, zvone kolodvorska zvona; zamagljeni, pljuskom obliveni prozor sakriva mi moju

posljednju impresiju iz Španije, samo mi u ušima šumi reski krič javne sigurnosti: Resucitara.

Tako je i Goya nazvao svoju jednu graviru. Prikazuje krepost: čista i svijetla prilika uskrsava, a tamni joj likovi ne daju, i Goya, stari pesimist, stavlja upitnik: Si resucitara? Da li će uskrsnuti? Da li će se podići? Jer ona, čista i neoskvrnuta, davno je mrtva, dotukli su je. Murio la verdad! Inkvizitor s velikom mitrom blagoslovio ju je, pravda je sakrila svoje simbole, zatvorila konačno oči, fratri i soldati odali su počast i pomolili se nad lešinom dragom Bogu... A ako bi se dogodilo i to čudo, da uskrsne, čekaju je iste te tamne figure, da je dotuku, jer čemu svijetlo?... Možda su ti listovi bili izraz zadnjih misli gluhoga emigranta i coprnjaka Franciska de Goye y Lucientes, danas aktuelnog možda još i više, nego ono juče, prije sto godina.

DEH! PARLA BASSO

Firenza 1935, Medičejski grobovi

Iz nasmijane, sunčane, južnjačke ulice, pune pokreta, boja i živosti, ulazi se niskim dverima iza Sv. Lorenca u pustu i nisku kriptu, u kameno groblje. Ploča do ploče, mrtvački znamen do znamena, grob do groba, posvuda hlad. Tek jedva čitljivi znakovi na pločama, koraci su im izlizali spomen, gdjegdje i pokoji smeđi mrtvački lovor. ponegdje još pozlata u klesanim slovima dugih i kićenih naslova. Ti su ozbiljni i latinski, puni izmišljene hvale, a svršavaju ne samo klesarskim ornamentom, već i uresom stiha, o slavi, ljepoti, dobroti i veličini pokojnika. Ima ih i u endekasilabu. I tako se niže u kamenu cijeli golemi Gotha-almanah nabrajajući duke i dukese, principe i principese, barune i kontese, velike i male, stare i mlade. Urezana su tu imena ne samo najvažnijih obitelji barokne Italije, već i imena svih mogućih tirana i tirančića Evrope, čije su kćeri ili žene, ili opet udovice, legitimni i nelegitimni Medičejci i njihovi slavni potomci dovodili u svoje vojvodstvo na Arnu.

Na tom je pristupnom mjestu još smrt u pristojnom ruhu. Sivilo jednostavnoga kamena i polutama raščlanjene kripte, slabo danje svijetlo plazi po kutovima stvarajući pod niskim lukovima varijante sjena. Uistinu je to stan sjena, pravi mrtvački dom.

Nad njime gornja golema grobna kapela to nije. Golema i šarena cakli se u raznobojnom mramoru i pozlati. Tu nema sjena ni grobnog daha, sve je pretrpano, kostimirano, kao da se ovdje smrt napirlitala bogatom prevlakom, namjestila zlatnu masku i puna pompe i patosa prima svoje poklonike u šarenom, kićenom i blistavom dekoru, nad kojim elastični sveci plešu u kupoli biblijske scene. A orijaški vojvode od Toskane i Etrurije, svi u zlatu, u nišama oktogonalne kapele u patetičnom stavu zaogrnuti hermelinom, čine se kao neki dirigenti, koji svojim znamenjima vlasti upravljaju ovom šarenom predstavom praznoga sjaja i lažne kićenosti. Mramorna groteska ima nešto od voštanog golemog kabineta, koji kao takav djeluje sablasno.

No tu ispraznu, izmišljenu slavu treba brzo proći, valja što prije zaboraviti ovo šarenilo, to prije i to više, što je u blizini, tu odmah iza vrata tamnoga hodnika, valjda najčudesniji prostor, što po svojoj jedinstvenosti postoji u umjetnosti. U sklad ga je uobličila ista ruka, koja ga je i napučila likovima, utvarama duha, koji je »kadar bio prodrijeti u dubine umijeća i života te se na taj način dovinuti savršenstvu« (Buonarroti).

Put vodi kroz tamni hodnik: nizak je i zavijen, nekoliko stepenica naniže, i čovjek se nađe usred sivog spomenika. Šuplja četverouglasta prizma, pokrita kupolom; jedna joj je stranica udubena, tamo je Michelangelo nacrtao žrtvenik, njegovi su i elegantni svijećnjaci. Tu uistinu vlada mir i tišina, govor i sama riječ zastaje. I oni, koji bi ušli bučno, počinju hodati na prstima, pod dojmom čitave okoline. Tu šapću i oni nesnosni patetični čičeroni. Valjda bi i tiha misa svojim jednoličnim mrmorom molitve i reskim zvukom zvonca strano i tuđe odzvanjala u toj ozbiljnoj i kamenoj kapeli mirnih i jasnih razmjera. Možda bi ovamo pristajao samo šapat ili tihi usklik udivljenja — svaki bi drugi glas upravo smetao, svaki bi grubo narušio ovaj čudni i tajni govor oblika. To je kamenje rječito, i te riječi, taj govor, zaokupljuju svakoga. Vežu naše misli, kao što mramorni crtež veže i ritmički dijeli bijele plošnine; on svojim finim profilima steže strukturu prizme samog prostora. Jednostavnim pilastrima

označeni su bridovi, kao jaki potpornji, koji pridržavaju vijence i obluke uokolo čitave šupljine. Bespogrešnim osjećajem obogaćuju bijele pačetvorine niše i doprozornjake slijepe ili prave. Sve je raspoređeno pravilno, nigdje nema previše ukrasa, a ni premalo. Pogođena je prava mjera, toskanski je ekvilibar ovdje sretno postignut, a cjelokupna umjetnost našla je tu svoj nadaleko poznati uzor. Stvorena je arhitektonska cjelina, koja kao da je sama po sebi nastala, upravo izrasla na onaj isti način, kako priroda tvori svoje oblike. Jasni i čisti oblici od najsitnijeg profila preko konzola i karniša do velikih lukova i glavnih tamnijih okvira pokazuju jedinstvene odnose; jedinstven im je i ritam, kao da im je mjere kazivao otkucaj srca. Zato i djeluju tako, zato su ti oblici i njihov ritam smjesta shvatljivi i razumljivi. Takve je razmjere pogađala antika, a Grčka ukalupila za sve poznije imitatore, kojima srca više nisu diktirala mjere.

U toj skladnoj i jedinstvenoj ljusci bijelog i sivog kamena postavljeni su strogo i simetrično kipovi velikog Firentinca. Oni su organski vezani s prostorom i nisu ništa drugo, nego najjači akcenti čitave arhitektonske cjeline. Ma da je sve jednostavno, riješeno gotovo u dva glavna tona, ipak nije bezbojno. Jer kad sunčane zrake kroz visoko postavljene prozore zažute bilo koji dio prostora, ili kad te zlatne zrake, makar kako bile blijede, poglade koji lik, čitavo to sivilo zasvijetli u stotinu varijanata, boja i odraza, te čovjek još jače dobiva dojam, da se nalazi u nekom fantastičnom ledcu, kojemu se stranice ljeskaju i palucaju prigušenim sjajem. To sedefasto jedva zamjetljivo ljeskanje odigrava se na velikoj skali tonova od najtamnijeg sivila, što se začvorilo pod šljemom mislioca ili u tajanstvenoj sjeni iza njega, pa sve do bijeloga bjelcatoga sjaja, što se iskri na svakoj povišenoj oblini mramorne Zore. Uz tu igru svijetla i sjene prelijeva se sivilom isto tako obilata skala boja, i to onih jedva zamjetljivih. Titraju te boje od hladnomodrikastih, kakve su se sakrivale u dubine tužnih očiju Sutona, pa sve tamo do onih toplih žućkastih, gotovo bjelokosnih, što maze oblike Dana.

Kao da kakav živi duh upravlja tom tajanstvenom igrom svijetla, sivila i boja: igraju boje, žive sjene, titraju tonovi, drhte tek naslućene nijanse, ljeskaju se oko oblina, plaze po

zavojima i udubinama modelacije, prate rez dlijeta i stvaraju gotovo posebnu atmosferu života u prostoru, što nosi ime grobnice. I čovjek se mora pitati, da li u toj živoj atmosferi doista ima mjesta smrt? Da li je to uopće grobnica? Ne, i sto puta ne — to nije raka. Mogu te kamene ploče pokrivati i čuvati ne znam čiji pepeo, mogu stoljećima te stvorove od kamena nazivati neznačajnim imenima Lorenza i Giuliana, pa opet to nije samo grobnica njihovu spomenu, na tom mjestu ne vlada smrt. Ti spomenici žive bez obzira na te rano preminule Medičejce, njima vlada možda teža i bolnija sila, nego što bi bila ta inače blaga sestra, kako je nazva sveti brat iz Asisa.

Kakva je to sila, što struji iz tih blokova, s tih golemih prilika i nabreklih oblina, koje će se sad na protegnuti i podignuti svoja snažna uda? Kakva je to moć, što pritište te utvare u stav sputanih giganata? Kakva mòra prignu ta divovska stegna, ta puna bedra, te široke i jake grudi i još jače i krepkije ruke? Koja li patnja izmori snagu herkulskih mišica? A koji golemi jad udube bol u ta pravilna lica i zareza oko sočnih usana crtu gorčine? A ponad svega: koja je to tajna i bolna misao, što se ponosna skameni na licima izmišljenih ljepolikih mladića, nesuđenih cezara i nedospjelih vojvoda?

Izvija se i struji, sila je, ona živi u tom prostoru. A ta je sila prigušeni očaj, i to onaj najgorči. Sputao ga je u kamen majstor, prenio ga iz svojih žila, iz svoje krvi, te sad ovdje stoljećima traje.

»Okovan ko rob i prepun gorčine
Krivom stazom gazim patnik bijedni,
Suđeno mi je klesati božanstva lik.«

Tako mu je suđeno, jer se rodio pod fatalnom zvijezdom (Vasari), koju i sam proklinje: »Stravična zvijezdo, još stravičniji udesu, koji mi vežeš i okivaš svu snagu i čitavu volju.«

Buonarroti ili, kako ga Ariosto zove, »Michel, piu che mortale, angel divino« ovdje se ispovijeda, daje sebi oduška, možda više nego na drugim mjestima u drugim radovima. Sve, što je leglo na njegovu ionako mračnu narav, što ju je godinama pritiskalo, našlo je upravo ovdje svoj najizrazitiji i najjasniji odjek. Moru, koja ga je gušila, prenijelo je nje-

govo dlijeto u kamen. Na taj ju je način donekle zbacio sa sebe; prema sebi je samom gradio te žive mramore, uklesao u njihove pokrete svoje patnje, svoje strave i svoje prkose.

Strašan je, »kako vidiš, ne može se s njim raditi«, piše o njemu papa Julije. No u to vrijeme njegova »terribilta« nije više ona ista, što se olujno goni svodom Sikstine. Michelangelo je u to doba već blizu šezdesete, pa je i rezignacija zamjetljiva. Životna je spoznaja potpunija, sveobuhvatnija, ali i zasićenija bolom i gorčinom.

Zbog toga utvare Michelangelove nisu na tom mjestu smirenije, jedino je njihov zamah drugačiji. Isti su pokreti, ruke, bedra, glave i njihovi izrazi, kao i na svodu Sikstine, ali opet, ovdje je svaka forma punija, kao da se život ovdje u njoj više kondenzirao. K tome je sve zasićeno nekim gospodskim prezirom; bolni izraz, koji daje glavnu intonaciju tim likovima, pomiješan je s ponosom i prkosom. Sputana se gorčina čita s tih lica. U ta je gigantska tijela uklesana teška i bolna spoznaja, a isto i prigušeni bijes. Kamena je to ispovijest satvorena u vrućici i u fizičkim bolima. Divlje je zadiralo dlijeto Buonarrotijevo u kamen, lupao je još divljije čekić o to dlijeto, samo da se zaboravi sramotno stanje: morati služiti otimaču i tiraninu rođenoga grada, te njegovoj obitelji klesati slavu. Krvava spoznaja, koja peče, još krvavija i teža svijest okovanog roba.

»U vrućici u mraku samcat bdijem
Tad, kada sunce zemlji zrake skrije
Dok druge odmor sladi, jad me bije
Raspet na tlima stenjuć suze lijem.«

Sam samcat, bez ikoga među hladnim gromadama mramora, još kao mladić piše iz Rima ponosno, ali i bolno priznaje, a to mu je i poslije ostalo: »Nemam prijatelja, ne trebam ih i ne ću da ih imam!« Buonarrotijevi su prijatelji velike sjene i velika svjetla: prvo i najveće, »stella lucente« Dante, koga gotovo čitavog znade napamet, zatim sagorjela baklja, fanatični brat iz svetoga Marka — Savonarola, i konačno stalni oganj starozavjetne biblije, plamenih jezika proroka, vapaj, bijes i prokletstva, ječe Buonarrotijevom nutrinom.

Sramotna je okolina, slobode nema. Bastard medičejski Aleksandar, sin mulatkinje, vlada rodnom Firenzom, neki Caliban, u to vrijeme, kad Michelangelo kleše sakristiju Sv. Lorenca. Tada radi i kleše bez odmora, da ga izmorena moraju otrgnuti od posla, jer mu jedino rad znači zaborav; jer kuda se god krene, svuda je sramota, svuda okovi i posljedice ropstva, svuda gadna prignutost, svuda samo ropstvo. Ne vidi više Buonarroti u golemim blokovima svoga najmilijeg materijala mladenačkog pobjednika Davida, republikanski simbol, ni Bakha, ni Kupida, ni pobjednika ni spasitelja, samo još gleda roba i roblje.

Pa kad se nađe u golemim rupama karrarskih gora ili u kamenim brlozima Pietrasanta, da izabire svoj materijal, zure iz svake pećine, iz svake gromade, iz svakog neotesanog kamena gigantski robovi, koji čekaju samo meštrovu ruku, da ih izvadi na svijetlo dana, jer Divino zna tu tajnu, »da u svakoj gromadi mramora, i to onog neotesanog, gotov lik počiva, treba ga izvaditi i osloboditi...« Tako Michelangelova ruka vadi iz gromade već u gromadi predosjećane i viđene likove. Oslobađa ih suvišne kamene kore, i otkriva ih svjetlu i svijetu. Sve su Michelangelove figure tako otkrite, tako su se rodile, a sumorne su, pečātā ih majstorova ruka, skrovita misao, a ta je: bolje je uopće ne roditi se. Osobito u to vrijeme, kad

»Sunce slobode u pepelu gasne,
I to znači smrt, pa kad bi i ruke
Silnika pomogle, onda bi muke
Tek bile mi noći bez zore jasne.«

Jest, kad slobode nema, sve je mračno, sve je crno, i zora i dan i sumrak, sve je noć i jedino noć i još snovi.

Bolno je buditi se, osjet svjetla je bol, jer trza svijest i time nanovo dira ranu, zato se i otimlje Michelangelova Zora, ne će da bude budna. Opire se, štiti se, ljevicom nastoji prekriti se velom i tako se očuvati od svjetla i time od svijesti. Kao da su u tom hipu nabrekli svi mišići punoga i nagog ženskog tijela u strahu pred javom. Dok se desna noga sasvim opustila, lijevom već struji bezvoljni pokret. To bolno kolebanje između sna i jave i to odupiranje našlo je svoj najjači odraz u licu. Možda je to lice jedno od najljepših,

što ih je isklesao Michelangelo. Nalikuje ponešto na umiru-ćeg roba. U tom je licu postignuto nevjerojatno: da kamene oči mutno zure, u njima je još san, a nabrekle usnice, da su još samo nešto više otvorene, zaječale bi vapajem. Kontrast Zori je Sumrak, on prelazi iz jave u san. Sav izmoren, pre-daje se zaboravu; otpustile su mu se mišice, svijest iščezava. Sumorne bore na čelu iščezavaju. Sav je golem, klonuo u san, tek mu je još ostalo samilosnog sučuvstvovanja za bijedu i patnju jave.

Ponad tih bolnih kipova polutame, likova, koji kolebaju između sna i jave, stoluje »Pensieroso«, ukrućena i okame-njena misao. Potpuno predanje samo toj zamišljenosti. Igra sjene, što je baca šljem na lice toga tužnog i lijepog mla-dića, kao da još više oživljuje tu bolnu masku. Ta sjena još više podcrtava onaj uprti daleki pogled meditacije.

Narečeni Lorenzo nadlaktio se nad nekom kutijom, mo-gla bi biti i Pandorina; pravi je odvjetak sikstinskog Jere-mije. Lorenzo je miran u sebi, sav kao izliven. Svi pokreti, sve skladne forme, pače oni nabori teku, viju se, vežu i vode našu pažnju na zasjenjeni njegov pogled. Gleda lijepi mla-dić. Gleda, upire svoj pogled. Teče vrijeme, sat za satom, dan za danom. Prolazi Zora, Dan, Sumrak i Noć. Upire svoj pogled Lorenzo daleko izvan toga prostora, majstorova sve-moćna »malinconia« odredila mu je smjer.

Ne tiče taj pogled ni rođaka Giuliana, koji u cezarskom kostimu glumi akciju u niši nasuprot Lorenza. Ne tiče taj pogled ni predivnu Giulianovu desnicu. Upravljen je kao da prozire samo pustoš, samo prazninu. Obuimlje sve ništavilo, tiče granice života i smrti. Rezigniran, zasjenjen i zamišljen, Lorenzo možda i pita.

Čarobnjak, Divino, stari Meštar, koji je u taj Lorenzov pogled upleo čitavu svoju spoznaju o bolnoj svijesti, još je više upleo u nj i bolni upitnik o konačnom smislu.

Da li na taj rezignirani upit može odgovoriti buntovni i prkosni gigant, što predočuje Dan, ili to šutke bolje i ja-snije odgovara nježna i blaga NOĆ? Dan je stvarnost, prika-zan je kao gigant, silan i snažan. Nabreknute su mu mišice, pod teretom te snage sav se svinuo, pretegao. On ne odgo-vara, prkosan i pun prezira sâm pita snažan i golem: Čemu sunce i svjetlost, čemu svijest, čemu snaga, kad je to ionako snaga roba?

Ipak, najjasnije tumači rezignaciju Lorenzovu sama Noć. Njezin je san najispravniji odgovor: ta divna žena, ta tješiteljica svih, sigurno ponajbolje otkriva skrovitu misao Michelangela, da je sreća, mir i zadovoljstvo samo san i snovi. Jest, majstor joj je udahnuo tu misao, taj mu je lik naime bio i najdraži i najbliži, njime se i najviše bavio. Na tom je simbolu Michelangelova ruka pretvorila mramor u pravu put. Mazio je majstor te forme, stvarao je tu lik naj-dražega svog vremena, upravo svog elementa, u kojem su sazorile sve njegove zamisli, osnove i svi njegovi snovi, i oni isklesani i oni ispjevani. Tu je Noć majstor često hvalio i častio pjesmom:

O crna noći, mračna si mi draga!
Vazda kruniš mirom svaki danji trud,
Tko te hvali, dobro zna za tvoju grud
Tko te časti, mudrosti ima blaga.

Ti umornu viđaš misao jada,
Jer pokoj joj daješ sjene blage,
A mene dižeš šaljuć snove drage
S tla put visina, što mi je sva nada.

O sjeno smrti, ti što u svom krilu
Blažiš muku, što nam srcu prijeti!
Ti posljednji l'jeku svih naših boli!

Ti jačaš našeg slabog t'jela silu.
Tareš i jad i suze, što patnju n'jeti.
Razgoniš srdžbu dobrom, koj' te voli.

Klonulo je lijepo nago žensko tijelo, nagnula se glava te dobre sestre sviju Sibila sa Sikstinskog stropa. Oštro re-zan profil odaje potpun mir i spokoj, pače oko usana kao da titra sasvim slab osmijeh. Guste su se pletenice spustile, pra-te oblinu grudi, ove kao da se nadimlju u duboku snu. De-snica podupire nagnutu glavu, a jedinstveno podignuto bedro krije krilo te utješiteljice i dobre božice sna. Atributi toga simbola: ćuk i stravična maska zaboravljaju se pred tim ži-vim oblicima. Zarobljen lik, zarobljen život uspavane ljepote, on živi, diše.

Noć, što pred tobom nježno klonu speći
Od Anđela je klesana u kamen,
Al' njezin san je života znamen.
*Sumnjaš? Zbudi se, sama će ti reći!**

Takav epigram prilijepi Giovanbattista Strozzi na kip, tek što je bio gotov. Brzo mu odgovara Michelangelo drugim epigramom tumačeći svoje djelo:

Drag mi je san, al' biti kam još više,
Dok vrijeme jada i sramote traje,
Nit čut ni vidjet moja sreća sva je.
*Stog me ne budi: Oh, govori tiše!**

Jest, vlada tišina. Sunčani i zimski dan blijedim je svojim trakama danas samo nešto jače rasvijetlio bolnu glavu Zore, pomilovao i glavu Sutona. Titra danas sasvim slabo zlaćana prašina sunčane igre. Igraju boje, žive sjene, ljeskaju se tonovi, blliješte, drhte tek naslućene nijanse. Živa je atmosfera, živi misao Buonarrotijeva u tom prostoru. Ne smeta ni to, što je kamene sjene porod Calibanov vjekovima imitirao, stavljajući loše dvojnike, još gore, kopije ili grešne varijante na carske i kraljevske dvorove, crkve, vojarne, banke, burze i tamnice. Tom profanacijom nisu ti likovi izgubili svoj čar, a još manje, što su vjekovima Calibanova djeca ulazila u to svetište i krala te oblike, pretvarajući ih u smiješne groteske hvaleći se, kako su nadbili velikog Firentinca.

Snovi u toj kapeli, u toj uvijek novoj Sakristiji, u tom svetištu melankolije, traju, žive svojim životom dalje i bez prestanka vjekovima otkrivaju spoznaje sapetoga čovjeka.

Vani sja sunce, ima li izlaza iz svetišta melankolije, ima li izlaza iz kripata i grobnica? Postoji li uzlaz i uspon spram svjetla i sjaja u suncu?

* Prijevod M. Kombola.

V I A L E D E I C O L L I

O ženo anđeoske ljepote, mnogi i premnogi stvorili su te ljubavlju svojom.
Michelangelo Buonarroti

Umoran, izbijen od puta predajem se dojmovima. Gladan i žedan skladnosti upijam svježinu sklada. Tako i opet djeluju te davno poznate palače, ti trgovi, ti kipovi, te slike, ta jedinstvena cjelina usred čudnog pejzaža. Djeluje toplo, djeluje, kao da me netko prozeblog umata u nešto mekano. Firenza!

Crvenilo je kasno zimsko sunce gornje kvadere na kiklopskim dvorima messer Brunelleschija, velika se silhueta goleme palače svojim vrhom upravo žarila spram sivog i olovnog neba. Svježi vjetar — prazan trg Pitti, nema šetača, još manje stranaca. U magli lagano gasne sunčana ploča. Tamne pinije i čempresi Bobolija postaju sve tamniji i suriji. To je čas, kad su šetnje najljepše, kad se blizina spaja s daljinom. Čas, kad sumrakom vlada mašta i obavija kroz zimsku maglu poznate obrise stvarajući fantastična priviđenja.

»Per favore, signore, una passeggiata a Piazzale?« Pođimo! Visoka, još starinska droška zagegala se i zibajući se spuštala nas ulicom prema Porti Romani. Brzo smo prošli uz visoke kuće uzanog puta, provezli se kraj terasa i balkona, kraj radionica i dućana, koji već svojim mirisom tumače i svoj obrt i svoju robu, progurali smo se kraj dvokolica, automobila, taljiga i onih crvenih kola na dva ogromna kotača kroz gradska vrata, te se našli među zelenilom u drvoredu na početku uspona. Četruni i paome, lovori i oleandri, naravno nepokriveni, kao da i nije prosinac, i kao da nas hladni vjetar s toskanskih bregova ne podsjeća na zimu i na dan u kalendaru. Uz jednolični topot konja odvija se slika, uspomene prate: sve je ostalo isto, i nisko drveće i ona golema stabla, i zelene plošnine trave i ravni šimšir. Nije se ništa promijenio taj čitavi bujni perivoj, stoje ograde kao namješteni dekori, stoje i one ozbiljne palače zatvorenih perzijana. Isto tako isti oni čempresi. Stoje u redu uspravni i tamni, kraj njih pletu granje klen i česmina. Razbarušeni stari ariši takmiče se s borovima, koji cijeloj slici daju glav-

ni akcent. Dok su platane redom na krivulji puta, nađe se tu i po koji cedar; nagnuo se nad kamene ograde, nad terase, nad stepenice, koje u krivuljama prate uspon. Kao u kakvom kazalištu, kad redatelji hoće da silom izmisle još nešto ljepše u starom dekoru, tada postavljaju takve stepenice. No svi se mogu sakriti pred ovim redateljima, koji su ovdje na zelenim padinama kamenom iscrtali čudesne situacije. Čudesne terase Bobolija, s kojih se kroz granje pomalo otvara pogled na palače, vrtove, krovove i kule grada. Mirno se izdižu iz kaosa krovova pojedini građevni oblici, jasno se iscrtavaju kao u kakvoj arhitektonskoj knjizi — kupole, zabati i tornjevi. Slika postaje sve šira, sve jasnija, ona raste, kako se uspinjemo vijugavom cestom. Sve se više raščlanjuje. Prvi plan zauzimlju Giardini Boboli, obrublljeni ogradama kao posebni grad. Jasno se crtaju u zelenilu polukružne školjke vrtnog amfiteatra. Istina, ne vidi se njegov mramorni tlocrt, njegovi golemi stepeni, ali su zato izraziti pravilni četverokuti perivoja, njihov red označuju vrhovi drveta, što se nadviruju nad obrise utvrda, ograde drugih vrtova. Mali su to i veliki vrtovi kraj srebrotkanih maslinika na valovitim kosinama. Po njima su razasute tamnije mrlje, čunjevi čempresa i kugle lovora, ili polegnute produžene prizme šimširovine. Valoviti brežuljci, opjevani i oslikani kroz stoljeća! Poput tankih niti zacrtani su krivudasti puteljci, koji dijele jedan brežuljak od drugoga, ili ih opet ti puteljci spajaju stječući se u jednoj točki poput mirnih potoka, što se slijevaju u nizinu. Svaka je točka na tom čudesnom zavoju privlačna, na svakoj se može danima i danima promatrati uvijek nova, a uvijek ista skladna cjelina. Sve je mirno, sve je ozbiljno, neka dostojanstvenost širi se s cijele slike, a sve je opet tiha radost oblika, linija i boja. Nad tim tkanjem ugođenih boja, što pokrivaju te valovite padine, pliva plavičasti obris grada, iza njega još plavlji lanac brda, što uokviruje dolinu Arna od Falterona do Cimone i Karrarskih gora. Sada je zima još više pojednostavnila običnu paletu ove velebne panorame. Boje su sad tmaste, zagasite; toplo sivilo mekano vezuje šare. To sivilo daje pozadinu ružičastim i žućkastim mrljama vila, surim castellima, svijetlim pergolama i još svjetlijim puteljcima. Bijeli mramorni znameni: kipovi, stupovi, sjedišta i podzidani lukovi ili čitavi mali hramovi čine se kao svijetli crtež, jasan

i oštar, na tamnoj, ugođenoj plošnini. Sve vrt, sve je svečani gaj, sve je sređeno, sve je vitko i sve skladno.

Lasst mich mein Glück im tiefen Hain verbergen
Wie ich sonst meine Schmerzen dort verbarg.
(Goethe, Tasso)

U tim je gajevima, posvećenima ljepotom, nizao svoje stihove, možda one najljepše, presvijetli iz Weimara; a uostalom, tko od pjesnika nije prolazeći tim prodolima prošaptao svoje rime? Sve tamo od Dantea do Giustija? Posvećeno je to tlo, sveti su to lugovi, nad kojima se u sumraku zvono sa svetog Miniata glasi, jer iako to zvono mrtvački ječi u kasni sumrak, pa ako i pretvara načas cijelu sliku, cijeli taj brežuljak, na koji vode ogromne stube, u veliko grobište, ipak taj glas zvoni dolom jasno i vedro, zvuk mu nije mukao. To je zvuk smirene molbe, njegov glas i jeka zove sjene, i one su tu i ne trebaju da se podignu ploče s raka uokolo sv. Miniata, sjene u sumraku žívē. Ne treba ni čitati devizu Piera de Medicija na Michelozzovoj kapeli, jer cijeli taj brežuljak, cijeli taj kraj nosi istu devizu: »Semper«. Dah vječnosti, svečani mir i tišina sklada vlada tim krajem. Ni Danteove tercine nisu mogle imaginirati Paradis bez sjećanja na ta mjesta. Možda bi i ovdje bilo mjesto za sreću... no mi smo na kraju puta, stigli smo. Kočijaš se oglasi: Ecco Piazzale Michelangelo, kad je droška stala usred prazne velike plošnine. Danas mi se učinila još veća i praznija. Vire nad ogradom poznate silhuete — grad ovdje na tom mjestu iskrsava u cijeloj svojoj širini. Sumrak, tišina i samoća. Vjetar zanese od vremena na vrijeme gradski šum, zacvili koji tramvaj i prodere se, zaštekće koji auto. Tone grad u večernje magle, leluja se drvlje u tami podno balustrade. Crta utvrdâ, kulâ i vratâ na lijevoj obali jasna je. Strši kao stari zub Porta S. Niccola. Još se razabire žuti trak Arna, slute se lungarni desne obale. Ne čuje se ni šum rijeke, protivan je vjetar. Konture Ponte Vecchija gube se, magla krije grad i ulice. Krije kule i palače, tek iz nje izronjava kupola Brunelleschija, Giottov zvonik i toranj Signorije. Kao da plivaju na mliječnoj magli, kao da su prikaze, neka fatamorgana, nestvarni oblici bez svog podnožja. Bliži S. Croce je jasan, raspoznaju se pače dijelovi i gornje linete, Bargellu

je vidljiv u toj maglenoj poplavi samo kubični vrh. Nestao je grad, umotan je u plavo. Nad njegovim maglenim pokrivačem druga magla okolnih brežuljaka, što okružuju kotlinu Arna. A ponad svega toga sumrak sivog zimnjeg neba. Još se ipak vide konture, još iskače Fiesole, izraziti su brežuljci oko Careggia podno dvogubog Monte Morella. Slika grada obično je s tog mjesta čista i bistra, zapaža se svaki detalj do posljednje jasnoće, bilo da sunce piše po toj slici svoje arabeske, bilo da mjesečina gladi te obrise zvjezdanih noći. Pa i onda, kad je oblačno, slika je jasna — danas je naprotiv zamućena, sva se gubi u sivo, sva tone u tamno.

I takva je lijepa, možda još ljepša, možda još draža. Svakako mi je bliža, jer se i misli nekako povlače kao one maglene pruge, što se vuku od Sv. Marka do Marije Novelle. Zvuče koraci po kamenim pločama, a oko zbog tame sve teže iznalazi poznate oblike. Mrsi se sve više stvarnost. Nehote se u sjećanju na poznata lica svakidašnjice miješaju stare davne sjene. To mjesto djeluje kao da na njemu sumrak izvija iz svog krila prikaze. Mutan hirovit sklop u svom viru izbacuje ih čas jače, čas slabije. Mašta veže, mašta slaže oblik do oblika. Tako se sluša vjetar, a čuju se zamrli zvuci. Buljiš u tamnu pačetvorinu trga, a gledaš u umišljenom spletu — nju, kroz vjekove zamamnu — Firenzu!

Vjekovima su slikali i crtali njezin lik znani i neznani majstori, njezina djeca, u tisuće i tisuće varijanata. Najprije na zlatnim podlogama s iskričavim svetokruzima, na kojima je sjalo drago kamenje. Oblačili su je u zlatom protkana tkanja, puna proljetnog cvijeća, puna zvijezda, puna finih tankih arabeska. Čiste svijetle prozirne šare, pune vedrine, bile su njezine koprene. Poput malene djece slagali su ti majstori vesele boje u njezinu čast. U boje duge uokvirivali njezinu strojnu pojavu. Te stotine očiju, što zure s tih zlatnih dasaka i tih fresaka, što su drugo nego slabi odbljesak njezina pogleda? Te sanjive vlažne oči u ovalnim licima uz tek zamjetni smiješak, što melankolično upiru pogled još danas u nas sa slika Lippija, Ghirlandaja i bolećivog Sandra, što su drugo, nego uhvaćeni trenutni portret njezin? Nije li isto tako njezin i onaj tajanstveni smiješak, što ga Leonardo podmetnu svojoj Giocondi? Nisu li one profinjene ruke, što kriju draži vitkog mladog tijela, ili što svojim protanjenim zglobovima tiču cvjetove u krilu Flore, njezine ruke? Nije li Botticellijeva mašta stvorila njezino gipko tijelo pod lelujavim koprenama, kad je imaginirala trajnu jednu te istu ljepotu bilo božice, bilo nimfe, bilo svetice ili gracije u lovorovu gaju? Nisu li vijenci, nakiti i ukrasi, zlatom pleteni od ruke Benvenuta, bili vijenci i ukrasi te divne žene? Zar nisu one čiste, gotovo dječačke snažne i vitke forme, koje su klesali, oblili, gladili, uvijali gotovo svi firentinski kipari stoljećima, forme jedne te iste božice? Zar nisu tom čudesnom kipu gradili kupole, lože, dvorove? Nisu li se zbog nje krvili ti njezini sinovi, ta njezina razmažena djeca, koju Savonarola grdi i stravično opominje preklinjući: »Vaš se cijeli život odvija u postelji, u gozbama, šetnjama, u orgijama i u razvratu!« Nisu li se trovali, mrzili, izdavali, mučili i klali, pače i pred oltarima Gospodnjim, kad se podizala hostija, samo da osvoje, da prisvoje i da zavladaju Firenzom? Pa nisu li zbog istog razloga pričali, lagali, pjevali, izmišljali, govorili, i pisali madrigale, kancone, historije, komedije i dijaloge? Prepričavali sve fabule Ovida, uskrisili načas velikog Pana, samo zbog nje?

Nisu li Laura, Beatrice i Simonetta samo uloge, koje je ljubavni žar poklonika stvorio za njezinu ljepotu? Firenza jedna u tisuću lica, jedna te ista u tisuću oblika! Čas u liku obične seljanke, što kao strojna karijatida nosi košare cvijeća i plodina, čas u maski velike vojvotkinje u baršunu, kadifi, okićene biserom i pletenim zlatom stojeći na trunu pod baldahinom u Signoriji. Pa opet svetica, što ponosno stoji kraj svojih mučila, ili kurtizana, što dostojanstveno prolazi ne krijući svojih čari. Sad Nimfa, što svojim krhkim rukama gladi grivu ukroćenog centaura; sad obična građanka, što nosi u naručju novorođenče poput kraljice, koja dariva svoje podanike. Venera zamamne prozirne puti, koju su palili fanatični popolani pod križem kao đavolicu, plačući za njezinom ljepotom. Božica, kojoj su postolje uzdizali principi i bankiri, okivajući je istovremeno lancima; od njih se tek vidjelo šest medičejskih kugla.

Konačno Firenza, alegorija slobode, u ruci joj krilati guelfski orao, simbol borbe za pravednost, sve je to bila strojna mladost žene s crvenim divnim i krvavim ljiljanom. Pa kad je taj čudesni simbol bio preotet od tiranina, jecao je najveći Firentinac pred njim:

Zar su usnula nebesa, da sad jedan
Prisvaja sebi ono, što pripada svima?
Čuj naš plač i svrati opet
Svoj divni pogled na našu bijedu!
Živi li se bez blagodati Tvoga sjaja?

Kao odgovor tješi Buonarrotija, graditelja utvrda firentinskih, kao i druge Firentince sama Firenza:

»Da, ostajte vjerni svetosti vaše čežnje,
Jer onaj, koji me ote i oplijeni vas,
U veljem strahu ne uži ploda veljeg grijeha,
Jer vama ostaje sretan ljubavne nade dar,
A otimaču bijeda pohlepne želje,
Što si u obilju ne nasiti glad.«

I taj čudesni grad i sad je tu, još živi, još uvijek crveni krin pobjedno zrači njegovu trajnu privlačivost i mladost. I jučer i danas stapa se u tom znaku i prkosi zubu vremena. Tirani, krivokletnici i otimači propali su i nestali. A kao magijski simbol ljepote Firenza je ostala i postala još domovina svih gladnih i žednih sklada, pa i onih iz najudaljenijih strana globusa. Dom svih onih, koji su se jedared zagledali u njezinu skladnost i u njezin vječni mladenački čar, u njezino čudesno vječno proljeće. Tko sve od tih ahasverskih emigranata kista, dlijeta, pera, muzike i arhitekture iz cijelog svijeta nije maštao u sjeni crvenog krina? Koga sve nije od tih jadnih umornih i bijednih neurastenika blago zaogrnuo njezin magijski plašt?

Jedan hip i iskra je vrcnula tamom, zapalila su se svjetla gradom i iz magle je iskrsnula žaruljama označena mreža ulica. Tinjaju tornjevi u blijedom svjetlu. Giottov se cakli mistično, kao da po njemu plaze plamičci. Titra prigušeno svjetlo kroz maglu, žare se linije mostova preko crnog Arna. Klize rasvijetljeni tramvaji poput svijetlih gusjenica lungarnom, prestizavaju ih krijesnice automobila. Mnogo ih je: čopori krijesnica, kao da su se pobunile, lete sve bez reda, bliže i dalje. Jedna je kao dječja igračka zasvijetlila veselo krivuljom ispod Piazzala i domalo eto veselja u tami i vjetru

pokraj mene. Dva para, valjda ljubavna. Zvonki njihov smijeh, hihot i mladost ispuni ubrzo tamnu terasu.

Kako je lijepa mladost
Kako brzo prolazi
A sutra . . .

No valja se vratiti. Sa svetih brežuljaka vodile su me Danteove stube u hlad, u zimu, u nesklad i u neslobodu.

VIGANJ

(Bilješke s ljetovanja)

Ljudi su mi teški i njina surovost i podlost, a vjetrovi moji prijatelji, oluje moje radosti, sunčeva žega moja naslada, mukla studena jutra moji najsvečaniji časovi.

Ivo Andrić

Srebrno jutro. Upravo je maestral svojim snažnim zamahom otro modru ploču neba. Nestale su mrlje i razdrte prnje oblaka, što su prekrivale azur. Maestral je očistio sve. Zasvijetliše boje, uobličiše se magle i izviriše jasne forme. Konture ocrtaše nedaleke gradine, utvrde, kule, terase, palače, tornjeve i balkone. Srebro se prosu po čitavoj slici.

Iza mutne koprene omarne južine pojavi se svijet u svoj svojoj bistrini. Prene se sve, i zelen i stijenje i otoci u dalekoj perspektivi. Oživje sve kao da se vratilo zdravlje. Srebrotkane masline otkriše bjelkaste svoje lepeze lelujajući se na pobjednom vjetru jutra i sunca. Miris svježine zastruji. Krila čilog vjetra zaustavila su podmukli šum, siktanje i bucanje južine o kamene ploče. Tek je zaostao lagani udar vala, što se kao od šale šegačio, sigrao i bacakao pjenom po pržini. Šuljao se taj val među izgrizene hridi i brbljao tamo pjesmu maestrala, prelijevao srebro po rupama i prebirao sitni pijesak na žalu.

Ovaj dobri vjetar ne razdere ni svilenu pređu ogromnog pauka krstaša, ugojenog i gadnog funebraša, nego je zanjiše svojim sveobuhvatnim ritmom. A bijele mušice, male jedrilice, što su prilegle po ultramarinu pučine, kroza paukovo se tkivo pomiču brzo, one lete, jer su im sva jedra razapeta i puna. Hoćemo li i mi dići jedro, druže? Sunce je već osvijetlilo dvije strane tornja Svete Marije od Rožarija. Sjene su tamnih čempresa i rašljatih rogača sve kraće i kraće... Vrijeme je!

Dignuti sidro i odjedriti, otisnuti se o namreškano plavetnilo i otići! Ostaviti mutni, prljavi i plitki mandrač, složeno kamenje, mirnu navodnu luku, izmaknuti kopnu, osloboditi se putova, cesta i staza — znači sreću. Znači u ovakva čista jutra onaj čas, kad još čežnja, rođena u noćnom bunilu, traje i kad se još nosi u sebi snivana daljina i slobodni lagani let zamamnog sna u jutarnju svježinu. Otisnusmo se. Ponajprije pljusnu vesla kao neka svijetla ticala još nespretne trbušaste barke, zaškrinu štropi. Ljosne uže, koje nas je vezalo. Zazvrčaše koluti, polagano se razgrnu jedro. Zacvili konop, i gotovo nečujno, slabo, javi se kormilo, da se izgubi u lupi naših krila. Vjetar ih trza, mlatara njima i čas-dva nadimlje ih, da ih napne i svede u elegantnu krivulju. Nagiblje se barka i ljulja se na valu. Pramac joj para bijelom pjenom tamnozelenu brazdu. Po njoj se iskri rosa i tisuću malih kapljica razbija sunčani spektar. Vesla su se uvukla, šušti val, pršti i škropi, umiva bokove lađe. Svijetlo jedro pobjedno nas nosi, priklanja se valu i tiče njegovu krestu.

Mirujemo, mi se ne mičemo, jer kraj nas putuje i val i obala i pinije i masline i ograde i šareni vrtovi. Bijele kutije u zelenilu sve su manje, a ponad njih raste sve više plavosiva kulisa krša. Podgrađeni vinogradi, skrivena sela, požutjela i izgorjela trava među sivkastim maslinama i žutozelenim bademima sastavljaju čarobnu sliku, koja kraj nas klizi. Pod brijegom se u kamen zavukle kuće sela Kovačevića, bliješte im se crveni krovovi. Sakriva ih ogromni, rastvoreni ombrelin starodrevne pinije. Vidjela je ta pinija u modrom kanalu još jedra, koja su nosila Napoleonove orlove, doživjela Ruse, Engleze i Austrijake. Vidjela ponosnu flotu jedrilica naših kapetana, kojima je kolijevka bila ova obala. Pokraj te stare pinije prohujalo je vrijeme,

prošla je maskerada šarenih kostima, preraznih halja od turskih ječerma do venecijanskih korzeta. Nametnute uniforme pokazale su se prolazne. Isto tako, kao što su prošla carstva, kraljevstva i republike, okupacije i prerazna nasilja, nestale su i one, a nasuprot svoj toj prolaznosti ostali su isti ljudi, do u srž naši. Ostali i održali se proti svima i svakomu bilo sa zapada, bilo s istoka, zadržali svoju hrid, svoja kamena polja, svoju rodnu »baštinu«. A ostali su isti, kao što su ostale iste njihove žene, bolje, udovice, isti nepromjenljivi tipovi bolnih i patničkih izraza, kao da ih je klesala bol i oblačila tuga. Ovdje su gotovo sve žene odjevene u crno. One su u većini, muški su preko mora, pa ženske žuljave ruke premeću same tešku crvenu zemlju. Pate se i kuluče na sitnim svojim djedovskim baštinama. Crne mrlje u zelenom, veselom pejzažu. Možda je i ta osamljenost jedan od razloga, što je ovdje rijetka vesela pjesma. Jer kad sve pjeva, pjesma je tužna i bolećiva. Slušamo jednu, netko je pjeva monotono, bez prestanka istom otegnutom melodijom i kričljivim glasom:

Jutros sam se stala,
Prije nego bilo kad,
Zar sàm pogledala . . .

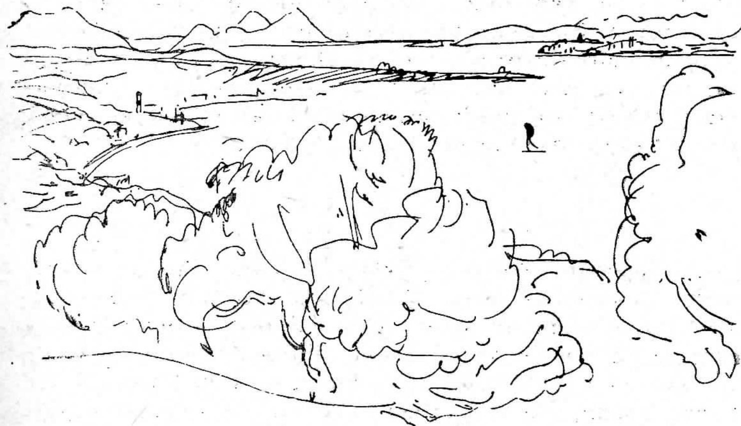
Iznenadno se prekinula pjesma i jednolični se glas slomio na drugom kriku, bijesnom i ljutitom, koji je luđački zazivao:

O Tereee... O Terreee...

Ova je krika još dugo neugodno ječala i nadvikivala sve druge glasove, kojima jutro obiluje. No mi smo ih ostavljali, gubili su se za nama i teško su nas stizali. Panorama se sve više širila, i lijevo i desno od nas sve se više odmatala slika. Oštro rezani put na Nakovanj, nad Podačem, pokazao je jasno svoj pravilni cik-cak, a tamne igle čempresa oko župne crkve i nešto dalje kraj Anunziate označiše kao crni znameni grobišta i posvećena mjesta. Za nama je već daleko Kneža i rt, i mali školj, lanterna se pretvorila u sitnu svijetlu točku. Ono par kuća na Oskorušici, na ostrvu, u zafonu, nalikovalo je po veličini onima u Vignju. Bili smo na sredini kanala. Sunce se sigralo po kućama u selu, zalilo ih sve svojim sjajem. Neke su pobijeljele i jasnije pokazale ružičastu kapetansku kuću i žućkastu crkvu kraj zdanja fratarskog. Zabijeljeli se mandrači, barke, zidovi i ograde. Rastvorilo je sunce i zelene perzijane i raskrilo hrastove dveri na kamenim kućama. Pozlatilo cvjetne vrhove na terasama pred kućama i taklo pergole, lozu i paome. Četruni i naranče zasjeniše šarene cinije, cinerarije i bokore blijedog modrog cvijeća, koje svojom bojom daje čudan kontrast crvenilu geranija i rascvalih oleandara. Ogromni grmovi ružmarina omataju ove bujne bukete boja.

Selo se užurbalo, ribari se vratili, putnici se kupe oko agencije. Skoro će doći parobrod: nosi se voda živa u bakrenim posudama. Prignute k zemlji, žene tegle ogromne snopove zelenja i trave, za njima neizbježive koze. Rastiru se mreže, iskobeljala se već i djeca. Ima i jahača na mulama, s kišobranima, ima i tovara, koje paze i nadziru »zlorušni« pučani, bezbrižno sjedeći pred naherenom kućicom pod mladim akacijama. Tamo je i »kavana«. Stari kapetani, dimeći lulice, pričaju. Jutarnja zvona nisu točna. Klimbaraju na drvenoj skeli pred crkvom, njihove sjene plaze po grobnim pločama. Terase i ograde od složenog kamenja pišu po cijeloj toj slici svoje dijagrame.

Vjetar je ojačao i što nas dalje prati red kuća u Vignju, to naša barka jače poskakuje. Jedro sve češće tiče val. Najviši vrh na Korčuli, Klupča, iznad Pupnata, jako se već udaljio, a nasuprot, svijetla pržina, na kojoj stoluje sv. Liberan, sve nam je bliža. S Korčule se čuje neki bum-bum kao cirkuski bubanj, bit će da je glazba ili je kakva fešta ili je opet kakav doček. Vjetar priječi, da razberemo, što je. Pa kad nam sveti Liberan pokaže svoju malu kapelu i svoja kamena sjedala točno u profilu, okrene se naše jedro, i mi bordižamo natrag.

Kod svetog Ivana. Kameni križ, mala kamena kapela, stare ciprese, jedna je gromom opaljena. Pod nama zapuštena baterija, tragovi velikog rata. Još dalje kanal, Kneža s lanternom. Iza Sadina krije se Račište i njegova luka. U dubini silhueta Hvara sa Šćedrom, s jedne strane vedute krajnji vrh Pelješca, a s druge strane isprijećeni dugi sklop bregova Korčule, tamnozelene. Između njih — namreškana tamna i modra pučina, po njoj bijele crte pjene ređaju nemirne valove. Nadiru valovi i premeću pržinu. Uokolo uzana visoravan; zapušteni vinogradi, maslinici i sagorjela trava. Strminu je pokrila borova šuma, gusta i velika.

Podne je. Sunce kao da je stalo, udara okomito, žeže, pali i peče. Zamaglilo je sliku. Trepere od vrućine daleke

konture na obzoru. Spustila se sunčana koprena i zaprašila sve svojim vrućim dahom. Sve je tiho, samo borovi šuškaju i šume, valovi im lijeno prate šum prebirući svoje jednolične akorde. Zuje rojevi insekata: bumbari, ose, muhe i mušice svih boja i svih veličina. Cikade vode ovaj veliki orkestar podnevnog mira. Diše šuma i sve. Zasićen je zrak. Opojni njegov balzam pije se, mirisavi gusti zrak puni grudi. Umorno zaklapaju se vjeđe... Obuimljemo valove, a oni nas zapljuskuju svojom svježinom, bacaju, nose i valjaju. Sjaju se kapi mora na opaljenim udovima, slani nas zadah miluje. Sladostrasno, razmaženo i umorno podajemo se toplom moru. Prozirni zeleni val prije nego se sruši na nas i na žal, mazi nas isto tako kao i njegova ljubičasta pjena, što šušti kraj naših pospanih tjelesa. Galebi nad nama; tamo je negdje u modrilu plisnuo dupin.

Kasno popodne. Prolaze brodovi, prazni i krcati, prolaze motori, lupkaju strojevi, ječe duboko brodske sirene. Pozdravljaju to kapetani svoju svojtu. Sunce se umorilo i zacrvenjelo. Crvene se polja, vrtovi i kamenje. Rumen je oslikala sve, sve gori. Korčula se kanda zapalila. Sijevaju stakla na zapadnoj strani grada crvenim užarenim gorućim suncem. Sveti Ilija i dalje, bregovi Pelješca kao i Mljet, gube se u ljubičastoj magli, a Badija izgleda kao veliki kit, što umorno pluta iza koketne gradske silhuete. Crvenilo je oblilo i Kućište: poslagane kubuse kuća uz zaton. Njihov se red počinje baroknom kapelom; ona sigurno nije odviše stara. Bujna je vegetacija posvuda, jer na čitavom Pelješcu izvire živa voda. Žuti nedovršeni hotel dominira mjestom. Od njega su mnogo ljepše stare kuće na venecijanski kalup građene. Svakako je slikovito Kućište pravo naše južnjačko mjesto. Čine ga privlačnim lijepe gospodarske kuće, bujni vrtovi i zaštićen položaj od bure. Zima je ovdje blaga, i da je malo pomoći i pameti, ovo bi bila naša prava i jedinstvena rivijera za svako godišnje doba. Automobilska cesta od Dubrovnika do Vignja riješila je pitanje cijelog Pelješca. A to je pitanje za našu turistiku nadasve važno i na taj bi se način pomogao cijeli ovaj siromašni kraj. Klima je takva, da bi dvostruki plod ponijela ova zemlja, da se racionalno

izaberu plodine. »Baštine«, teškom mukom obrađene, mogle bi boljim izborom donijeti dvostruku korist.

Predveče. Vraćaju se sa baština u selo radnice s košarama, sad nose zrele smokve. Sabiru se na ćakule, sjede u redu pred kućama na kamenim klupama. Starice predu i raspredaju neštampane novine. Muvaju se ljudi i čude se strancima, koji dolaze na izlet s Korčule na motorima. Naravno, dame u pidžamama, šik kupaći kostimi i mnogo halabuke i afektacije. Evo i fratra na magarcu, vraća se sa svog obilaženja po selima. Prosio je, i bisage na sluzi su pune. Ma da je sunce već skoro zašlo, štiti sebi lice pod slamnim šeširom još službenim kišobranom. Ručnik mu visi oko vrata i ponosno jaše. Svi ga znaju i svi ga vole. Ljudi su ovdje pobožni i čekaju pokorno sutonja zvona, koja će prekratiti običajni korzo po gatu. Polagano zapad sve više blijedi, polagano se spušta koprena noći. Koze su pod krovom, i večera je spremna. Suton toplih boja dugo potraja, a onda

bižeć na nižnji stan noć s crnim koli
nosaše donjim san...

Marulić.

Noć. Sva su svijetla na Korčuli zapaljena i sve su zvijezde na svom mjestu. Večernjica je davno zašla kod Svetog Ivana, a krnji se mjesec još nije pomolio. Topla noć. Lađa nečujno plazi, tiho pljuska veslo. Netko mumlja sentimentalnu pjesmu, naravno s tekstom o izgubljenoj sreći i prošloj mladosti. Potom tajac. Tajanstveno blista u tami more, paluca, iskri se prelijevajući svoj sjaj. Uz blizu obalu slabo tinjaju krijesnice. Kad se oroni koja zvijezda, nema više što da se poželi. Tamna nas zipka lagano nosa i ziba. Iz mraka neki daleki krvavi feral šalje nam pozdrav, valjda su tamo u crnom sklopu noći brod i ljudi. Svjetluca i lanterna u kanalu. Gase se uokolo pomalo sva svjetla. Viganj spava, utuljena su svjetla i u Korčuli, jer je već kasno. Tama, tišina, zvijezde i more. Miruje sve. Zaboravilo se vrijeme, zaboravilo se sve, misli su stale i sakrile se nekud daleko. Noć

ih prekriva i zamata nemirne u svoje meke, tamne i tople zvjezdane pokrivače...

Tako bismo se zibali još dugo bez pjesme, bez gitare i bez mjeseca, u samoći na zaboravu, da nas ne smete muklo i gadno zavijanje. Neki neugodni lavež nenadano prolomi tišinu. Razbije mir i vrati iz daljine sakrite misli i zaboravljene trzaje. Svojim podlim krikom mahom pretvori našu uobraženu zipku zaborava u galiotski istinski čun, a nas prikuje negvama zbilje opet o naše nemire. Javili su se to čaglji, glas im ima nešto ljudski hladno, zlobno, surovo i podlo.

TARANTELLA, DANZA GAJA

Capri na Novu godinu 1935.

Zaplavila je noć svojom tamnom tintom i nebo i more i bregove; zacrnila Monte Solaro i pretvorila pećine, padine i obronke čitavog otoka, što roni iz mora, u avetinjske kulise. Jedva se još iskre u crnoj kopreni noći zvijezde od zenita do obzora, gdje su se iste zvijezde poredale u red i svojim blistavim ravnim svjetlom pokazale crtu od Baja, Pozzuolija, Posilipa, pa zaplamsale jače na Rivi di Chiaja preko Partenope uz luku Napulja sve tamo do Torre Annunziata. Prosula su se svjetla i nad Sorrentom, poneko zadrhta i na crnini mora, a naravno da su te krijesnice i najveće i najjače na samom otoku. Žmirkaju zeleno i crveno na gatu Marine Grande, svjetlucaju duž obale, žmure uz zavoje spram Piccole Marine, sablasno se žare uz kubuse kuća; poneko svjetlo zabjelasa iz tame uz ravne krovove, terase i pergole ili se opet probije raznobojno kroz prozore kućica, vila, palača — kao na kakvom primitivnom dječjem betlehemu, što ga postavi mašta s izmišljenim bregovima i namještenim klisurama. Crta svjetlo svojim žaruljama zavoje, uspone i staze. Tinjaju mistično utuljena svjetla iza gustih čempresa na groblju. Plamte na čvorištima putova i titraju sasma različitim plamom negdje visoko u pećini, valjda ih je stotina na stijeni ispod Barbarossina castella, oko kipa Majke Božje kao živa plamena mandorla. Titraju tako svjetla i

drhte na baršunastom tkivu noći, dok slani miris mora prožima sve i snaži spoznaju, da je posvuda uokolo u crnini pučina.

No pod noćnim pokrivačem nije vladala tišina; naprotiv, sa svih strana otoka čuli su se glasovi, veseli smijeh, daleka potmula glazba i prkosni vrisak. U tami je ječao smijeh i veselje: to su Capresi: Nekud se žure, sa svih strana nadolaze iz tame po cestama, putovima i vijugavim stazama, kao da se prikupljaju, kao da sve te tamne gomile imadu isti cilj. Valjda je danas svečanost na otoku. Po nekoj stazi zašareni se i koji lampion, plaminja poneka svijeća iza svilenog papira, drhti šarena nad gomilom što raste. Djeca viču, i obijesno trešte svirale. U polutami njiše se okićeno granje nad pojedinim skupinama, naziru se kostimi, urešeni glazbeni instrumenti, lepršave kape i zeleni maleni vijenci. Uistinu, prava narodna svečanost se sprema. Gomila raste, postaje gušća na svim prilazima što vode na glavni trg, jer sve se slijeva i mili na tu središnju točku. Toliko je puka, da su se morale pomaknuti kočije i automobili na blizoj terasi. Sve je krcato i prepuno, i još uvijek svijet nadolazi. Digao se cijeli Capri na noge, i staro i mlado, i sve je veselo, sve se pozdravlja, rukuje, grli i čestita novi god.

Ali što je to na glavnom trgu, kamo se sav svijet žuri? Svjetlo, žamor, strka, užurbanost, glava do glave, guranje za bolje mjesto. Sve je ispunjeno. Pa kako je trg neravan, malo nagnut, pomalo sličan lijevku, čini se ovako prekrit od ljudstva nekim malim amfiteatrom, kojemu je žarište podignuta estrada, a nad njom se njišu spram neba novonapete velike žarulje. Prvi su redovi uokolo estrade, serkl su stolice kavane i pastičerije, a dalji se nizovi uokolo ređaju na povišenom prostoru malog trga. Golemu galeriju čine prepune stepenice, što inače vode u crkvu zaštitnika čitavog otoka, recimo u katedralu. Postoje i lože i balkoni, jer su svi prozori, koji gledaju na trg, puni. Načičkani su i balkoni, zaposjednute sve terase i ravni krovovi, pače i izbočene ograde između krovova služe kao sjedišta. Iza nekog dimnjaka vire neki dječaci i zabavljaju se, da prebace šarene papirnate zmije na suprotnu terasu, na kojoj se sabralo birano društvo na baršunastim foteljima iza velike reklame cjenika jela i pića. Šarena je to publika, i buka i vrisak ječi ovim improviziranim teatrom. Ima i radoznalih, koji vire

kroz izloge pekara i mesara. Prodavaonica svih novina prometnula se također u posebnu ložu, kojoj su fotelji — zavežljaji neprodanih listova.

Svi čekaju, i kako se plameno zlatno kazalo približuje broju devet na zelenoj ploči ure, s koje se smije sunce na malenom i niskom tornju, nervoza u publici raste. A kad se sučelice na balkonu gradske kuće zamijeti neko komešanje i klanjanje i uklanjanje djece, pa kad se na istom tom balkonu ukažu časni upravljači Caprija u svečanom ruhu, prođe gomilom šušanj, prestane vika i pretvori se u dobrohotni mrmor, koji je prekidala gradska ura, metalno brojeći vrijeme i javljajući početak feste u vedru i svježu zvjezdanu noć.

Znak sa službenog balkona, dizanje na prste cijele publike, povici i prvi slabi pljesak. Kroz gomilu se gurala spram estrade povorka. Zbijena provlačila se kroz gustu masu kao zmija, i to šarena. Sačinjavali su je istovetno odjeveni likovi. Glava te zmije nosila je zelen-bor, okićen raznobojnim vrpcama od papira, među kojima su se žutjele naranče kao na našim božićnim borovima. Bio je to znak, zastava prve skupine, prve bande pjevača, svirača i plesača iz samog mjesta Caprija. Žustro se penjala na podij. Capo di banda određivao je svakom njegovo mjesto, pa kad su se pojavili parovi, gotovo djeca, u napolitanskim kostimima, jači je pljesak prošao prviput gomilom. Okićeni primitivni instrumenti, svirale, bubnjevi i trublje, činele i tamburini, triangli i obične strune napete na daščicama, trske i male bačve — karakteristični putipu, sve je to po jedan ili po dva komada bilo raspodijeljeno na članove bande kostimirane i posebno okićene. Poslije obligatnog pozdrava počela je pjesma uz čudni taj primitivni orkestar. Najprije sasvim potmulo, a onda sve jače i jače do divljeg ritma, iz kojeg se izvijao nazalni tenor predstavljajući svoje društvo. Poslije toga slijedio je zadani raspored: pučka pjesma, improvizacija kao čestitka Novoj godini, i treće — ples. Capo di banda, niski crnomanjasti mladić pod crvenkapom s resom, držao se važno, i uz sve moguće grimase, gimnastičke kretnje rukama i nogama, ravnao svojim orkestrom, poticao pjevače i sokolio plesače. No publika kao da nije pravo slijedila, kao da je ta banda nije zadovoljila, ni pjesmica Novoj godini, što ju je ispjevuljila neka mala, nije bila toplo pozdravljena. Naši bi glumci ili naši redatelji kod takvog pljeska rekli iza

prve kulise: »Ta to je strašno, sve daješ, sve činiš, a ova naša publika je hladna, ne reagira — naprosto kao klada — niti se smije; daješ i svoje srce u igri... pa ništa«.

Tako je to bilo s prvom bandom; znojili su se, mučili, pjevali, žuto, crveno i modro okretalo se vrtoglavo posred podija. Rese i gajtani drhtali su, tresli su se čineli i tamburini. Zvonila malo zvonca, ali ritam tarantele nikako nije mogao naći pravog odjeka.

Slijedio je službeni dobrohotni pljesak, vrlo kratak, nikakvi povici, čula se s nekog ugla pače glasna ubitačna riječ za svaki teatar — basta! A ovo je bio uistinu jedinstven teatar, ne samo po onom, što se događalo na povišenom mjestu trga, već po tome, kakvu je predstavu činila sakupljena svjetina. Ona se sve više zagrijavala, sve je više sudjelovala u tom takmičenju pojedinih banda. Kod nastupa druge bande slika je bila sasvim drugačija. Kad je novi capo podigao ruke na pozdrav usred svoje bande, koja je bila disciplinirana kao neka soldačka trupa, prolomio se jače pljesak, čulo se već »bravo«! sa svih strana; međutim, odjeknuo je i prvi zvižduk. Bili su to kršni momci, svi u jednakim mornarskim kostimima, svi naočiti. Crveni, svileni, široki pojasi vezali su strojna tijela, a jednaki ovratnici i mornarske kape i modre hlače sačinjavali su obični kostim veslača iz Marine Grande. Njihova opaljena lica izražavala su veselje i mladost. Još nije ni počela njihova pjesma, a već se jasno vidjelo, da je polovina publike na njihovoj strani. Njihov je znak bila zelena grana, okićena malim šarenim lađicama, a instrumenti su im bili preobučeni u fantastične šarene silhuete svih mogućih brodova i lađa. Već su se u taktu popeli na estradu, i na kret ruke svoga vođe posjedali su kao jedan u polukrug. Istim je redom slijedila i njihova produkcija; najprije pučka pjesma — publika je već pratila; a kod improvizacije orio se trgom smijeh, jer je njihov tenor pjevao sve dogodovštine otoka kroz godinu dana. Komentirao je događaje, a kor ga je pratio. Na kakvu jaču strofu razlijegao se smijeh čitavim krugom, zvižduci su bili sve jači, i dvije su protivne stranke u publici jasno došle do izražaja.

Sve me je to sjetilo mesopusnog kola u Novom i novljanskih satiričkih pjesama, koje isto tako kao neka kronika od cijele godine ispričaju uz pjesmu sve dogodovštine novljan-

ske. No mornari se nisu smeli od prigovora i zvižduka svojih protivnika, već su nastavili program. Novost je bila njihova mornarska pjesma. Zaista lijepa, uz nju je cijeli, čas prije šumni trg zanijemio, i svi su slušali gotovo pobožno. Lirska čuvstvena pjesma izvijala se, širila trgom, tenor je vodio, i njegov dosta slabi glas kao da je u svečanoj tišini uz potmulu pratnju primitivnog orkestra, koji je tek naznačivao ritam, poprimio osobitu svježinu, osobitu obojenost. Razlijegao se skladno. Ječao je taj glas u noć, kao da miluje sve svojim toplim tembrom, kao da zazivlje nekoga, kao da izražava davnu uvijek jednu te istu čežnju. Pjevao je taj glas o suncu i moru, pjevao o jedrima i o ženi, pjevao o čežnji, dok je njegov vođa kretnjama veslača, sasvim laganim, davao takt cijeloj grupi svirača i korista, domalo i cijelom trgu, i onima po balkonima i terasama, kao i onima na stepenicama i na prozorima, i mrmor cijelog trga pratio je tu mornarsku priču u tihom koru kao kakvu slatku davnu uspavanku o suncu, o moru, o jedrima, o ženi — o suncu i moru. Pjesma je sve toliko zanijela, da su zaboravili na odobravanje, već se samo čulo jednoglavno »bis«. I glasovi su ponovno kroz stotinu grla tiho zašaptali tu primitivnu i izražajnu pučku pjesmu. Uljuljala se tako gomila, zahvatila ju je čitavu magijska pjesma, po taktu su se lagano kretale glave, capo di banda nije trebao više dirigirati. Suci tog takmičenja na zelenom balkonu također su pjevali, pa kad je konačni divlji ritam prekinuo to ljuljanje, odobravanju nije bilo kraja, i graja je bila na čitavom trgu golema. No još to nije svršilo, jer se iz modroga mornarskog kruga izvio vižlasti par, dečko i djevojčica, i pučki je ples počeo u drugoj varijanti. Ritam sve brži i brži, muzika sve jača i jača; uglate kretnje dječaka, figure uokolo djevojčice, koja se zibala, prateći svoje pokrete tamburinom. Pokloni i razulareno veselje plesa. Takt nije više davala sama banda, već pljesak publike, tarantela se pobjedno počela širiti publikom. Oni najbliži od publike već su toptali nogama, i zadovoljstvo je bilo veliko — konačno nije bilo zvižduka. Svi su bili uvjereni, da mornari odnose prvu nagradu, no prevarili su se, jer se domalo uspinje i treća banda na pozornicu. To su momci iz Anacaprija, to su plesački parovi ispod Monte Solara. Na njima su pravi pravcati starinski kostimi, kakvi su na seljačkim likovima poznatih napolitanskih presepija (božićnih jaslica). Znak je bio toj trećoj bandi zelena velika grana naranče s pravim neutrganim plodom. Povorku su predveli mali plesači i plesačice, dječaci i djevojčice. Svilene im marame lepršaju, prsluci su im i pojasi u čistim, jasnim bojama, a takve su im i gaće i suknje. U njihovu šarenilu sve je nasmijano, sve je veselo. Takav je i njihov capo, lijepi mladić, crnooki Adonis. Isti instrumenti kao i kod prijašnjih banda, jedino su drugačija bila njihova primitivna glazbala, okićena i ošarana. Ta je skupina bila ujedno ponajživopisnija, i najmanje se čini, da je za tu svečanost naročito udešena. Prava seljačka nošnja, koja još i danas tu i tamo netaknuta živi, upalila je odmah već svojom pojavom čitav živi teatar. Pa kad njihov vođa stupi posred svoje bande sučelice balkonu žirija, te kad u potpunoj tišini poviče jasno svoj pozdrav i čestitku novom godu, najprije sebi — »a mi«, potom »a voi«, »a loro«, »a tutto il mondo« — okrećući se na sve strane, prolomi se čitavim krugom urnebes odobravanja. Nisu trebali ni početi sa svojim programom, simpatije svih bile su osvojene, nikakav se zvižduk nije čuo, i tako je već unaprijed pobjeda bila gotovo osigurana.

Geste mladog dirigenta bile su odmjerene i elegantne, valjda ni sam Toscanini ne bi prirodnije i temperamentnije upravljao svojim zborom. Te su njegove kretnje vabile iz seljačkog primitivnog orkestra najoriginalnije harmonije i najživlji ritam. Radost i veselje raslo je trgom. Prvi je pjevao uz pratnju, bolje rečeno, recitirao i improvizirao stari seljak priču prošle godine o otoku, vinogradima, berbi, vrtovima i žetvi. Njegove žuljevite ruke davale su takt tom reportu u strofama i rimama, a svaki odlomak pratio je zbor i domalo čitav svijet. Njegov obični nazalni recitativ prihvatio je golemi kor čitavog otoka, kao da je u taj čas pjevao i Capri, i Anacapri, i San Michele, i Castiglione, izričući svoju ljepotu i svoj sklad. Pjesma se pobjedno širila, da umukne bez jeke u punoj tišini na dani znak, koji je ujedno značio početak pjesme Novoj godini.

Tu je pjesmu počelo strojno djevojče slabim, gotovo drhtavim glasom. Zvonio je taj glas, što su se dalje izricale želje, sve čistije, sve jasnije, da konačno prijeđe u jasan i izrazit ritam sve divljijeg i sve pomamnijeg plesa. Tek sada je počela prava tarantela. Jedan par, pa drugi, pa treći,

bubnjevi i svirale, sve jače, ritam sve vrtoglaviji. Zalelujala se čitava publika, najprije lagano gibanje, potom pljesak u taktu činela i toptanje nogu u pratnji plesa. Svaki kret pomamnog plesa ponovio se u stotinu kretnja svjetine. Giba se tako čitav tržni amfiteatar. Marame se viju, ruke se pokreću u karakterističnim figurama, demonski ritam prožimlje sve. Sve mu se podalo, i muško i žensko, i staro i mlado. Pjeva sve, topće i pleše sve. I oni na trgu, i oni na stepenicama, na balkonima, na terasama i prozorima. Opća graja, vika i buka u taktu putipua. Lete kape zrakom, trese se podij, viju se znakovi, ziba se žiri, trešte sad i one dječje zviždaljke u istom taktu. Lupa se o stolove, topta stolicama, hvataju se parovi u vrtlog; to više nije urnebes; to je kompletni tarantelizam. Ritam je ujeo sve, tarantela ucijepila svima ludilo veselja. Zaboravljajući sve, bez daha se vrte gotovo svi. Kreće se i pleše sve, i trg, i zgrade, i toranj, i crkva, kao da je u toj sumanutoj noći zaplesao čitav otok, kao da je sve zahvatila pomamna tarantela. Sve je postalo kaosom plešućih mrlja. I svjetla kao da su se krugom zatresla i pokrenula i jače zažarila i zacrvenjela. Pa i iste, čini se, zvijezde, i one su se jače zaiskrile i žmirkaju na taj suludi trg, na taj živi vrtuljak, koji se kreće po taktu lijepog Adonisa dirigenta, na tu jedinu mirnu točku u tom čitavom pomamnom spletu.

Pe tutt'o munno, 'evero,
Sta note e 'na pazzia,
ma a Capri st'ammuina
'n se porta frenesia!

Takmičenje je gotovo, seljaci iz Anacaprija odnijeli su na svojem znaku zrelih naranača i palmu pobjede.

Tako je počela Nova godina. Ne čaram, ne lijevam olovo, ne pitam užareni ugalj — ništa, gledam jedino samo u iskričavo žuto vino, gatam tako budućnost i pitam: Kakva je tarantela nas sve ujela, odavna, čitav svijet, i kakav nas još ples čeka? Pa mi ne preostaje drugo, nego da poslije ne znam koliko takvih gatanja ponovim u sebi čestitku iz takme Novoj godini: »Sebi, vama, njima i čitavom svijetu«.

5. POD STARIM KROVOVIMA

TRAGOM SJENA

Nenadano i resko zaječao je čitavom kućom telefon. Dugo je ponavljao svoje zvrčanje i svoj podmukli zov. Dugo i neotklonjivo, a u kući kao da nije bilo ama baš nikoga, koji bi podigao crnu slušalicu i koji bi saznao i čuo, što je to tako hitno na drugoj strani žice, tako neumoljivo, a sigurno i neugodno. Demonska je škatulja i dalje brenčala i trebalo je tu njezinu zvonjavu ipak zaustaviti. I tad se s druge strane javila smrt. Glasnik joj je bio neki tuđi i strani glas, javljao je službeno, da mi je prije dva sata umro očev brat. Starica strina, teta, kako smo je zvali, upućivala je meni glasom zabočke poštarice svoj bespomoćni S O S iz dvora Gredica, kako je to djedovsko imanje nazivao moj stric.

Zapao je upravo svježi snijeg, bio je februar. Stari olinjali taksi krčio je teško put zametenom cestom. Do zaokreta ceste u Zagorje išlo je još kako-tako, ali kod tog zaokreta

kola su sve teže i teže prtila snijeg. I sve su se polaganije u mutnom sivilu odmatale znane mi slike zagorskog kraja, što ga je pritisla zima. Kako se odmatala ta poznata panorama u svom zimskom ruhu, tako su me kod svake nove dionice te panorame salijetala sjećanja mog djetinstva i dječaštva, koje sam prolazio i prošao na ovom istom putu i u ovom kraju kraj sada mrtvog strica. Ta smrt kao da je izazvala sve te stare sjene i njihove nestale likove. Nizala se mrtva revija ostalih stričeva, tetaka, strina, bratučeda i njihove zakonske i nezakonske svojte. Redale su se i plele i prepletale uspomene na pozadini sivila tmurnog pejzaža, iz kojeg su virkala tamna okna modrih potleušica između injem posutih šljivika. Kao da su tog hladnog dana u toj magli ta lica, te nejasne sjene poprimile, u uobraziliji, sve čvršće konture, što je ta magla bivala gušća i tamnija ponad sleđenih voda, koje su se dolinom Krapine razlile livadama i šumarcima. Vijuga Krapina, vijuga put preko Jablanovca, Bukovja, Bistre i Jakovlja kroz snijeg i maglu. Istim je tim vijugavim putem prolazila ta revija sjena. Davno. Vozao se ovuda pradjed Matija, kad se brižan žurio u Zagreb, da ondje ili nabavi građevni materijal u svrhu popravka unajmljenih Gredica ili da taj bonellum prekupi od prezaduženog prijašnjeg vlasnika. Droncao se po tom istom izlomljenom i zapuštenom putu i djed Tito, kad je išao na spravišće, na Sabor totius regni Croatiae, Slavoniae ac Dalmatiae ili kad je polazio na dugogodišnje brojne rasprave, procese, delegacije i instalacije. Vozila se i njegova žena i njegova brojna ženska i muška djeca, vozila se na pirove i plesove, ukope, firme i kumstva. Jurilo se tim putem, da se nešto što brže unovči, da se plate mjenice i zajmovi, da se začepi uvijek nanovo provaljena rupa, jer je trebalo udavati kćeri, spasavati zetove i opskrbljivati djecu. Ona prvorođena još su se vozikala u četveropregu, a kako su se sve više praznili ambari i kako je u štalama bilo sve manje krava i konja, to je četveropreg zamijenjen »šlavonerom«, a poslije ni toga više nije bilo. Najmlađi sin (to je bio moj otac) prtio se već sa svojim studentskim zavežljajem na seljačkim tarnicama u Zagreb, da tamo uhvati kakvu-takvu instrukciju, da bi završio svoje školovanje i našao kruh.

Tako su tim krivinama te iste ceste prolazile generacije noseći u sebi teški teret naslijeđa istih privida i iste

bijede, istovetne prenapete uobrazilje o svojoj vrednoti, i iste nepostojane volje, proživljavajući kao izvan stvarnosti svoje kratke životne dane između časovitih zanosa i teških i dugih klonuća i bespomoćnosti izgovarajući se na fatum sve do onog vremena i onog dana, dok ih nije župnik u Velikom Trgovišću ili u Zaboku unio u knjigu mrtvih (samoubojice velečasni naravno nisu unosili u te spise); sve do onog časa, dok njihove sjene nije zaustavila sama smrt ukrutivši ih prije posvemašnjeg izminuća u ledene maske. Modelirala je smrt, taj majstor nad majstorima, bespogrešno u tim konačnicama njihove istovetne crte, zajedničke svima, kao što je život prenosio istovetne duševne i tjelesne osebine od sjene do sjene.

Te ledene ukrućene mrtvačke maske nisu bile privid, one su u svojoj hladnoj realnosti izricale više nego sve priče i pripovijetke o tim životima. Još kao dijete u mom rodnom mjestu privlačio me je taj nenadmašivi kipar, ma da tada nisam ni mogao pravo shvatiti njegovo majstorstvo. Dječja nas je radoznalost gonila tada gledati mrtvace i čuvati mrtvace, i tako smo nas nekolicina redovno obilazili zavješene sobe, gdje se među svijećama dizao odar. U malom je mjestu bila naročita senzacija i doživljaj, kako izgleda ovaj, kako izgleda onaj, kako ovaj ima ruke kao od voska. »A kaj si videl, kak se smije i muha mu na nosu, a ima krunicu v rukama, a nigdar ni išel v cirkvu.« Pitalo se šaptom i komentiralo sve pojedinosti odra i cvijeća i pokritih slika, i voštanih svijeća, i škropionice s grančicom oleandra, i mrlčevih svijetlih i tankih poplata na mrtvačkim papučama, što su se ušiljene uzdizale ponad »špica i šlingeraja« sa srcem i rožama. Te moje dječačke mrtvozorničke ophode slučajno sam i nehotice nastavljao u školsko vrijeme, kad me je u Münchenu najbliži put iz mog atelijera do akademije vodio kroz groblje. Svakog sam dana prošao tako reviju, što ju je, iza velikih stakala, poput nekih trgovačkih izloga, izlagao veliki plastičar u mrtvačnici prve, druge i treće klase. Svakog je dana revija te vanredne plastike bila nova i uvijek zanimljiva, ma da je ponavljala stalne i tipične oblike. Prekrasno modelirane glave izmjenjivale su se s groteskama, zadovoljni smireni smiješci oko ledenih usana imali su svoje pandane u bolno stegnutim a rastvorenim usnama, što su htjele još posljednji put kriknuti.

Majstor se znao i našaliti, zalijepio je mladim ljepoticama blesavu rugobu, a ružnim staricama divan, skladan, upravo jedinstven izraz. Kakvih je sve lubanja znao i umio ostvariti! Udešavao je i sličnosti; tako je neki vrlo važni učeni profesor I. klase u njegovoj interpretaciji ispao kao namrgođeni gorila, koji je imao nekoliko oštrih zareza od neke menzure, a onaj netom preminuli sitničar s trećeg ugla od moje nastambe s bezbrojnim ratnim kolajnama na grudima ispao je kao maska Moltkea, dok je opet dobroćudnog nekog pivara uobličio kao nasmiješenu Wagnerovu masku. Tako sam se gotovo svakog dana u toj trajnoj izložbi plastike mogao uvjeriti, koliko je puta taj majstor modelirao glave Wolterică, Wedekinda i podebelog Regera. Varijante na maske Schillera i Lenaua nalazile su se obično u III. razredu, dok su varijante na Almu von Goethe ili na Kainza bile redovno u I. klasi. Starice prve, druge ili treće klase obično su nalikovale ili Voltaireu ili papi Lavu XIII., tu je razliku umjetnik valjda određivao spoznavši njihov temperament i narav, ali sve su nosile naročit pečat plastičnosti. Takav je isti snažni i izražajni plasticitet nosila i glava moje najstarije tete Maričike u svojoj konačnici. To je bila jedna od onih maska, koje se ne mogu zaboraviti i o kojima čovjek uvijek ponovno sanja. Skladno svedeno i modelirano čelo uokvireno sijedim rasutim kosama, duboko, sasvim duboko u očnim šupljinama bili su uvučeni kao prkosno zaklopljeni očni kapci. Izricali su očito: »Dosta nam je, ne ćemo više gledati sve to oko sebe.« U pravilnom profilu izvijao se ponosni orlovski nos, malo skrenut od glavne osi, imao je skladna krila, dok su tanke usnice bile stisnute, a među njima oštar rez, što se na lijevoj strani usnice duboko zacrtao pod pravim kutom. U tom je rezu bilo i prezira i gorčine. Oštro modelirana brada kao narezana kiparskim nožem uklapala se savršeno u plastičnu cjelinu. To i takvo izražajno remekdjelo maske izdizalo se na lješini, što se opružila pod prebačenom iskrpljenom ponjavom duž razdrtog otomana u maloj uzanoj sobici prizemnice na Ciglani. Na tom odru nije bilo ni čipaka, ni visokih jastuka, ni svijeća ni cvijeća, samo su trake proljetnog sunca kroz niski prozor stare prizemnice obasjavale bjelokosnu majstoriju smrti, ocrtavajući se svojim blagim sjajem na oronulom i prljavom zidu prozorske rešetke.

Ta je sjena naslijedila još od oca Tita osnovne crte svoje obrazine, dok je naprotiv njezina kći, koju su svi kratko zvali Ecika, bila neke vrsti groteska istih crta i istovetnih značajki. Ne možda zbog izbuljenih grahorastih očiju, jer takve su oči nosile sve sjene kroz generacije, već po tome, što su se kod nje sve te značajke prebacile iz pravilnog u nepravilno, iz skladnog u neskladno. Tako se ta maska u trećoj generaciji gegala sva podbuhla na deformiranom tijelu kao neko strašilo, neka karikatura. Bila je istovremeno i jadna i smiješna, kad je povišenim svojim sipljivim glasom, naravno u povišenom »štimungu«, citirala u originalu na svoj način Bazarova ili Rudina završavajući svoje uznosite citate običnim suzama, poslije kojih je slijedio još jedan špricer. Još danas kao da joj čujem glas, kako mi čita Turgenjeva: »Čto ja budu dumat tahda, kahda mnje pridjotsja umirat,« — i često mi se taj glas iz mog djetinjstva javlja i ponavlja: »Va dnji samnjenjij, va dnji tjagostnyh razdumij o sud'bah majej rodiny.« Jadna moja Ecika! Kako se pjesme u prozi nikako nisu mogle uskladiti s prozom poštanskih računa u Zaboku — bila je tamo poštarica među čoporima mačaka i mačića — to je ona zajedno sa svojim mačićima upadala u sve tužniju prozu; a kako, naravno, nije mogla ni u prostoru ni u vremenu dohvatiti »Čimboraso ihrer Wünsche«, kako je to naša zajednička druga kuzina temperamentno uzvikivala, to je njezin zadnji citat neminovno zamro u grabi gradske ulice. Mene je još kao dječaka naučila pušiti moj prvi hölgy (prosta cigareta) i otkrila mi tajnu arome Guldenzehnera (vrsta duhana), a mome je stricu poslužila još davno prije kao neki daleki model njegove Maričonke. Udaljenost i suprotnost između tog modela u liku Ecike i liku Maričonke sigurno je velika, jedno je stvarnost, a drugo je — kratko rečeno — romantika, i to u onom negativnom smislu. Životna stvarnost te moje jadne Ecike, i ne samo nje, već i drugih zagorskih sjena, bila je prožeta tom romantikom, tom fantastikom, istina, kod jednih više, kod drugih manje. Ta općenita značajka nije na tim humcima širom Zagorja bila, možda, aktivna romantika, koja bi izazivala protivljenje, poticala borbu, pobunu, volju za nadvlađivanjem teškoća i bijede, ili koja bi bila pustolovna, ili koja bi poput hazardera strastveno u jednom trenu stavljala sve na kocku i preuzimala riziko. Ne! Ona je bila

pasivna, mlohava, cmizdrava i kverulantska i kao takva se uvlačila u sebe i u svoje maštanje, u svoja uobražavanja unutar četiri zida. Stoga je svojom bezvoljnošću, a poglavito lijenošću, morala kočiti svaku izrazitiju životnost, koja bi nosila naprijed. Vegetiranje, propadanje i umiranje i prije fizičke smrti bila im je sudbina, koju je skrivilo sve i sva, samo ne oni sami, oni su bili navodne žrtve. Ti njihovi dvorci, te njihove kurije, male i velike, propale su i prije, nego što su efektivno raznesene, popaljene ili do temelja srušene, od njih samih. Ti fantaste i sentimentalščici nosili su svoju propast u sebi samima.

A nisu bili zli; naprotiv, bili su to u stvari dobričine, dobroćudnici, bilo je među njima štoviše i takvih, za koje bi se moglo reći, da su dobrota sama. Tako teta Jelica, starija očeva sestra, koja je mome ocu bila kao druga majka. Jedini mladenački stihovi moga oca, koje sam pronašao — drugi su valjda svršili u peći — bili su upućeni sestri Jelici. I ta sestra Jelica ponavljala je godinama kroz razgovore, svađe i kroz ono, što se obično zove »piti krv jedan drugome«, rođački i propisno, da je Tonček, moj otac, bio darovitiji nego Ljuba i da je vječna šteta, što on nije nastavio pisati kao što je pisao za mladosti. Sudeći po starim dagerotipijama i još Standlovim fotografijama u gredičkom albumu, koji smo mi djeca radoznalo listali i prevraćali, teta je Jelica u svojoj mladosti bila među svima najljepša. Titova je maska u njoj poprimila najskladniji oblik. Ona je bila, kako se to govorilo za ono vrijeme, Paradeschimmel čitave obitelji. Starci su se prisjećali, da je tako lijepa, što se »vrgla« u svoju baku Amaliju Kušević, nadaleko poznatu ljepoticu, kako se to može vidjeti na Krichuberovu portretu, a udavače na balovima u Zagrebu i Varaždinu pakosno su i zlobno na sva usta ogovarale Jelicu, da nema ni miraza ni »kaucije«, jer im je ta »landpomorandža« preotimala na plesovima sve kavalire i plesače. Ona to nije htjela, ona je odbijala partiju za partijom, nesretna ljubav, jer svoju veliku i jedinu ljubav, svoju vječnu vezu prema svom prijatelju i odabraniku, nije mogla zbog navodno nepremostivih zapreka s njegove strane pretvoriti u običan brak. Nepremostive zapreke bile su u tome, što se vitez nije htio ženiti, ali veza je trajala sve do njegove smrti. I kad je umro, pred najvećom je fotografijom starog prijatelja u

magnatskom ruhu gorio dan i noć »Nachtlicht« na noćnom stoliću moje tete Jelice. Ona ga je adorirala i ostala mu vjerna sve do groba. Ta veza iz njezine najranije mladosti bila je takve naravi, da je na gredičkim humcima palila kresove, kako bi kroz tamu noći javila žarku svoju ljubav svomu Leandru tamo daleko preko Save na humcima Samobora, te čekala, sva ustreptala, krijes, koji će joj iz daljine javiti isto takvu plamteću ljubav. Tako je ta ljubav korespondirala, jer nije bilo dostatno, što su okonjeni inoši prenosili pisma. Poslije je tu funkciju preuzela spora pošta i listovi su dolazili sve sporije, ali ipak redovno kroz decenije. A kad se Leandar pojavio u posjete u Gredicama, on se naime nije utopio, kao mlad ili kao star, tada je to bila posebna svečanost s posebnim ceremonijalom. Diskretno se polazilo na Jelin hum, tamo je bilo najviše ciklama, klali su se piceki i purani i sve drugo kako treba. Bio je to uvijek gala-doček.

No kako su prolazile godine, taj se ceremonijal odvijao sve teže, sve je teže bilo uspinjati se na Jelin hum; ciklame su, istina, i dalje cvale, a dočeci su bili sve rjeđi i rjeđi, ali je vječno prijateljstvo trajalo dalje. I piceka je bilo manje, naša ih je Hero već gotovo sve razdavala, iskorišćivali su je naime svi odreda, ona je pomagala svima, i rođacima i drugima. Davala je sve, dok je imala, hranila je sve, koji su stradali uokolo nje. Svi su je pumpali i pomalo varali i kod ljetine i kod krava i na sjenokošama, i u vrtu i u kokošinjcu. I konačno, kad su je prisilili, da svoj dio Gredica proda stričevu posinku, tad se u osmom deceniju svoga života našla izvan Gredica s perspektivom Trešnjevke, ali tu su je ubrzo prevarili i preprodavači i fiškali i graditelji i Bog i sotona, i ona je kao priživalščik, bijedni i jadni, kod kuzine u 81. godini užetom prekinula dah svoga života. So was! So eine Familienschande! Sie hat mir nichts gesagt. Selbstmord bei mir! Tako se zgražala kuzina, a tako su se zgražale i ostale gredičke sjene. Da je bio živ stric Nikola, koga su zvali »lajavi«, on bi sigurno podviknuo: »Očiti kriminal,« pa bi dodao »ali kao pravnik moram reći: nema nikakvog dokaza«. On, međutim nije mogao ni to reći, jer je tada već njegova mrtvačka maska bila unesena u rubrike mrtvih stenjevačke bolnice. Kažu, da je mrtvačka maska naše Here, tete Jelice, bila tako mirna i da je imala

tako sretno i nasmijano lice same dobrote. Jadna moja Hero!

Sam je život još prije smrti urezivao i podcrtavao s godinama tipične obiteljske crte sve više, pa je tako bilo i s maskom najstarijeg Titova sina. Život je punih devedeset godina modelirao bore i sažete oblike ne izmjenjujući osnovne obiteljske značajke. I mrtvački majstor nije trebao modelirati mnogo više, valjalo mu je jedino još u posljednjem času skrutiti i slediti plastiku »onkel Bercija«. »Znaju, da im praf povem, oni su, Berci, tak spodobni, kak jajce jajcetu, starom gospodinu, pokojnom papici Titušu, jenoga skriješ, a drugoga pokažeš...« prisjećao se stari Jandraš, Titov svojedobni faktotum, i inoš i sokač u jednom licu, istovremeno najvažnija figura u gredičkom gospodarstvu za vrijeme Titova »zemeljskog vladanja«. Prižmirkivao je Jendek, takva mu je bila titula, ispod svojih sijedih brkova lukavo za onkel Bercijem, kako omalen, pognut i podštapljen vuče sasvim polagano i nekud prestrašeno svoju sjenu i svoje staračko breme, i kako se oprezno ogledava, kud bi izmaknuo, da ne bude na udaru bilo komu. Zaista je ta Tituševa spodoba izmicala poput sjene, da se opet kao takva ponovno nezamjetno pojavi. Kretala se tako nesigurno pogrbljena godinama dnevno ta spodoba bez obzira na kišu, snijeg ili žegu amo tamo između Gredica i Gubaševa, gdje je taj Berci krišom, tajeći pred svima, već u dubokoj starosti pozakonio svoju brojnu obitelj, svoju mezalijansu, koje gredičko shvaćanje nije htjelo i nije moglo nikako priznati. Gredički je pravorijek u tom sasvim nekompliciranom pravnom odnosu neumolno glasio: »Kaj, obična mužača, ni ona ni njezini fačuki ne smeju bogme v Gredice! Nek si taj Barek otpela svoga gospona Berceka v Gubaševo, ali da, ona to ne će, spametna je ona, zakaj bi ga ona hranila, nek se gospon hrani v Gredicah, je, pri spametnoj Jelici!«

Tako je moj Bercek i dalje dnevno šetkao amo tamo između Gredica i Gubaševa, između visina dvora i nizina sela. Godinama, decenijama, nije se pomaknuo dalje. Njegova je životna putanja vodila od gredičkog velikog kožnatog divana, koji je bio optočen bijelim glavama brukvica, a nalazio se u nadsvođenoj prizemnoj sobi rodnog si dvora do stare drvene zagorske seljačke klupe s naslonom, što je stajala ispod malog prozorčića sobice, koja je graničila

s krčmom. U jednom i u drugom centru tog svog trajanja bio je u kutu, i što su više prolazile godine, to se sve više i sve dublje zavlačio u te kutove i sve je strpljivije drijemajući podnosio svoju dvogubu sudbinu. Sudbina mu naime nije bila u Gubaševu mnogo sklonija sred sinova, kćeri i unuka, nego ona u Gredicama, bila je samo raznoobrazna, ali u stvari potpuno ista. U svakom tom kutu bio je svakom na putu. Čini se ipak, da je gredički divan predstavljao Bercekovo sigurnije sklonište, ne možda zbog toga, što bi u Gredicama bili prema njemu milosrdniji, nego zbog prostog razloga, što tamo nije bio neposredno na udaru. Između Bercekova skloništa i prolaza bila je komora, u kojoj se spremao stari zarđali gospodarski alat, kiselilo zelje, čuvala zimnica i bacale odložene stvari, koje više nikomu ne trebaju. Sve je to predstavljalo obranu i ogradu za Bercekovo skrovište. Sudbina u obliku debele Barče kuharice pa do svih ostalih viših i najviših kućnih sila nije mogla tako lagano, a nije ni htjela, preko tih zapreka prodirati do skloništa. Sudbina se izdušila obično psovkama i grdnjama pred tom barijerom.

U Gubaševu je naprotiv stvar bila sasvim drugačija; jadni dobroćudni Bercek bio je tamo kao muž, otac i deda neposredno na udaru svima, nije bilo tamo nikakve barijere i nikakvih prepreka. I na jednoj i na drugoj strani bili su svi spram njega upravo krvavo nemilosrdni; najnemilosrdnija su bila brojna djeca amo i tamo, valjda u svojoj nedužnosti! Teško je tako ispaštavao jadni onkel svoje vožnje u četveropregu, svoj studentski Graz i Beč, jer je on kao kakvi posebni gredički Faust... »ach! Philosophie, Juristerei und Medizin, Und, leider! auch Theologie durchaus studiert«... dakle ne potpuno, ali zato je početke svih tih studija nadopunio počecima studija tehnike, veterine, narodne ekonomije i geodezije, a od svega toga dugogodišnjeg studiranja, za koje su otišle i šume, i livade, i polja i kuće, nije bilo ama baš nikakvog rezultata. Nije išlo pa nije išlo, pa kad se ni teti Marietti, toj sili nad silama, koja je bila kadra svojim vezama omogućiti sve moguće karijere kroz čitavo Zagorje, nije posrećilo, da od toga grešnog onkela načini općinskog bilježnika u Velikom Trgovištu, tada se pokazalo, da je njegov slučaj izuzetan i vrlo težak. I tako je Bercek dospio od neuspjelog bilježništva na kožnati divan

i tamo ostao, i na njemu svoj vijek vjekovao. Nu kako je i stari divan imao svoj vremenski rok, to su njemu popustile noge, slomile se, te je valjalo tu crnu golemu neman, što je gredičke generacije prenosila iz stvarnosti i jave u zaborav i san, poduprijeti starim ciglama, da bi i dalje poslužila još najstarijem Tituševu sinu svojom funkcijom. No taj isposnik i grešnik nije se samo sužívio s tom starinom, već se činilo od godine do godine, da je on povezan sasvim naročito s čitavim stanjem u Gredicama i u okolini. Od godine do godine, kako se rušio jablan za jablanom, grbio se on sve više. Kad je pala stara lipa, koju nas četvero djece nismo mogli obuhvatiti, tad mu se još više uvukla glava. Kad se urušila vrtlarska kuća i kad su se slomile šetnice, sve se polaganije kretao na svom životnom putu. Trebao je već i drugi štap, kad se sasvim uleknuo krov na ambaru i otužno nagnuo sav obrastao zelenom mahovinom. Sve se bliže zemlji naginjao, kako je vrijeme uokolo njega razgrađivalo. Bio je to najstariji od roda šutljivi još živi dijagram rasula. Bio je šutljiv, već staklenih staračkih očiju primicao se bojažljivo zadnji k stolu, šutljivo tamo i ponizno primao gorku milostinju drhtavom rukom, sav ukrućen poput mrtvačke maske.

Ali u stvari ta još živa mrtvačka maska nije bila tako šutljiva, kako se pričinjala. Daleko od svih, u četiri oka, u svom je kožnatom skloništu ona za toplih ljetnih noći »v kmici« — on nije dobivao ni svijeće, a kamoli petrolejke — znala kao oživjeti i prekinuvši svoju običajnu pokornu šutnju početi s pričanjem. Oživjela je, i nad žarom odnekud dobavljene cigarete fosforescirale su staračke oči, i starac je pričao: anegdote, naklapanja, male i velike dogodovštine svojom sočnom kajkavštinom. U tami u pačetvorini prozora trusile su se zvijezde i cikade, ti Homerovi još pjevači pratili su priču bez pravog početka i pravog svršetka o ljudima i o njihovim životima, o njihovim strastima, o njihovim iluzijama i ludostima, o njihovoj prikrivanoj bijedi i o njihovoj uobraženosti. Tekla je ta priča o sukobima, o takmičenju, o aferama, o kartaškim dugovima, o mjenicama, o zalozima, mirazima, o sitnoj chronique scandaleuse, o kvitiranju, o erotskim zanosima, o odricanju i o žrtvama. Bila je to neka isprekidana kronika, starinska kao kakvi zagorski roman-fleuve, koji se odmatao i u Gredicama i u Ščerbincu, i u Turnišću, u Dubrovčancu, Lipnici, Zajezdi, Zaboku, Začretju, jednom riječju po svim malim i velikim kurijama i dvorcima. Ženski i muški protagonisti nosili to trajanje čas kao neki romantični vitezovi, a čas kao neki nesposobni zakržljali ljenivci, u stvari su bili samo jadni statisti jednog rasula, koje se nije dalo zaustaviti. U svim tim pričicama Bercekovim, i smiješnima i tužnima, nije bilo samo očito ono stanje, koje podvikuje na kraju, kad je već sve vrag odnio: »Ergo bibamus«, već je u svim tim prirodama, u toj sasvim naročitoj zagorskoj ljudskoj flori, bilo nešto tamno, kao neki crni talog poput onog, iz kojeg su gatali svoju sreću i budućnost na dnu šalica crne kave. A kad se skinu sve te njihove naprave, kostimi, krinoline i menteni, i kad te spodobe i te sjene ostanu ogoljene u svojoj bitnosti, ostaje na dnu ipak crna mrlja u njihovu biću kao kakva tamna mora, što ih nose generacije kao teški teret, što ih guši i steže i nikako ne da da pođu naprijed i da te svoje živote razviju u punoći. Sami su oni taj svoj naslijeđeni teret, tu svoju moru, krstili fatumom, no možda je to u dnu njih samih bilo sasvim nešto drugo, a riječ fatum isprazna isprika pred neminovnom konačnicom.

Bercekova je konačnica ipak slomila gredičku zabranu, njihov ceremonijal. Kao što je posljednji austrijski Karlo, protiv španskog vjekovnog ceremonijala austrijske kuće ispod ruke poveo gđu. Schratt, dugogodišnju prijateljicu Franje Josipa, njegovoj mrtvačkoj postelji u habsburškom dvoru, tako su i Gredice, protiv prijašnjih nepokolebivih zabrana, prigodom Bercekove smrti prvi put primile njegovu ženu iz Gubaševa te je povele do njegova odra na kožnatom starom divanu — njegov odar nije naime bio u službenom gredičkom »Todtenzimmeru«, gdje su kroz generacije ležali svi drugi Gredičani. Ta stara žena, sva zaplakana, bila je primljena dostojanstveno uz tople riječi saučešća, te je smjela »otpeljati« svoga muža, oca svoje djece i djeda svoje unučadi, konačno definitivno sebi, ali ne u Zabok među gredičke grobove, već na groblje pri sv. Jurju na drugom kraju Gredica. No usud nije bio sklon mome onkelu ni na njegovu posljednjem putu, jer su tamošnji seljaci digli protiv tog pohoda preko Gubaševa do dalekog sv. Jurja čitavu uzbunu: »Zakaj peljaju mrlca čez naše gorice dalšim putom, zakaj

ga ne pokopaju v Zaboku, em bu nas tuča potukla!« Ipak i protiv tih protesta, leži Bercekov prah nakon devet decenija u miru ponad jedinstvene doline »Horvatske«, na jednoj od najljepših točaka čitavog Zagorja. I naravno da je njegov nećak, opterećen morom slikarstva, po zakonu naslijeđa morao pokušati naslikati taj divni i tužni zagorski kraj upravo s njegova groba.

Kola su naglo stala, sva su se potresla, prenuo sam se iz uspomena i prvi čas nisam znao gdje sam. Nama se ususret klizao po snijegu drugi auto i ta su se kola zaustavila, jer se na uskom putu starog gredičkog drvoreda nisu mogla u snijegu lagano razmimoići. Izišli smo iz kola, i kuzen u trećem koljenu, moj školski pajdaš Livius, svojom me kondolencijom u ime čitave svoje obitelji dozove potpuno k svijesti, da ja ovdje imam obaviti ne možda mrtvozorničke dužnosti, već da sam silom prilika glavno lice i najstariji muški član ožalošćene porodice. Kondolenciju je posvjedočio sv. Antun, što se na svom stupu tužno nagnuo pod svojom visokom snježnom kapom na početku drvoreda u sutonu februarskog dana. Nakon obavljenog čina, prvog mog službenog toga dana, i nakon propisne cigarete — lipov je svetac još tužnije nego obično buljio u sumrak — uputio se moj taksi klizavom stazom uz tihe kletve šofera k svom konačnom cilju kroz snijeg i inje. Taj najteži dio puta uz strminu završio se i uskoro sam se našao na prostranom kvadratu pred samom zgradom. Činilo se, kao da je netko po tom prostoru razastro veliku bijelu ponjavu, pa je ogradio i učvrstio još ogromnijim izgorjelim tamnim bakljama. Tamne naime silhuete starih jela, lipe i kestenja zatvarale su tri stranice te mračne četvorine, a iz četvrte su stranice buljili redovi prozora sasvim irealno u sumrak i maglu. Izazivali su dojam, da je ta zgrada pogorjela i da su ostali još samo zidovi, a ono slabo prigušeno svjetlo u prizemlju kao da je preostala žeravica, što još tinja na podušenom garištu.

U prvi se mah činilo, kao da je sve ovdje izumrlo, ni Mizara, ni Vege, ni Oriona, ni Betegeuze, ni Aldebarana, ni kokoši ni kokota, kako ih je moj stric nazivao, ni psa ni mačaka — samo bijela ponjava prostora. Tek kasnije, kad su mi se oči privikle na sumrak, zamijetio sam, da su odnekale izmicale tamne zakukuljene figure, kao da nešto čekaju. Bilo je sve tiho, upravo neugodna tišina, tek kad sam se pri-

bližio vratima, iza drugog su brda, iza Kosovčaka, počeli zavijati psi. Petrolejka u dugom hodniku ipak mi je svojim žmurećim svjetlom mogla objasniti, da su te zakukuljene figure okolni seljaci i seljakinje. »Kaj me znaju još!« Tu je bila i Cila i stara debela Barča i Jalža i sitna Jelek. Svi su redom bili: i Jankić, i dugi Franc, i suhi Vincek. Svi su htjeli vidjeti, tko je to došao. I prođe šapat hodnikom i stubištem: »Tončekov sin su došli«. Ogledavaju me, stišću mi ruke, upravo me pipaju, jesam li to uistinu ja. Na uskom stubištu isto. Žmuri druga petrolejka pred zatvorenom starom kućnom kapelom. Svi me vode, lupaju svojim škornjama u izlizane ploče. Šuškaju i drže se svi svečano i ozbiljno. Između nabranih sukanja izviri pokoje malo dijete, umotano u crni vuneni rubac. Vire iz crne vune ljubopitljivo raskolačene djetinjske oči. U slabom se svjetlu pomiču silhuete, a tamne njihove sjene kruže sablasno po oronulom zidu. Hladni je zrak zasićen posebnim zadahom. Niska hrastova vrata širom rastvorena na sobi kamo me vode. Titraju tamo svijeće, ćuti se izgorjeli vosak. Uokolo uza zidove čuvari, jedan do drugoga. Starci i starice i djeca. Ukočeni i stisnuti sjede. Kad smo ušli i kad je zaškripio pod, svi kao da su se pomakli, neki su ustali i počeli potkresivati stijenj na voštanicama. Treperilo je svjetlo i obasjavalo ukrućenu masku na crnom odru. Da, majstor ju je istovetnom plastikom, istim crtama, istim oblinama izveo. kao što je to redom kroz generacije modelirao. »Tu scire vis quis sit isti qui me fecit...« pa to je ista Titova svedena lubanja na tom odru, spljoštena na sljepoočicama. Isto se tako zaobljuju očne udubine, isto rezani nos i brada, i Berci, i Maričika, i drugi redom, sve te uminule mrtvačke maske, redom su kao odlivi jednog te istog kalupa. I ženski i muški, ukrućeni u svojoj konačnoj plastici, ispruženi, zastali su na tren u toj prostoriji. Ne svi, ali većina njih prošla je tom gredičkom mrtvačnicom, tim »Todtenzimmerom«, prije nego ih je prekrila zagorska ilovača, i pradjed, i djed, i njihova djeca i žene — uminule sjene.

Voštano blijeda stričeva maska suprot očekivanju bila je u svojim ukrućenim i oštrim oblicima dobroćudna, u njoj je bilo zaustavljeno spokojstvo i smirenje. Skrenuti izraziti orlovski nos mirno se uklapao u cjelinu, a sijedi brci nisu bili mačkasto nakostriješeni. Nesenzualne usnice bile su

čvrsto sljubljene, kao da ih je netko silom stisnuo, da se ne bi više otvorile. Nad njihovim tankim rezom lebdio je neki blagi osmijeh. Čitava ta plastika bila je bez ikakve bolne crte, u njoj nije postojalo gorčine, nije bila ni patetična, nije ni pozirala. Kao da ju je majstor modelirao uklonivši sve sporedno, sve suvišno i namješteno, kao da je u to sažeto smirenje bilo uklopljeno uvjerenje, što je nenametljivo ali zadovoljno izricalo: »Non omnis moriar«.

Sučelice odru, dakle toj istinskoj konačnici, visjelo je veliko platno. U treperenju svijeća, u polurasvjeti, na tom je platnu pozirala u naravnoj veličini avetinjska groteska s kalpakom i mentenom, čizmama i krivom sabljom, ukrašena kričećim ukrasom magnatskog kostima. Ta avet imala je predstavljati moga strica u pozi i u gali velikaške operetne uniforme kao velikog župana, i to svojedobnog župana zagrebačke županije po milosti Svetozara Pribičevića. Tu je funebrašku farsu izvela Haritonovljeva ruka. Slikajući kič, ugađao je taj promućurni emigrant taštini neobaviještenih naručitelja, a to su bili svi važni predstavnici vlasti i takozvanog boljeg društva. Fabricirajući sladunjavi kič, Haritonov nije bio u stanju dokumentirati bilo kakvu stvarnost, ni onu smiješnu, a ni onu ozbiljnu. On je bezočno kičerski lagao, a još je više ta laž bila očita svojom grotesknošću u toj mrtvačnici. Da, između privida, obmana, uobraženosti, između naših vlastitih laži i životne stvarnosti trajemo, i živimo između dva svijeta, ne samo između Gubaševa i Gredica, već između fatamorgane naših snova i bijede i patnji naših stvarnih životnosti. Između te Haritonovljeve laži i te istinske majstorije smrti dugo bih još stajao i dugo bi se suhi i požutjeli herbarij mojih uspomena nad tim odrom živim bojama oživljavao, da me iz toga moga stanja nije prekinulo daleko jecanje stare moje strine, koju su nemoćnu dovodili iz drugog dijela prvog sprata, iz takozvane palače.

»Ti tepec, ti lump, kaj čepiš tu v sobi. Ti lump, hodi van, samo bi čital. O ta moja Silberburgica, o ta moja Silberburgica, pak je spustila svoj silberburški nos, vrag ga dal i stvoril, ta moja Silberburgica... Tepec, idemo!«

I ta njegova Silberburgica sva se ovjesila na mene, jer zaista nas dvoje nismo više nikud mogli otići. Ovjesila se, i nakon uzdaha, nekih povika, jecanja, ridanja završila u ono značajno šmrcanje, za koje se nikad pravo ne zna, da li je istinito ili lažno, a možda je i jedno i drugo. Primijetio sam, da ljudi, osobito oni bliži kraj odra, obično oplakuju sebe, a ne onoga, koji na odru leži. I čuvari, i babe, i djeca, sve se skupilo oko nas dvoje, strine i mene, šmrcali su, uzdisali i gladili moju zakukuljenu i pogrbljenu strinu. »Najte, najte, gospon su dobri bili, a kaj ćete, Bog je tak htel«! Da prekinem tu veliku scenu, nespretno sam poškropio odar, svi su se prekrižili, i ja sam uzdišuću staricu odveo natrag u palaču. Tamo se u tren pod velikom petrolejkom strina sasvim preobrazila. Umotana u crni veliki rubac sabrano je i glasno izdavala naloge, brinula se za večeru. Podbuhle oči nisu više plakale, a ruke su se sve manje sklapale. Ona je mirno, kako je običaj u takvim zgodama, po nekoliko puta ponovila, kako se to sve dogodilo, što je tko rekao, kako su sve uredili, kako su svi muži još istoga dana došli k njoj i kako su je lijepo tješili, kako je to bilo sa župnikom, a kako s poštaricom, da je dobro, što sam došao, kako je svi tješe, a ona se ipak ne može utješiti, jer joj je on ipak bio dobar, kakav god bio da bio. Prošlo je veče i večera, i sve se nekud zateglo. Vani je bura rasla, a pred mrtvačkom sobom od vremena na vrijeme teški koraci i šuškanje. Starinska ura je stala, i kanarinci su se u kavezu u svom snu ponekad trgli, i strina je dalje sve nervoznije pričala, i kao da je to pričanje sakrivalo neku neizvjesnost, koju prvi čas nisam mogao shvatiti. Nakon dugog okolišanja tiho mi reče, kao da mi otkriva kakvu tajnu: »Znaš, zvala sam te, da mi pomogneš, da bih pronašla oporuku i sve ono, što je još preostalo, prije nego dođe u Gredice tko drugi«. Nisam htjela tražiti sama, a ne mogu sama ni hodati, a pred ovim mojim deklama, ti znaš, da se to ne može, čekala sam tebe«. — Duga stanka. Starica dakle nije još sigurno znala, gdje je ta oporuka i kako je s tom oporukom. I sad je htjela poštopoto još noćas načistac izvesti sve. Ukloniti neizvjesnost i saznati, što će i kako će biti s njom? Da li je moguće, da ona ne bude više ono, što je bila — gredička gospodinja, već da je to sad prestalo. Bila je dvoumici i u strahu, da ono, što je bilo njezino i što je ona čvrsto držala decenijima, treba da prestane biti njezinim i da to ima dobiti »drugi«. I to onaj »drugi«, sin njezine suparnice. »O ti moja Silberburgica, ti Silberburgica »moja«.

Primakne mi se bliže i nastavi još tiše izvadivši čitav snop starih ključeva: »Znaš, tu su ključevi, našla sam ih pod jastukom i valjda je tu i ključ od kazete, u kojoj mora biti oporuka i knjižice. A ja ti ne znam ni gdje je kazeta, ni gdje je oporuka, moramo ići tražiti, ona mora biti tu u Gredicama.« Uza sve moje nećkanje trebalo je poći tražiti. Zamotana i pogrbljena strina, ovješena o mene, u drugoj joj ruci štap, u mojoj svijeća, i tako smo se polagano odmicali iz sobe u sobu, od stola do stola, od ormara do ormara, od jednog pretinca do drugog, da pronađemo tu željeznu kazeticu. A kazete nema te nema. Nije ni u pisaćem stolu, ni u starom bakinom sekreteru. Veliko zrcalo u prostoriji, što se zvala salon, pokazivalo je naše dvije tamne figure i drhtavu svijeću sasvim fantastično. I naše su sjene drhtale velike i čudne na raspucalim stropovima, iz kojih su provirivale oplata i trska. Stvarali su se fantastični likovi, i mi se pomičemo sporo dalje, kroz studen i tamu. Cvile stara vrata, škripe stare daske poda. Cvili lim na krovu. Drma vjetar staklima, udara o stare prozore, negdje je pala žbuka. Mećava raste, neugodno ječe stare jele, svijeća već dogorijeva, hladnoća sve veća — a kazete nema. Već smo doprli u prostor, gdje su bile knjige, i djedove još i stričeve. Posvuda zadah po stareži, kao po trulim jabukama i miševima. Da nije ta tražena kazeta među Belostencem, Verböczyjem, da, ali među djedovim Horacom i Ovidom nikako ne može biti. Među hrpama novina, saborskih izvještaja, ljetopisa i kupom svih mogućih brošura, također ne može biti. Knjige svuda po podu, na starom izduženom glasoviru, gdje je kukuruz i jabuke i durbin, na koji smo gledali Betegeuzu i Siriusa i magle u Vlašićima i planete, sve je to tu, samo te proklete kazete nema, pa nema. Pretražili smo i stare škrinje — uzalud. Prebacio sam škatulju s gramofonskim pločama, kojima je stric priređivao koncerte: »Tepec, sad slušaj!« Red je bio najprije: Flieh, flieh, du holdes Bild iz Manona, neminovno je slijedio talijanski Ridi bajazzo, a konačno »Tepec, znaš, tko je to«, i čuo se glas moga strica kako govori o narodnom jedinstvu. Sad ako je nema u starom razbitom sekreteru, tada uopće ne postoji. Iz tog je sekretera najprije iskočio miš, zatim smo našli staru pumpu za bicikl, mijeh za sumporenje loze i rasutu modru galicu. Konačno mi sine: pa svaki stari sekreter ima i tajni pretinac — i točno, u škatulji je bila zamotana sa starim dokumentima ta kazeta. Strina potvrdi štapom, da je to tražena kazeta. Dakle smo je našli! Razmatam papire oko kazete, i prvo, što se rasklopilo, bili su arhitektonski nacrti jednog mog znanca, koji je projektirao ponad Gredica poseban mauzolej, kamenu skalinatu predgradnju i uvećanje dvora, staklenike, vrtne terase, bazene, velike konjušnice i tenis. »Pusti te Ivičine bedastoće«, lupala je štapom strina sva nestrpljiva, da se otvori kazeta. Mali zarđali ključić — i oporuka se čita. Oporučni vlasnik svega je stričev posinak, a doživotno uživanje dohotka ima biti strini.

Starica se još više objesila na moju ruku, drhtala je, bojao sam se da ne padne, ruke su joj se tresle. Prvi čas nije smogla ni riječi, svijeća je pucketala i dogorijevala. Samo je duboko uzdisala, a nakon pauze, duge pauze, protisnula: ... a još o Božiću, i još neki dan prije nego je počeo bulazniti, izricao je svoju sumnju »ako on nije moj sin« — a sad ovako mene baca van, ja nisam ništa.« Vjetar je upravo urlao kao u kakvoj hrvatskoj lošoj drami, gdje scenska muzika nadomješta dramsku radnju. Nije plakala, samo su joj se sve jače tresle ruke, htjela je silom uhvatiti taj list papira, tu oporuku i čitati sama. Nisam dao, jer sam u njezinim sivim očima pročitao, kako nastoji da se ta oporuka što više približi svijeći, što je plamtjela i sablasno osvjetljavala uvrijeđenu masku starice. Gotovo silom odveo sam je natrag kroz mrak i studen u jedini topli prostor palače. Trajala je tamo među nama duga šutnja, na stolu kobna kazeta. Nakon te duge stanke drščućom je rukom uzela taj nesretni papir i čitala tiho slovo po slovo. Nije svršila, jer je iz nje provalio konvulzivni plač. O ta moja Silberburgica, o ta moja Silberburgica! Plakala je dugo, bio je to sad plač istinit i iskren, ali nije plakala kao ucviljena udovica, plakala je nad sobom, nad svojim godinama i nad svojim životom, ali istinski i teško. U Todtenzimmer više nije išla.

Davno je već prošla ponoć, kad je sastavljena osmrtnica. Kad sam došao na sprovod, moja je osmrtnica bila uklonjena, i našla se druga, drugog značaja. Mećava nije prestajala, obavio se pokop. Da, bilo je mnogo govora. Poslije je bio ceremonijalni objed u Gredicama, zajedno s novim vlasnikom i njegovom obitelji. Moja se strina držala upravo čudesno. Odahnuo sam kao da je s mene pala teška mora, kad sam se kasno uveče našao u vlaku za Zagreb.

1939.

Vrijeme je kroz posljednju četvrt vijeka promijenilo Gredice i gredičku okolinu, promijenilo nacrtane motive, a poneke i potpuno izbrisalo; možda je koji taj motiv zaostao još samo u sjećanju koga toga, a možda su im i jedini znamen još moje mladenačke crtarije.

Vrijeme je prolazilo, padao je od godine do godine jablan za jablanom, rušilo se stoljetno stabalje, padale su i one jele pod gradom, kršile se tanke i krhke breze, slomila se ogromna stara pradjedovska lipa, u čijoj su sjeni živjele generacije. Podivljala i zakržljala je grabrova šetnica, istrunule su davno drvene klupe u vrtu. Zamuljila se i presušila voda podno izvora u vrtu, u kojoj su cvali lopoči. Od godine do godine sve je više stršilo suhih grana u nekad bujnom i punom voćnjaku, pa kako su se manje zelenjele krošnje jabuka i šljiva, to su se više zelenjela debla obrasla mahovinom i sve se više širila na tamnim mrtvim granama imela. Konačno se urušila u sebe i stara vrtlarska kuća, još se više nagnuo krov na pčelinjaku. Zakržljale su i lijeske, pa propale. Zarasli su putovi travom i korovom. Paprat je pokrila stare vrtne stube, vijugave staze, tako da je u jeseni taj pokrov izgledao kao krvavi riđi sag, što krije neko garište. Od proljeća do proljeća crni su panjevi uginulog drveća stršili sve brojniji kroz bujad. Podivljale su zelen-živice, razrasli se bodljikavi bagremi i u njihovoj divljini još koje staro stablo čami u osami kao zaboravljena prošlost, te priča o čarobnom prijašnjem gredičkom vrtu.

Tako se razgranao stari kesten nad probujalom šikarom, u kojoj se još uvijek crvene ciklame, još se krijese u proljeću svojim cvijećem na obronku i divlje trešnje i višnje, dok povaljeni i podivljali prastari grmovi jasmina i ruža znadu još ponekad u proljeću propupati i pokazati svoje jesenje staračke latice, ali kao da prkosi tim zaostalim tragovima staroga vrta i gojenog cvijeća, proširilo se po cijelom vrtu poljsko cvijeće. Po prijašnjim gredicama i stazama i kutovima vrta proviruju boje, pobjedno se širi divljina i bogatstvo šara običnog drača. Ali još uvijek stoji lipa sred tratine pred dvorom, jer još nije potpuno prošlo ralo vremena po tim starim i davnim gredicama. Još uvijek viri između starih krošanja prastari krov, još uvijek sjene dana i

noći maze oronulo ziđe; još dršće i treperi limena značka na drvenom tornjiću vrh krova za olujnih noći, kad zuckaju i cvile pocrnjela hrastova vrata i kad se trzaju prozori, kad škripe podovi, kao da nadolaze stari, danas više nepozvani gosti, dok muklo broji uz škripu stara ura dobe i sate.

Još nije crv sasvim izgrizao orunjene pozlaćene okvire na kućnom oltaru, još se čuje.

Još neprestano ječi i šumori vjetar u granama starih omorika kao daleki prizvuk davnih iluzija.

Da, čuju se. Još ječe. To su valjda posljednji, tugaljivi, tihi i slabi akordi prije nego sasvim utihnu.

1950.

U suncu strši ziđe. Poput bjelkaste kosti strši u suncu ruševina. Oko nje još pokoje od starih stabala. Stoje još zidovi, istrgnuti se prozori čine kao prazne i natrule očne šupljine neke glomazne lubanje. Kroz trnje, šiblje i bodljikavi drač veremo se po kupovima stare slomljene cigle u šupljinu bivšeg grada. Još stoje, ma da su i potkopane, debele volte, tamo se sad vadi cigla. Probijamo se od jedne do druge rupe. Sve, što je bilo drvo ili željezo, sve je raznešeno na četiri kraja svijeta. Dignuti su podovi, izbijeni dovratnici i doprozornici. Razbit je mozaički pod i slomljene barokne peći u prah. Čađavi su dimnjaci pokazali duž zida svoje crne utrobe. Razbita kućna kapela i zdrobljeni sveci. Razrušena kućna ognjišta i slupane kamene ploče. Izrezani debeli hrastovi stoljetnih grednih krovišta odbijeni su i raznešeni žljebovi do posljednje kuke. Slupani ostaci krova i crijepa uleknuli su se pa se srušili, a kroz svoje su relikvije pokazali nebo. Na slomljenom kosturu krova procvala bunika i žuti drač, dok su nebeske vode ispisivale na preostaloj žbuci i oronulom ziđu fantastične tamne slike. Tako se provlačimo kroz slomljene zidove po trusu žbuke, stakla, cigala i kamenja. Kroz prašinu, koju smo podigli, sunčane su se zrake poigravale i stvarale čudne i neočekivane privide. Uspinjemo se urušenim stubama i tamo čitamo i gonečemo po preostalom ziđu znakove i šare, što ih je išaralo

vrijeme i ljudska ruka. Još tu i tamo koji goli zid i na njem oslikano cvijeće i topla sunčana traka. Kroz rastvorene rupe plavjela se Zagrebačka Medvednica, i ljetni je bio mir, kasno popodne, i cikade. Iz daljine zadah pokošenog sijena.

Zaprašen moj mali sin pita me: »Tata, kuda si me to odveo. Gdje smo mi to?«

Kao da je netko drugi iz mene odgovorio: »Na rođenoj grudi, sine, pod starim krovovima. Evo ovdje ti je prohodao tvoj otac, ovdje ti se rodio djed i pradjed«. Dijete nije više ništa pitalo, ali je zaostalo i proveralo se još nekoliko puta razvalinom i oči su mu postale kanda veće.

Kad smo se odmakli i kad sam završio svoj terenski studij i slagao svoje papire u mapu, odnekale prisjedoše povrh nas dvije stare babe i s njima djevojčica. Znatiželjno, kao prestrašene, pogledavale na nas, pogledavale onako ispod oka i nisu mogle da ne upitaju:

»Gospon, kaj su oni morti došli kaj meriti, kaj su oni inžilir?« Shvatio sam njihovo pitanje i morao sam ih primiriti: »Mamica, nis ja inžilir, niti ja zemlju ne merim. To drugi delaju, najte se niš bojati. Tak si okolo pogledavam, pak sem i k vami došel, samo ne znam kaj je to?« i pokažem rukom na bivši dvor gredički.

»A kak bi znali, če nisu odovud. Bum im ja sve povedala. To im je, da im praf za praf povedam, Babićevo, a znaju, oni su propali ... Stari su ludi navek govorili, da saki, koji je tu gospodar, mora propasti, staro vam je to prokletstvo na toj hiži.«

»Teca, kaj frflate, kaj poveste kaj god,« umiješa se curče. »Kakvo prokletstvo, gospoštija je propala, pa su i oni propali, kak si drugi.«

»Cilika čkomi, ti si nerazmuš, premlada si i bedasta, da bi to razmela!«

»Je, ona navek hoće bit spametna«, progovori druga baba. Propali su oni, Cilika, kaj su Boga zabili, kaj v cirkvu nisu išli; ni Bogu se molili, a vladali su se kak da nisu kršćani, pak ih je Bog pokaral i vrag ih sve odnesel peklenski, sve bez spovedi. Praf im budi, nisu drugo ni zaslužili, kad su Boga ostavili!«

»Praf si rekla, da su Boga ostavili, tak je onaj zločesti Babić Boga zabil pred puno let, ni najstarejši to ne pametujeju, tak je tomu dugo. Ni Boga pripoznal, pak je namamil jenu lepu i mladu, prevaril ju je i ostavil. Ni bila odovud i bila je lepa kak kip. I ona napuščena ga proklela, njega i njegovo pokolenje. Vidiju tam onaj breg, mali je, al se dobro vidi, zove se i danas Tilčin breg, tak se ona mlada zvala. Tam je stala z malim detetom i klela, i njega, i Gredice, i žitek, i priplod, i decu mu, i gorice, i senokoše, i se njegovo do u deveto koleno. Kad je zaklela, kak da je v zemlicu zginula i ničer ju više ni živu videl. A znaju, videli su ju, kak po noći ophaja v belini po gradu i kak svegda, kad nečer tu vumre, dojde si poglejti, kak se prokletstvo ispunjava. Kad je tu stari gospodin mrtav ležal, videli su Tilču, kak ophaja grad. Nesla je cele noći okolo luč. Tak vam je to bilo.«

»A kaj bi ki ophajal po noći kakti duh po gradu, v te babarije, teca, samo bedaki još verujeju. Nema vam duhov, ni vurokov, a borme ni gospoštije. Bum vam rekla, kak su nam kazali i vučili nas spametnejši ludi kak vi teca, nisu oni propali i ni njih vrag ponesel, kaj bi ih nekšna Tilča preklela i zaklela« ... tumači mala.

»Je, to te je navučil onaj mudrijaš, kaj je predsednik, a predi je bil inoš, pak je sve rihtal v gradu, a sad nas rihta. Poteri ga sveti križ!« upada baba.

»A zakaj vas ne bi rihtal, je nekak, kad ne ćete, bu vas, teta, shincal ne predsednik, bu vas shincala lektika i materijalica, kak i ove, ki su bili gospodari i gospoštija tu v gradu. Vište im grad, vište kak su zginuli. Tak vam je to!« srdito završi curče i poteče za kravom: »Na mala, na Šara, kam te vrag nese! Iš!«

Spuštali smo se niz strminu gredičkog brega otac i sin, posljednji svoga roda. Za nama je ostala razvalina u ruju zapada, kao da plaminja — pusta i prazna. Naši su koraci bili sve brži i brži, samo da bismo što prije prešli začarani krug prošlosti.

6. IZMEĐU DVA SVIJETA

PREKO ATLANTIKA

Novo poglavlje. Priča o jednom letu. Ne započinje ni »uz glas lire i pjesme«, ni uz gusle. Ne prati tu priču ni deseterački ritam, kako je to slučaj kod izlaganja junačkih podviga velikih junaka, što su orali carske drumove i pobjeđivali bolje junake nego što su sami bili. Ovo je običan izvještaj o jednom posvema nejunačkom poduhvatu, koji se sastojao u tome, da se preleti »velika voda« na krilima stroja francuske linije (Air-France).

Sve ono, što je prethodilo tome prijelazu iz Old Countryja u Novi Svijet, nije bilo ni jednostavno ni lagano. Pa kad je to sve obavljeno, preostalo je još konačno cijepiti se, da bi se dobila posebna svjedodžba, i to od liječnika. Dakle tako sam se našao, prije puta, ne možda u agenciji za izdavanje karata, već u maloj uzanoj čekaonici specijalista za takva putnička cijepljenja. To je bilo negdje visoko na Montmartreu. Dok se tipkala propisna svjedodžba i sušio serum na mom ramenu, ćelavi mi je mladi doktor tumačio slike svoga prijatelja Chagalla. Kako se serum dosta dugo nije osušio, to smo zbog konverzacije mudroslovili o progresivnoj umjetnosti, o lirizmu Istoka, o starobiblijskoj inspiraciji njegova dobrog prijatelja i o letu i mističnom lebđenju nad vodama Chagallovih plavih pojava, ponad dvoglavih krava i malih dugovlasih guslača u kaftanu, što vire iz naherenih izba tamo negdje između Rave Ruske i Vitebska. Kad smo na taj način izmijenili misli o letenju i lebđenju i nadnaravnom Chagallovom i općem, primio sam i konačno i posljednju

ulaznicu u nizu mnogih ulaznica za Novi Svijet, a ta je svjedočila, da sam cijepljen i da mogu slobodno lebdjeti i letjeti preko Oceana, i to posvema naravnim realnim sredstvima, a ne možda imaginativnim ili surrealističkim. Na put sam još uz mnogo dobrih želja primio i upute, kako se kod tog prijelaza ima čovjek vladati u različitim zgodama i eventualnim nezgodama. Opremljen tako svim potrebnim, našao sam se na zračnom kolodvoru Quai-d' Orsaya. Ceremonijal se na tom početnom punktu odvijao sasvim drugačije, nego je to bio slučaj na beogradskom aerodromu za moj let u Pariz prije nekoliko dana. Pregled papira, viza, dokumenata, karata, zatim vaganje — sve se to odvijalo brzo i u najvećem redu bez ikakvih poteškoća. Cijela je procedura trajala tek nekoliko minuta. tako da su se moji pratioci i moja prtljaga brzo mogli smjestiti zajedno sa mnom u čekaonici uz crnu kavu. Putnici se nisu žurili, a još su manje jurili ili se gurali, a najmanje su bili glasni, a pogotovo nisu ni vikali ni bjesnjeli. Nije bilo ni straže ni žandara, a bilo je mnogo ljudstva, i to raznolikog po dobi i spolu. Sve moguće rase bile su zastupane počevši od malih Azijata pa do velikih Afrikanaca u šarenim sviterima. Bijela je rasa ipak bila u većini. Čuo se ponajviše engleski jezik, jer su Englezi i Amerikanci bili najbrojniji. Cijela se ta putnička publika porazmjestila po foteljima, čovjek nije imao uopće dojam neke kolodvorske čekaonice, u tom prostoru, već više nekog staklenika velikog bazara, u kom su se ljudi slučajno našli za stolovima za kavu ili čaj. I mir bi bio potpun, da duboki glas doglasala nije svakih par minuta javljao polazak putnika pojedinih linija širom svijeta.

Zov doglasala za New-York digao nas je od kave. U mračnom suterenu čekao me je autobus za aerodrom. U njem sam se sreo s mojim suputnicima; začas je motor zaglušio pozdrave i oproštajne želje mojih pratilaca, i mi smo se uputili. Prošli smo poznate bulvare i uskoro bili na vanjskim bulvarima, koji svojom širinom prolaze ogromnim pariškim predgrađima. Sva su gotovo predgrađa velikih gradova jednakoobrazna, iste su im značajke i slična nesređenost. I nesumnjivo je, da svaki pojedini grad ima svoju posebnu varijantu jedinstvenih značajki svog predgrađa, a pogotovo to ima Pariz. Pariška se predgrađa naročito odlikuju svojom slikovitošću, koja kod drugih predgrađa uopće ne postoji.

I oni ružni i neskladni elementi jednog predgrađa poprimaju već u samoj atmosferi Ile-de-France neku posebnu patinu i draž, stvarajući neočekivane kontraste u samim silhuetama kaotičnih blokova, prizama i cilindara, što se čine da su slučajno bačeni te da su se razasuli bez reda i plana. Među takve skupine ugurali su se mali vrtovi, mala stabla, kućice i kućerci, što izviruju iz brda odbačenog materijala i otpadaka. Što se dalje širi predgrađe od samog centra, to ono postaje šire i praznije. Snopovi krivulja i ravnih crta kolosijeka, što kruže ili se presijecaju sa svojim mostovima, prijelazima, semaforima, vodovima i žičanim spojevima, daju osnovnom neredu jednostavnu geometrijsku strukturu. Još više, te se saobraćajne linije među industrijskim skupinama i tvorničkim napravama i slagalištima čine kao neka ticala ogromnog pauka, što je raspreo svoju mrežu pa hvata svoj plijen. Prijelaz pariškog predgrađa u zeleni pojas polja i šuma je postepen, tako su i očite pojedine zone. Kroz sve takve zone prošao je naš autobus za Orly na velikom putu za Fontainebleau. Na terasi glavne zgrade prostranog uzletišta čekali smo na polazak. Ta je terasa jednaka terasama na trkalištima. Stroj za strojem, metalna ptica za metalnom pticom pristizala je pred glavnu zgradu, kao što to biva s trkaćim konjima, da se prije utrke prikažu. No ove ptice nisu se samo redom prikazivale, već su ukrcavši grupe putnika nastavile svoj put. U daljini su se elegantno dizale pretrčavši tlom svoj zalet, te se pojavljivale nad tamnim silhuetama pariškog predgrađa leteći u crveni ruj zapada. Crvenilo zapada još je bljesnulo na njihovim metalnim krilima, da se nakon tog bljeskanja smanje i usitne i da se pretvore u male modre ptice. Sunce je upravo zašlo, kad su našu kolonu poveli do aparata. Po metalnim gibljivim stepenicama uspeli smo se u utrobu naše ptice. Oni, koji su se požurili, zauzeli su krajnja sjedala. Mi, koji smo kasnije ušli, zapremali smo kose naslonjače naprijed bliže kljunu zračnog broda, u kome su bili upravljači. Kasnije sam saznao, zašto su se neki putnici žurili da zaposjednu stražnja mjesta. Statistika je naime pokazala, da kod avionskih nesreća obično imadu veće šanse za spas oni, koji se nalaze dalje od upravljačeve kabine.

Tako bar govori letački narod. Kroz unutrašnjost broda po dva udobna naslonjača s lijeva i po dva s desna, koji se

mogu nagnuti u svrhu udobnijeg smještaja za spavanje. Tako su raspoređeni naslonjači u gotovo svim avionima različitih kompanija. Sa strane su mali obli prozori i nad njima mreža za priručnu prtljagu. Veću je prtljagu prije našeg ukrcanja progutala tamna rupa ispod nas u trbuhu našeg aviona. Smjestili smo se. Smještanje je dulje trajalo kod ženskog svijeta. Neke su se sa svojim torbicama, neseserima, malim i velikim šalovima i džemperima smještale poput kokoši prije nego naveče zaspu. To dugo smještanje prekinula je zapovijed za vezanje o stolicu i motori su počeli. Sva su sjedala bila puna, bilo nas je 44. Kad su motori proradili, vidjelo se kroz okna, kako se počela pomicati terasa zračnog kolodvora; upravo su na njoj zapalili svijetla. Mi smo sve brže jurili tlom, dok nisu sasvim nezamjetno svjetlosni signali počeli ostajati sve dublje ispod nas. Digli smo se i letjeli smjerom tamnih oblaka na zapadu, kojima je na rubovima zaostalo ljetno rumenilo. Pariz smo samo naslućivali, on je ostajao desno u nekoj svjetlijoj magli. Na rubovima te magle iskrila su se bezbrojna mala sitna svjetla. Nad nama se među laganim oblačjem pokazala i po koja zvijezda, no skoro je i njih progutao mrak. U avionu je bila neka polurasvjeta. Crveni se signal skoro ugasio, mogli smo se odvezati i zapaliti cigarete. Rastvarale su se novine i revije. Vodili se tihi razgovori. Jednolični šum motora svakako je uspavljivao putnike. Prvih pola sata to brujanje omamljuje, poslije se čovjek navikne na taj šum. Čini se, da se od vremena na vrijeme to brujanje motora pojačava, da bi se nakon toga pojačanja opet vratilo na stalno jednolično zujanje.

Došlo je i vrijeme večere, otvorilo se okno na kabini pred nama i počeo je servis. Spušteni naslonjači za noć počeli su se nanovo dizati, drijemovni su putnici dizali glave. Oživjeli su prividno pozaspali i skutreni putnici. Stjuardesa, lijepa plavojka u plavom dresu službene uniforme posade, spretno je sa svojim pomoćnikom raspoređivala pune tase sa složenom večerom po našim koljenima. Usuprot ljuljanju aviona svi su pladnjevi stizali uz elegantno balansiranje pred nas; i boce i čaše i čitav pribor, sve je to bilo birano poslagano i utaknuto i raspoređeno sa čitavim bogatim menijem francuske kulinarske umjetnosti. Kad su redom počele pucati male boce šampanjca, raspoloženje se kod svih očito podiglo. Naš se avion pretvorio u obični restoran, u kojem

su se pače i svi zahtjevi i sva traženja spremno i brzo ispunjavala. Počeli su razgovori u svim mogućim jezicima, čulo se kucanje i smijeh. Kraj mene se neka postarija Amerikanka s naočalima, bila je trgovkinja, mučila francuskim jezikom i nakon preliminarnih fraza silom mi htjela dokazati, kako ta izvrsna večera nije onakva, kakva se u Americi posvuda može dobiti, naprosto ta večera za nju nije tečna, a još manje dobra. Osobito je sretna, što će uskoro biti kod kuće u Americi. Dosta joj je tog Old Countryja, u kojem je sve naopako. Ona je bila sad prvi put u Evropi, o kojoj su joj mnogo pričali čudesa, ali više ne kani u Evropu tako skoro. Moja je obrana Evrope bila valjda vrlo slaba, ma da sam taj plaidoyer počeo s veau froid mayonnaise, koju smo upravo slasno kušali, kao i s onim nenadmašivim sirovima iz tradicionalnih pokrajina Francuske, ali sve to ukazivanje na prošlost, na mediteransku civilizaciju, nije moglo razuvjeriti moju susjedu, da bi priznala, da u tom starom svijetu ima nešto naročito dobro. Džentlmen iz Ney Yerseya podupro je tvrdnje moje subesjednice pripovijedajući, da je i on bio prvi put u Evropi, da je vidio mnoge gradove, ali da mu se nisu mnogo svidjeli, da je posvuda gledao samo neke stare zgrade i neke ruševine i muzeje. Nigdje ništa novo, u doba tehnike i industrijske produkcije Evropa je nesumnjivo zaostala, te je na vrlo niskom stupnju civilizacije. A mora se priznati, da je taj stari kraj za turiste vrlo zanimljiv, ali nema velikih mogućnosti, standard je nizak i ekonomski je razvitak slab prema mogućnostima i razvitku u Novom Svijetu. Kod crne kave ta je konverzacija postala naročito živa. Na drugim se stranama raspredao sličan razgovor o doživljajima i impresijama, koje su američki putnici ponijeli iz Evrope. Konverzacija nije takla jedino tri dječaka, što su se skupili na naslonjačima preda mnom. Držali su se snuždeno, bojažljivo su pogledavali u svoje tase, i nisu znali što bi počeli s njima. Bila su to tri dječaka od 8 do 9 godina, jednakog rasta i oblih ošišanih širokih glava. Odjeveni su bili u prevelike konfekcione kaputiće i hlače. Međusobno su prestrašeni nešto šaptali, na sva pitanja i nutkanja stjuardese u svim mogućim jezicima nisu odgovarali, već su se na sva ta nagovaranja sve više stiskali i uvlačili u velike naslonjače. Pričinjali su se kao neke prestrašene ptice, što svojim očicama pogledavaju, odakle će ih kakva velika šapa za-

hvatiti. Za tu su se prestrašenu djecu počeli svi putnici zanimati, što je s njima, odakle su i kako to da putuju sami. Na sve upite djeca su bila nijema i nisu odgovarala ni slova. Stjuardesa je prema pasportu znala, da su ti dječaci američki državljani i da ih je jedan činovnik američkog konzulata doveo na aerodrom i tamo predao njoj, da ih ona preda dalje u Bostonu tamošnjoj upravi. Ona je u dvoumici, što bi počela, s djecom se ne može sporazumjeti ni u jednom njoj poznatom jeziku. No kad je jedan od tih mališana pokazao na čašu i prošaptao u uho svom bratu riječ »vode«, stvar se razjasnila, i ja sam nehotice postao interpret. Bio sam jedini u čitavom avionu, koji se mogao bar donekle svojim hrvatskim jezikom sporazumjeti s tom djecom. To su bila tri slovačka dječaka, koje je nakon dugih i mučnih napora uspjelo istrgnuti iz šapa kominformovske vlasti. Roditelji su im bili američki državljani i tražili su svoju djecu. Čekaju ih u Filadelfiji, a djeca putuju od ruku do ruku nepoznatih službenika iz svog sela kraj Bratislave do daleke Filadelfije. Sutra će biti već kod roditelja.

Nakon rješenja lingvističke zagonetke malih američkih državljana, oni se ohrabriše, slasno pojedoše večeru, dobiše čokolade, bombona, limunade i svih mogućih poslastica, od putnika i posade. Ostavio ih je strah i počeli su se po avionu fakinariti, tako da sam bio zamoljen, da energično interveniram. Da te dječake opet umirim, trebalo ih je stjerati na naslonjače i vezati, jer se avion počeo jače ljuljati. Duboko pod nama žmurila su svjetla svjetionika, bili smo nad Kanalom. Kišilo je. Servis je bio sklonjen, i mi smo, vezani kožnatim pojasima o naslonjače, pokušavali spavati.

Kad je na mojem satu kazalo pokazivalo, da je prošla ponoć, i kad su još zvučno hrkali Egipćani debelih usana i podbuhlog lica, pristali smo u Shanonu, u Irskoj. Među svijetlećim znakovima pod reflektorima usporavao je naš avion na pisti svoju brzinu, te se u velikom zaokretu zaustavio nedaleko pred rasvijetljenom izduženom zgradom. Reflektori su jasno iscrtavali snopove pljuska, lijevalo je. Vjetar je dizao velike kišne kabanice s kapucama službenika na aerodromu. Trebalo je izaći, avion se naime prije svakog prijelaza Atlantika naročito pregledava, čisti i snabdijeva svim potrebnim. Naš se sprovod žurno probijao kroz kišu i vjetar do stanice. Istovremeno su se na krila naše metalne ptice

penjale zamumuljene i zakukuljene figure, te počele rastvarati, kuckati i pregledavati čitav stroj. Avion je u polumraku aerodroma kroz mrežu pljuska poprimio izgled nekog pretpotopnog zmaja, kojeg su uhvatili, i sad ga vežu nekim čudnim sponama, patuljci iz priče. Otvaraju mu utrobu, osvjetljuju rupe na krilima, dižu neke naprave i vrzu se oko stroja užurbano i spretno u brzom tempu, samo da im zvijer ne bi izmakla. Mokri smo uletjeli u čekaonicu. Pod ceradom je dotrčala naša stjuardesa zajedno s dječacima u smijehu i cičanju, a uistinu je naš exodus pod kišom i bio smiješan. Svi smo tražili topli čaj. Nitko nas nije pitao ni za papire ni za dokumente, ma da smo bili u Slobodnoj Irskoj. To su jasno pokazivali dvojezični natpisi. Slike predsjednika republike nije bilo nigdje, a nije bilo ni oružanih stražara ni carinika. Sve je bilo uredno i sve se sjalo čistoćom u toj čekaonici kao i u svim drugim prostorijama. Veliki naslonjači i divani od kože, niski okrugli stolovi, debeli sagovi i mnogo cvijeća. Na zidovima izvjesni crteži irskih značajnih pejzaža od irskih umjetnika, nikakve fotografije. Te su se nalazile u pretprostorijama kraj voznih redova pojedinih zračnih linija. Plakati tih linija bili su naročito ukusni i na vrlo visokoj umjetničkoj razini. Pred tim sam plakatima imao vremena, jer smo dugo čekali, da se sjetim i naših plakata. Svaki od nas prikraćivao je čekanje poslije čaja kako je već znao. Mali su Slovaci spavali. Egipćani i Kanađani vodili su vrlo glasnu diskusiju o ekonomskim pitanjima tako, da su se neke dame zgražale i s negodovanjem pogledavale na tu grupu. Austrijanka je pisala razglednice. Jedan ćelavi suputnik s lulom slagao je pasijanse, dok ga je njegova supruga brižno korigirala u njegovu ozbiljnom poslu. Neki su se ljutili kod telefona, jer nikako nisu mogli dobiti spoja. Avionska se posada zasebno zabavljala sa svojim kolegama s drugih francuskih aviona. Kad je nakon gotovo dva sata čekanja službeni zapovjednik aerodroma javio, da je sve u redu, ispio se koktel i ubrzo smo se spremili kroz kišu da se ukrcamo u naš aparat. Bilo je nešto prije dva sata poslije ponoći po engleskom vremenu. Crvena linija na geografskoj karti, koju smo sad imali preletjeti, bila je dosta duga. Na pokretnim stepenicama aviona netko se našalio rekavši, da nije dobro ući u avion lijevom nogom, jer to nosi nesreću. I zaista je jedna odebela dama iz Michigana zastala

na posljednjoj stepenici i kuražno ušla desnom nogom u avion. Ostali putnici i posada prsli su u smijeh, a dama iz Michigana zamumljala je kroz zube riječ Dakar. Upravo su se prošle sedmice srušila redom po dva aviona iste linije, ali o tom nije trebalo govoriti u pristojnom društvu, a pogotovo ne u avionu.

Udarac vratima aviona, crveni znak za vezanje, signali, početak gibanja, sve brži prolaz među reflektorima, zatim različne boje svjetiljaka kroz maglu — i mi smo uzletjeli u noć. Na moment su još zažmurila svjetla evropskih svjetionika duboko pod nama. Više se ništa nije vidjelo. Ponijela su nas krila u tamu ponad beskrajnog oceana. Dok se naša metalna ptica uzdizala, njihali smo se kao da smo u malom čamcu na uzburkanom moru, a kad je nadletjela vjetrove i bila već visoko, utroba je naše ptice postala nekim stabilnim vagonom.

Pričinjalo se, kao da taj vagon miruje, jedino se osjećala vibracija motora. Ta je prolazila kroz metal, kroz čitavu materiju uokolo nas i kroz nas same. Taj jednakomjerni zuj i brujanje četiriju motora prolazilo je kroz sve kosti. I na momente sam imao osjećaj, kao da sam kod zubara i da mi buši bušilicom zub i da tome bušenju nema kraja.

Crveni se signal utrnuo, prigušilo se i svjetlo u zračnom brodu. Vrijeme je spavanju, i svi su se ozbiljno namještali za noćni počinak, i putnici i dio posade. Jedan je dio brzo usnuo, drugi su se činili kao da spavaju, a treći su se trajno namještali, griskali čokoladu, žvakali gumu, sisali citrone i pušili. Djeca su pozaspala, jedino je jedna mala stalno mučila sve oko sebe, a najviše svoju mamu. Bilo je to pravo razmaženo dijete, koje se nikako nije moglo umiriti, a još manje zaspati tako dugo, dok je njezina stara baka nije u svom krilu unjihala u san. Kod tog njihanja otkrila se kutija s malom krletkom, u njoj je bio šćućuren mali kanarinac kao slijepi putnik. Ne bi bilo nikakvo čudo, da se u nekom neseseru obreo još kakvi mali dragi kudravi pinč, isto kao slijepi putnik. Kako su odmicale noćne ure, postajalo je sve hladnije, i zadah benzina bio je sve intenzivniji. Činilo mi se, da je taj zadah pomiješan s vonjem pripaljenog šećera. Uza sve to, drijem je obuhvaćao i pobjeđivao cijelu našu ekipu. San je savlađivao pomalo i one najnemirnije suputnike. Drijemovne svijesti prelazile su u polustanja iz-

među jave i sna, u neko bunilo, u kojem su se javljali još pojedini svijesni momenti kao osvijetljene hrpe nekog tmurnog kaosa. Stanje, kad se javljaju momenti iz prošlosti, sjećanja, kad se javljaju stereotipni snovi, koje čovjek sniva kroz život uvijek ponovno. Izviruju lica i pokreti su u kolopletu uspavane svijesti. Bez reda i bez ikakvih jasnih veza. Nadiru, premeću se, izmiču, da bi se opet u prerušenom obliku ukazali. Ja letim, lebdim. Opalili su salvu na procesiji pred crkvom u Ogulinu. Mnogo je golubova uzletjelo, i ja letim, i moja me mati ne može stići, ali ja ću zakasniti na ispit. Ne! Zatvorena su vrata škole, ispita nema i prošao je. Šta ću sad? Na egzercicije ne idem. Da se sakrijem? Ali potres je, sve se trese. Bježe ljudi. Sklonimo se. Ne u podrum! Van u prostor!...

Stroj jednakomjerno bruji, vibrira čitav brod, mi letimo.

Kako je to bilo s Turulom? Kakvi Turul, Zepelin i model Keti, i svi mi đaci smo na terasi münchenske akademije. Urnebes oko nas. Zvona. Zvoni čitav München. Sirene. Leti nad nama Zepelin. Gledamo propelere i žutu cigaru na modrom nebu, i ona leti. Paljba topova. Je li to pozdrav ili nešto drugo? Niz bulvare valja se ogromna gomila: A bas la guerre! Na novinskom transparentu visoko na tamnom noćnom nebu vijest, da je zemunski most odletio u zrak. Jurim kroz gomile, prolazim neke zgrade, dugačke hodnike i nađem se na praznom lyonskom kolodvoru, utrpam se u prazni vlak. I taj juri kroz noć kraj vojničkih logora, nekih šatora i logorskih vatara. Ali sad to nisu francuski vojnici, već su to honvedi i pale logorsku vatru pred zagrebačkim sveučilištem. Prolaze beskrajne kolone mračnim ulicama. Sklanjam se u prvu zgradu. Trajno bubnjevi, tresu se ulice. Trese se bolnica, ja sam u bolnici. Žarulje se odrazuju u vodi staklenih kreveta. Goli Janošik u svojoj staklenci kima mi i namiguje, prostrijeljena mu je hrptenica. Šapće: Meni je već sasvim dobro, idem doma! Doktor je demonstrirao sve blagodati novovjeke medicine kraj golih soldata u staklenkama, kad se javi glas umilan: »Gospodine doktore, želite li poslije antrea jedan vineršnicl ili divljač, Rehrücken sam za vas spremila, ali od čokolade. Samo brzo molim. Iz drugog kata vidim čovjeka u crnom, ima cilindar. Sigurno ima žute vlasi i crveni brk. Tako mi je poznat, mene zove. Domahuje mi, ali moj doktor me čvrsto drži i ne pušta me.

Stavlja prst na usta, i mi se šuljamo niz polurasvijetljeno stubište. Da li ćemo proći, da nas ne čuju, da ne probudimo bolničare u bijelim haljama, što spavaju na klupama. Provlačimo se kraj straže i napolju smo. Mjesečina, i krug je oko mjesečine, i mi letimo, više lebdimo među zastavama, same zastave, i one lebde. Crne su. Bubnjevi, povorke nepregledne. Topovi i bubnjevi i zastave. Chopinov posmrtni marš, i opet bubnjevi i salve. Ispod nas prolaze povorke nekih strojeva, sve se trese. Mi ne letimo više nad gradom, već smo u nekom irealnom prostoru, kao da smo se zapleli o neke crte, neke kubuse, neke polutke i prizme, koje su prozračne. Ponestaje mi zraka. I opet bubnjevi, i čuje se, bruji jedna prizma. Čujem glas Orlanda Ruggiera kako viče: »Cambia, Dio canarino!« Rušimo se, padamo niz veliku strminu...

Pipam hladni metal naslonjača, budan sam. Motori bruje, i čitava kabina zračnog broda spava. Mi letimo. Samo da zaspim! Da bih konačno zaspao, počinjem brojiti kao kod narkoze: 23, 24, 25, 27, 35...

To traje predugo! Promjena se mora izvršiti prema muzici. Još jedared! Rasvjeta pazi! 32, 33, 34. Opet ste pokvarili. Sve od početka. Brojit ću. Most je prekasno... Opet nije dobro! Orkestar, glazba. Opet kubusi, prizme, stepenice, praktikabli, daske, užeta i stare otrcane kulise, koje lebde u tami kao pokisle krpe, opet zastave i zastori, Kraljica noći nastupa, a zvijezde ne gore. Ne gore ni sofite, tinjaju li sad? Što ćemo? Velika arija počinje. Dolazi čitava četa na pozornicu. Iza rešetaka stoje plavi likovi, kreću se, lepršaju oko kula i rastvaraju se u magle nad Pantovčakom, a taj se sam počinje rastvarati kao lepeza — zeleni su u njem duhovi. Dižu se, kako se lepeza širi, a ona nikako da bi se rastvorila da pokaže poslije Eduarda i Henrika Šestoga i Clarense, Riversov i Grayev duh i Waughana i Hastingsa i mlade kraljeviće, a poslije njih Anu i Buckinghama. Zašto taj Pantovčak ne fehra*? Na »Očajaj i umri« mora se spustiti, a ne dići! Ponovno. To mora ići. Naprijed. Počni! Scenska muzika, glas orgulja, ali Pantovčak ne fehra! I već je kod Clarensovog »Očajaj i umri« zapeo, a gdje će stići do Buckinghama!« »Brlek, kaj si ponorel, zakaj to ne ide?« »Ali, gospon

* Prema njem. mahati lepezom (u vezi s inscenacijom drame Rikard III.).

direktor«, čuje se iz visina prekogrobni glas kazališnog meštra: »Na štriku visim, pa ne mrem fehrati, noga mi se zamotala«. U brzini natežemo užeta i čitav tehnički personal leti sa mnom, i spušta se zavjesa, iza zavjese svjetla rasvjetljuju ne više pokojnog Papića sa žezlom, već lady Macbeth, što je već poludjela, a nikako da umre, već čitava šuma od Dunsigmana silazi na scenu. Prerano! Ali to nije šuma, to se iz dubljine teatra, iz tame, pomiče čitava pozornica s orkestrom u gledalište, tresu se kulise i glasovir, pa večeras igramo sebi teatar i mi smo svi glumci. Igramo bez redatelja i scenografa, a scena je velika. Prazno polje i samo jedno ogoljelo drvo, na njemu se njiše tamna silhueta. Eto vidiš, ne znate baš ništa, dere se netko. To je lutka, a vi ne znate objesiti propisno ni najobičniju babu! Kakvi ste vi redatelji i scenografi. I to mi je tehnika! Pokvarili ste čitav spektakl. Na tu viku i psovke mijenja se i raširuje polje u groblja, iz groblja rastu križevi, koji se pretvaraju u sama vješala. Spektakl raste u polutami i uz daleki zvuk sirena mukli gadljivi glas: Ausradieren! kao jeka trese čitavom scenom i čitavim teatrom. Dršću zidovi. Urlaju sirene. Ruši se. Na razapetom platnu titra film. To se Chaplin u maski velikog Adolfa poigrava zemaljskim globusom. Treba da bježimo. Brzo u Versenkung! Dolje u bunker. Versenkung se produbio. Jurimo, više letimo željeznim spiralnim stepenicama. Nad nama na sceni plaminja crvena rampa i netko pjeva, valjda luđak. Ne, nije luđak, to je Pavić s buketom i raskrvavljeni Jozefović daje takt:

Oj dođi mi, smrti, dođi,
I čempresov lijes mi izdubi.
O živote, prođi, prođi
Jer okrutna djeva me ubi.

Šaptalac juri za nama i vuče crvene zavjese, ali te su se rastopile i cure niz spiralne stepenice. Kap po kap. Još se uvijek tresu zidovi, a ja lekciju iz Shakespearea ne znam. Mučim se, da ponovim bilo koji stih, šaptalac mi ne će pomoći, a znam, tu je u bunkeru kraj mene. Palim žigicu, a to mi se smije Janošik iz staklenog kreveta. Malo ima zraka, ako se prije svi podušimo, prije nego se sjetim kakvog stiha,

past ću na ispitu. Sve se jače trese i sve jače vibrira i dršće oko mene. Kad Janošik ne će, sad će mi pomoći valjda cilindraš crvenokosi, i on je tu, i uistinu, šapće, kao pravi izučeni šaptalac:

I velika zemaljska kugla sama
I sve, što na njoj živi — sve će se
To raspasti — i ko što nestade
Bestjelesne i puste varke te
Ni traga ne će ostaviti. Mi smo
Tek tvar, od koje građeni su snovi
I snovima je samo obavit
Naš kratki život.

Ponavljam te stihove i u dvoumici sam, da li sanjam ili sam budan. Tarem oči, ipak sam budan. Omnibus vibrira. Motori rade. Odškrinula su se vrata kabine upravljača broda i u okviru uskih vratnica ukazala se sasvim neobična slika. Gotovo mistična, tajanstvena rasvjeta iskrila je u toj komori komandanta. Sva puna nekog ocjelnog odsjeva, koji se caklio s metalnih kompliciranih oblika. Raznobojna su mala svjetla bljeskala i svjetlucala iz vijugavih sjena; snopovi cijevi, žice i stakla crtali su svoje oblike odsjevima, te se odrazivali između glatkih i prozračnih plošnina, na kojima su znakovi i kazala drhtali, spuštali se i dizali. Koluti i spirale, vijci i valjci, uspravni i svinuti, čudnovati zavori i ručke, među žičanim mrežama, i obuhvaćali su stijene kabine, i činilo se kao da je to prerez nekog živog organizma, čije bilo vibrira, a u središtu je rasvijetljena karta, pa još jedna i više njih. Nad njom je u tom tajanstvenom svjetlu čučala tamna prilika, koja je imala ticala isto tamna. Tim je ticalima udarala čas lijevo čas desno kao po nekoj klavijaturi. Hvatala neke metalne zavore, izvlačila tamne poluge, tiskala neka puceta i vrtjela neke iskričave kolute. Na glavi te tamne zgurene i nagnute figure nabijena je bila neka kaciga, i slušalice, tako da se pričinjalo, da je ta uvećana glava vezana o žice, što su se među drugim snopovima žica, pruga i spona vijugale između osvijetljenih malih i velikih kazala, manometra i barometra! Nisam se mogao oteti dojmu, da to uopće nije čovjek, već neko drugo biće, neki tamni insekt, veliki, mračni, što u nekom živom organizmu, nekom prerezanom mozgu

sa svim sudovima, vijugama i moždinskim čvorištima ruje, i kopa, i dube! Evo, zgrabio je šestar i šestarom traži, dok mu drugo ticalo prelazi klavijaturu. Možda želi. možda traži, da tu metalnu moždinu još više zategne i napne, da zavije sve te vijuge i čvorove, žice, kolute, cilindre i mistične poluge, kako bi još brže, još snažnije, još vilovitije pokrenuo svoj stroj pomoću svoje komplicirane klavijature, da bi nadvladao tamu i noć. I to tako, da ne leti samo sa noći od kontinenta do kontinenta po sitnom i neznačajnom planetu, već da se vine dalje i više. Više, preko stratosfere, da prijeđe granice ostvarenog sna i bajke iz Tisuću i jedne noći. Više i dalje! Preko svih zemaljskih obruča i granica u eter na planete, pa još dalje kraj planeta i sunaca u neslućene dubljine neznanog svemira. Dalje — među one trepetljikave zvijezde! Puro e disposto a salire alle stelle... i to upravo on, sitni čovjek, insekt, koji je na svoju priliku poput boga stvorio čudesnu aparaturu — neki tajni novi organizam — neki mistični mozak, što živi svojim novim životom...

Tamna je prilika gnoma s tamnim ticalima vješto i okretno baratala po klavijaturi i dalje mjerila šestarom u tajanstvenoj rasvijetljenoj stanici zračnog broda, a kad je naglim kretom skinula slušalice, prerušila se u čovjeka, koji se podigao od svog blještavog stroja. Protegao je ruke, kao da razapet na svojem stroju metalnih krila hoće obuhvatiti prostore izvan male komandovne stanice. Iza mojih očnih kapaka zaostala je ta magijska slika, miješajući se kinematografskim tempom sa sjećanjem na sliku mladog crvenokosog i kozičavog Lindberga, kako ga na rukama nose ponad ogromne mase na aerodromu Bourgeta u trijumfu, iscrpljenog i nasmijanog. Nose prvog pobjednika Oceana, to je bilo još jučer, a danas letimo istom tom linijom u zračnom omnibusu brže, nego što je letio Lindberg. Brže i sigurnije. Nadvladana je priroda, nadvladani su prostori i vrijeme. Ostvarila se vlast nad materijom, i svijest, ona misao, koja je iskonstruirala metalnu pticu sa svojom čudesnom aparaturom, izdigla je sitnog gnoma, dvonošca, da se uistinu vinuo kao gospodar ponad elemenata i uzletio. Ta svijest, što udara po klavijaturi stroja iznad Oceana, što je ona u biti? Tko je taj gnom, što je proizašao iz materije, da istom tom materijom vlada? Da li ta misao tog patuljka posjeduje u sebi nezavisnu moć? Ili je ona podvrgnuta toj materiji i samo

jedan mali djelić te iste materije? Da li je taj svijet, ta priroda, jedna i jedinstvena, ili je razdijeljena na duh i tvar? I ako bi sumnje i dvoumice nadvladale i ako bi tome bilo tako, što je u biti taj duh, što udara po toj klavijaturi našeg stroja i ravna i upravlja, a što je opet njegovo protuslovlje, njegov nadvladani realni opipljivi svijet? Redaju se tvrdnje i protutvrdnje, sumnje i vjerovanja, pitanja i dogme. Zar je uistinu taj mali dvonožac, inače gordi čovjek, samo ono biće među drugim bićima, kakvim ga smatraju astronomi, koji u njemu gledaju jedino sitnu česticu nečistog ugljika i vode ili, kako je to Aristotel nazvao, gvaljom sluzi i žuči, što se nemoćno prikrpila na malom trećorazrednom planetu? Ili je ta gvalja, ta čestica ugljika pomiješana s vodom, ono biće, kakvim ga je smatrao Shakespeare, formirajući lik danskog kraljevića? Ili je taj dvonožac i jedno i drugo? I nečista čestica ugljika pomiješana s vodom i istovremeno prodorna svijest, koja se kraj svih tvrdnja, dogma i vjerovanja ne može ukloniti pitanju, kakav je smisao tog svijeta i kakvom cilju juri u vasioni taj čitav svijet? Da li u tom jurenju između života i smrti postoji ono, što smo nazvali mudrošću, ili se sve u svom trajanju i neminovnom svršetku tek pričinja savršenom besmislicom, ako ne suvišnom ludošću?

Zar nema nikakve epruvete ili je još nema, da odgovori na takve vrsti pitanja? Zar upravo nikakvi laboratorij, pa ni onaj za atomsku energiju, ne može odgovoriti na sve sumnje? Inače, u protivnom slučaju, preostale bi nam samo iluzije, sanje, vjerovanja, sumnje i dogme. Zar ne će ta pobjedna svijest, taj duh, u konačnom saznanju napeti svoj luk između teze i antiteze, te pogoditi strijelom usred sredine sinteze? Preostaju filozofski sistemi na lančanoj vrpci, a mračna sumnja — onaj demonski poticaj — ponavlja, da se juri od pogreške do pogreške, iz tame u tamu. Mijenjaju se oblici Majine koprene. Mijenjaju se oblici naših iluzija i dogma. Nastaju i ginu čitavi rodovi, narodi i rase. Nastaju i nestaju civilizacije. Nestaju, kako su se i rodile, jedne traju kraće, a druge dulje. Nadiru nove, da na njihovu prahu niknu druge. Bolje ili lošije? Ili jednake? Igra se nastavlja...

Uza sve sumnje i nasuprot svim sumnjama naša se metalna ptica penje, zavija u spiralama i u mrkloj noći nadvisuje oluju, što se srušila na nas sa sjevera. Opet se javlja u našem omnibusu crvena opomena. Opet smo vezani, jer za

vrijeme opasnosti ne može biti slobodnog kretanja. Vezani smo o sjedišta. Trza se stroj na mahove, da se nakon višekratnih spiralnih zavoja smiri u stabilnom mirnom letu. Sad sjaju nad nama poznate zvijezde, nad nama titra Sjevernjača. Mi brodimo sigurno na krilatom čunju uza svu noć i usprkos mraku, oluji i orkanskim vjetrovima. Ruka našeg upravljača nije samo vješta i spretna, vodi je velika vidovita svijest — još više ta je svijest odvažna. Jer mi letimo! Uza sve sumnje, ponavljam, mi se dižemo, uza sva mračna, teška i stravična trajanja mi rastemo — u spiralama u visine.

U mraku vjekova od svijesti spiljskog čovjeka, što je još živio kao zvijer među pretpotopnim zvijerima, do svijesti današnjeg čovjeka ogromni su rasponi i još ogromnije razlike. Kraj geoloških izmjena uza sve tisućljetno stravično zbivanje, uza sve i usred svih katastrofa, provala i potopa, svijest toga dvonošca nesumnjivo je rasla. Sred milenijskih kriminala od zablude do zablude u metežu i kaosu, ona se mijenjala i rasla, i u svom rastu i promjeni mijenjala se u suštini. Isto je tako nesumnjivo, da je ta ista svijest redovno ili gotovo uvijek zamračila i svoje velike postignute uspone i proširenja padajući natrag na divlja stanja početne zvijeri. Sizifov napor? Ne! jer postoji nesumnjiva činjenica od pamtivijeka, da se ta svijest poslije svakog pada ne samo uspravila, već se dobacila dalje no što je bila prije pada. A zašto ne bi tako bilo i danas? Zašto se ne bi okončala ova naša noć? Zašto ne bi svanulo, konačno mora svanuti!

Na mojem je satu već jedanaest do podne, a još traje noć. Možda se moj sat pokvario? Lijepa se stjuardesa ruga meni i mom satu. I tumači mi kao pravom atlantskom brucošu, kako mi ne nadvlađujemo samo prostor, već i vrijeme, i kako smo letjeli pred suncem i ono nas mora dostignuti; s toga razloga kazalo moje ure pokazuje krivo, i zato još nije svanulo. Tek se pokazala slaba zelenkasta pruga na onoj strani, gdje bi morao biti istok. Trebalo je da prođe čitav jedan sat da se ta pruga proširi čitavim obzorom i da osvijetli pod nama debele naslage bjelkastih oblaka magle. Plovili smo nad morem takvih naslaga, nad nama su se pregonili rastrgani oblaci i nastajalo je sivo jutro. Budio se naš omnibus i šetkanje po avionu je učestalo. Sve se počelo udešavati. Neki se Amerikanin mirno brijao u toaleti. Rastvorili su se neseseri, i jutarnja se toaleta hitno obavljala. Miris

kolonjske vode stao se miješati s vonjem benzina. Protezalo se i zijevalo. Neki su još spavali dubokim snom. Da bih protegnuo i razbudio svoje ukočene krakove, obavljam svoju jutarnju šetnju sredinom našeg krilatog omnibusa. Kopna još uvijek nema, još blistaju jutarnje zvijezde. O majko Helvijo, istinu je govorio tvoj mudri sin Seneka, kad ti je pisao iz progonstva, da je sasvim svejedno kud stupaju i gdje hodaju naše noge, jer smo na svim točkama ove naše zemlje jednako udaljeni od zvijezda. No, majko, od tvoga i njegova vremena dobrano smo se pomakli među zvijezdama. Točno, nismo im došli bliže, ali su nam jasnije i nisu toliko maglene, kakve je posmatrao tvoj sin. Magle su se razrijedile kroz te vjekove.

I guste magle pod nama počele su se rijediti za vrijeme moje šetnje. Postajale su prozračnije i pretvorile su se u finu koprenu, kroz koju smo mogli zapaziti sivozelenkastu plošninu, po kojoj je titrao bijeli razvedeni trak uokolo nekog poluotoka sa stotinu uvala, malih i velikih, duboko su se uvlačile u nešto tamniju plošninu pod nama. Rubio je bijeli trak podjednako i one male otoke s mnogobrojnim grebenima ispred uvala. Bio je to ispod nas najistočniji istak New Foundlanda u beskraju oceana. Kako je naš avion sve niže letio, tako se taj drhtavi bijeli trak počeo pretvarati u zapjenjene ogromne valove. Ispod nas se odmatala geografska karta, na kojoj je bilo bezbroj malih i velikih jezera na nekom pustom i praznom kopnu, koje je obraslo niskim raslinama i šašem. Puste su se ledine prostirale između bara i malih mlaka. Naš se krilati čun brzo spuštao u zavojima. Mogli smo već razabirati dugoljaste barake, neke geometrijske oblike zacrtane po terenu, signale i sitne ljude. Čas prije, negoli je avion lupnuo o tlo, pomolilo je sunce svoje blijedo lice. Mi smo stigli u Gordon na New Foundlandu. Tamošnja su kazala pokazivala, da je u tom kraju svijeta na rubu Atlantika bilo točno pola sedam ujutro, kad smo pristali na drugi kontinent.

Dočekao nas je hladan vjetar s mora, blijedo sunce nad izduženom zgradom gordonskog aeroporta sugeriralo je zimski dan. Usred kasnog ljeta bilo je hladno kao kod nas o Božiću, i ljudi su nosili gotovo zimske kostime. Kod izlaska iz aviona presretali smo lovce, što su se vraćali valjda s noćnog lova. U visokim čizmama, kožnatim dresovima,

oboružani najraznolikijim lovačkim spravama. Šarene kockaste košulje virile su iz kožnatih dresova. Morala je biti bogata lovina, torbe su bile pune. Još ih je više bilo u samoj zgradi, a pogotovo u restoranu. Niz odložene torbake visjeli su čitavi nizovi šljuka i divljih pataka. Kao da su se ovdje sakupili i ribiči, neke goleme ljudeskare s ostima i mrežama također su se vratile s lova. Čitavim su ugodnim i jednostavnim svijetlim prostorima širili svoje dobro raspoloženje. Bili su to veseli svati. Šalili su se s prodavačicom karata i uspomena, nasmijali su poštaricu i udobrovoljavali cjelokupnu poslugu, tako da je breakfast pomalo poprimio izgled neke lovačke veselice. Serviralo se na velikoj i visokoj potkovi, koja je bila sagrađena sredinom dvorane. Uokolo visoke barske stolice, dok je posluga u unutrašnjosti potkove raznosila na pokretnim stolićima od gosta do gosta izabrani i naručeni doručak. Miješale su se tu već engleska i amerikanska kuhinja, kaša, čaj, bacon, kamenber, čokolada, kakao i mlijeko u svim mogućim kombinacijama kao džemovi i džusovi u svim mogućim bojama, voće, sirovi, i posebno pripređena aromatična kava, koja je i bila glavni sadržaj breakfasta. Svježi kruh i prženi, keksi i neki masni kolači. Pred tom obilnom konfuzijom svega i svačega zbunili su se opet mali moji Slovaci, mališani na visokim stolicama, i nisu znali što bi: ajskrem ili šunku ili čokoladu. Gusta mirisava topla čokolada i ovaj put ih je ohrabrila, gutali su debelu šunku i žvakali bijeli hljeb. Moja suputnica pobjednički mi je pokazivala, što znači prava kuhinja, a ne ona, koju smo imali u avionu. Ovaj put opet ona nije mene mogla uvjeriti, jer sam ja kraj svih džusova i džemova i prženog kruha sa žaljenjem mislio na francusku kuhinju.

Bez ikakvih smetnja breakfast se odvijao brzo, sve je bilo jednostavno, uredno i čisto. Takve su bile i sve prostorije. Vrlo jednostavne, ali ukusne i praktično namještene. Sve nusprostorije za tuš, pranje, brijanje, sve je to bilo bez naročite posluge, svuda automati, koji su izbacivali sve potrebno. Sapun, papirnate ubruse, papirnate posude, koje se bacaju odmah nakon upotrebe. Posvuda nevjerojatna čistoća. Za vrijeme doručka stigao je avion švedske linije iz Evrope, a dok mo se penjali u naš avion, pristajali su američki avioni, da lete za Evropu i Azore. Zračni kolodvor na rubu oceana bio je u živom saobraćaju. Snabdjeveni posljednjim izdanjima novina, uzletjeli smo u Gordonu. Iza prvih nekoliko časaka našeg leta ukazao se Gordon kao ogromni aerodrom s dalekim pistama, s različitim središtima, hangarima, velikim spremištima, povezan čitavom mrežom putova. Poput geometrijske zadaće širio se crtež tog saobraćajnog čvorišta širom pustog terena. Ostao je iza nas, naš se omnibus kretao jugozapadno povrh bara, jezera i šuma. Nadaleko nije bilo nikakvog naselja, nikakve nastambe, a kamoli kakvog grada. Ogromni prostori prazni, bez ljudstva. Letjeli smo ponovno nad oceanom ravnom linijom tičući se Nove Škotske. Halifax smo u magli mogli tek naslutiti. Letjeli smo visoko, jer je pod nama opet kuhala oluja. Duboko dolje vrcale su male iskre na tamnim olujnim oblacima, to su bile munje. Kao da se dolje netko poigravao golemim oblačnim aparatom i rasvjetljivao pojedine skupine, što su letjele brže od nas. Mi smo bili u suncu, i kapa je nebeska bila nad nama azurna i čista.

Kazalo se na uri polagano micalo, i premda je već veliko kazalo tri puta obašlo svoje putovanje, još smo uvijek bili nad Kanadom. Kod spuštanja smo uletjeli u kišu, i ta nas je pratila. Kroz njezine snopove i rastrgane oblake stale su se ukazivati najprije manje pa onda sve veće luke i pristaništa, dokovi, brodovi, dizalice i silosi. Što smo se više primicali Bostonu, takve su slike bile sve veće, a sve su bile u magli i dimu. Iz stotine i stotine dimnjaka sukljali su povijeni oblaci dima. Iz zraka su se cijele takve skupine tvornica pričinjale kao neki veliki žarnjaci, na kojima su pristavljeni svi mogući lonci, pa se puše i kade. Luka pod nama kao da nije imala kraja. Poslagani brodovi kao male igračke. Brojiti se nisu mogli, tih je igračaka bilo previše. Usidrile su se čitave flote jednih te istih brodova u redu u pojedinim lučkim bazenima. Tako puni, bazen do bazena, bregovi uglja po obalama, pa opet bazeni i dizalice, tvornice i opet same tvornice. Izgledalo mi je, da smo prije Bostona preletjeli nekoliko takvih sličnih luka i konačno u zasićenom zraku dima i pare — nakon što su se uokolo nas zavrtjeli dokovi, dimnjaci, fabrički neboderi — pristali smo na tlo Bostona i tako stigli u USA.

Primio nas je na tom zračnom pristaništu veliki hangar, bolje rečeno, progutao nas je. Našli smo se u prostoru, koji je nalikovao nekom velikom tvorničkom magazinu. Željezne

traverze nosile su utoreni metalni pokrov, ispod kojeg su se nalazile dizalice, pomične, s lancima, pod je bio ispucani beton, a gore visoko tvornički prozori začađeni i razbiti. Sve je bilo kao neki provizorij, kao da je u dio neke stare tvornice ugrađena stanica bostonskog aeroporta sa svim svojim odjelima, hodnicima, čekaonicom, bifeom i posebnim malenim ostakljenim kabinama, u kojima su se primali i pregledavali putnici redom jedan po jedan. U usporedbi s kanadskim ili irskim aeroportom ovaj je aeroport bio izrazito nečist i neuredan. Još je najuredniji bio prostor s ostakljenim kabinama. Svaka je takva kabina nosila veliku crvenu brojku, i u svakoj je za stolom sjedio pod službeničkom kapom, u košulji, činovnik. Taj je vršio pojedinačno ispitivanje došljaka. Svaki od tih grešnika bio je raspoređen na pojedine kabine, prema zemlji iz koje dolazi. Prvi su došli na red građani USA, a poslije tek stranci. Ispitivanje i pregledavanje papira nije bilo kratko. Vršila se u tom nizu staklenika prava ispovijed. Na mnoga se pitanja moralo odgovarati, pa i na ona vrlo zakučasta. Kad je došao na mene red, moram priznati, da sam se nakon početnih pitanja osjetio kao neko okrivljeno lice pred strogom USA, reprezentiranom u licu činovnika pod kapom, kao grešnik, koji se hoće prošvercati u Sjedinjene Države. No kako su moji papiri i svi potpisi i sva izviđanja po nekim aktima pronađena u redu, i kako su moji odgovori zadovoljili, udareni su žigovi na moje papire u različitim oblicima i strogo se lice preda mnom pretvorilo u dobroćudno, štoviše, zaželjelo mi je uz dobrodošlicu i ugodan boravak u USA. Čitava ta procedura ipak nije bila preduga, ali sigurno je to, da iz vrućih kabina nisu svi suputnici izašli nasmijana lica. Jedna je suputnica nakon ispovijedi teško jecala i sva izbezumljena tražila telefon i telegraf. Njezin je ispovjednik bio naročito neumoljiv. A Slovačići? Najstariji od njih visoko je držao pasport USA, kao zvijezdu, što je na Sveta tri kralja dječaci nose po selima, i vodio drugu dvojicu. Kako se nisu mogli sporazumjeti, to se u roku od pet minuta u kabini pojavila sestra pomoćnica u službenom dresu, i u materinjem jeziku dječaka provela mališane kroz čitavu kompliciranu proceduru. Kod toga je sudjelovao čitav bostonski kolodvor, tako da su ti zvjezdari iz čitave afere izašli prekrcani darovima, te su upućeni u blizu Filadelfiju svojim roditeljima kao u američkom filmu s happy-endom.

Kad smo se ukrcali na naša krila, prorijedila se naša prijašnja svojta i nova su se lica našla u našem omnibusu. Letjeli smo sad nisko nad gradovima, lukama, tvornicama i naseljima. Kiša je prestajala, i sunce je na geografskoj karti ispod nas osvjetljavalo kroz rupe od oblaka zelenilo šuma, zelenilo rijeka i male i velike mravinjake, iz kojih su virili dimnjaci i ljeskale se izdužene tvornice. Letjeli smo nad gusto naseljenim krajem. Prošlo je već davno podne, kad se Air-France stao spuštati na velikom aerodromu u New Yorku. Bilo je pola tri po američkom vremenu. Brzo su završene ceremonije oko pristajanja i prijelaza kolima u udaljeni milijunski grad. Kroz poljane ispresijecane putovima, zatim kroz kilometarske drvorede predgrađa ušli smo u središte i našli se sred jurnjave Fifth Avenue. Još jučer poslije podne — po kalendaru — gledao sam iz kavane skele na tornju crkve St. Germain, a danas točno u isto vrijeme promatram iz 34. kata Empire-Building. Eppur si vola.

NEBODERI U MEGALOPOLISU

Ponad ponora ulice s prozora 34. kata hotelske sobe promatram sliku, što se panoramski rastvorila pred mojim očima. Moj prvi izgled na jedan isječak metropole Novog Svijeta. Neobičan je i neočekivan; zbunjuje. Da ne znam, da sam u najvećem gradu na našem globusu, upravo u središtu Metropole na samom Manhattanu, te da me netko, pokazujući sliku preda mnom, zapita, gdje sam, zakleo bih se, da sam zalutao u neko ogromno fantastično predgrađe jednog naselja, koje nije grad, i da sam se u tom istom predgrađu našao u sitnoj ćeliji neke gigantske tvornice, koja se u neredu prostire u nedogled. Taj gigantski sklop ne nalikuje ni na jedan evropski grad, ma da su očito na svakom koraku preuzete evropske građevinske forme. Slika s tog prozora izazivlje impresiju nereda i kaosa. Kraja tomu kaosu kao da nema, jer se svi oblici u različitim varijantama ponavljaju i kao goleme sjene izmiču u guste magle i pare. Atmosfera je zasićena dimom. Pričinja se s visina, kao da je netko u žurbi prosuo različne kocke, prizme, paralelopipede, vitke i debele valjke, neke piramide i čitave i polurazrezane

kalote, i to gusto po čitavom terenu, pa kako se žurio, nije imao vremena ni da se okrene na ono, što se prosulo iz njegove proparane torbe, a kamoli da bi sve te oblike po terenu sredio. Tako su ostale te prerazličite forme jedne kraj drugih sasvim slučajno, i one velike, upravo ogromne, kraj onih posvema niskih, koje se čine još manjima zbog susjedstva velikih prizmatičnih tjelesa, što se iz dubina penju u zadimljeno nebo. Stranice tih prizama prošupljene su jednakomjernim nizovima i čislima prozorskih rupa, i to od jednog kata pa na stotine katova i na više. Na nižim prizmama, onima od cigle i od nekoliko katova, pravilo je, da na fasadi izvana nose željezne stepenice od kata do kata.

Kroz taj kaos oblika probijaju se ulice. To su veliki kanali, neki kanjoni, koji se sijeku pravilno i točno pod pravim kutom. Tim se kanalima komeša i valja tamna i šarena gomila. Teče, upravo juri gomila mrljâ amo-tamo. Gmižu male crne prilike, pokreti su im užurbani. Plaze velike i male škatulje svih boja u čitavim skupinama sred gustog meteža. Zastaju načas, kao da se njuše, izvijaju se i migolje cestom u gustim čvorovima, što se gomilaju na križištima, na presjecima kanala. Kad se kanal, što siječe, isprazni, jurnjava se nastavlja ravnom linijom dalje. Na taj se način valjaju avenijama i streetima tisuće i tisuće motora i žuri se i teče ljudska rijeka. Pravi mravinjak, što se razmilio i koji trajno mili, nikad mu nema kraja: po danu i po noći, nikad ne staje. Gomila je ta tamna, kao da je i po njoj pala patina, što je presvukla masne stoglave zgrade nad bezbrojnim kanalima. Cjelovit je izgled tih zgrada ionako mrk, nasuprot kričljivom i nametljivom šarenilu reklama u pismenima i slikama, što izvikuje i mami najsirovijim i najsurovijim bojama. Ustvari, ta je patina čađa. Pobjednički se širi i prožimlje sve. I magla i kiša zasićene su čađom, a vlaga vlada i usred najvrućih ljetnih dana tako da se ljetna omara zbog vlage teško snosi. Kao da ta topla i zagušljiva vlaga pritište sve slojeve zraka. Pritište o tlo sva ona isparivanja jednog glomaznog naselja. S toga se valjda razloga i vonj benzina pridržava uglavnom vrućeg asfalta, dok su više sfere rezervirane za druga isparivanja, u kojima dominira vonj uglja, koji je čas jači i intenzivniji, a čas opet slabiji, već prema tome, da li je stara sunčana ploča sasvim blijeda poput mjeseca na romantičnim slikama, ili se opet jače i intenzivnije

zažarila kao na slikama šizofreničara. Ta očita razlika i trajna izmjena sunčane rasvjete podaje naročitu dnevnu karakteristiku toj Metropoli, nesumnjivo joj podaje posebnu slikovitost; glavna dionica po boji je nesumnjivo siva boja. Samo to njujorško sivilo nema onih odlika ni onih značajki, što ih ima prozračno sivilo francuske metropole, koje se toliko puta javilo i javlja u čitavom francuskom likovnom razvoju kroz stoljeća, a ponajviše krajem prošlog stoljeća u profinjenim toplim nijansama od Maneta do postimpresionista. Ovo sivilo američke metropole je grubo, razlike su u njemu bez prijelaza oštre, sivilo je to jeftinog metala, sivilo surrealističnih slika, tupo i mutno. Više neka prljava smjesa svih boja sa zasušene palete, nego sivilo, iz kojeg bi nastajale i rasle žive i prozračne boje. U toj smjesi, u tom bezvučnom sivilu, istina, iskaču jake i sirove boje, one sve dreče. One se nadvikuju, galame i buče. Svi su njihovi glasovi — glasovi limenih instrumenata, od najprostije zviždaljke do velikih trubalja. Valjda moraju tako trubiti, samo da se vide i čuju. Moraju da svojom intenzivnošću nadglasaju sve pokraj sebe. Tako to takmičenje i ta borba boja, pogotovo ponad kanala ulica, kao reklamna sportska utakmica, sačinjavaju jedan dio galame, koji djeluje na vidne nerve, dok drugi, i to onaj najglavniji, djeluje na slušne organe. Ova je buka sastavljena. Ona je zaglušna, ali je nepromjenljiva i trajna. Mogla bi se usporediti s urnebesom nekog ogromnog stroja, u kojem se pokreće tisuću kolesa, a ta nisu namazana, pa škripe, cvile, štekću, revu i resko stružu. Signali automobilskih trubalja, zvonca autobusa i zviždaljke čine se u tom zaglušnom mlinu kao neki ljudski zvukovi, jer se u tom urnebesu gubi svaki ljudski glas. Jedino daleke sirene brodova od vremena na vrijeme podaju toj kakofoniji jedini muzikalni akord. Čovjek bi pomislio i ponadao se, da je visoko gore iznad devetog kata relativna tišina i da su ti zvukovi ostali pri dnu, ali — sasvim čudnovato — gore u tim visokim katovima urnebes je gotovo isti, jeka ga nosi, i on u filtriranom stanju navire i šumi i u visinu. Ječi malom sobom hotela, čije se elastične i tanke stijene jedva zamjetljivo tresu i trepere. Ta mala kajita, posvema funkcionalno raspoređena, vibrira zajedno s čitavim hotelom. Pričinja mi se, kao da nisam u sobi, već da sam još uvijek u transoceanskom omnibusu, čiji motori bruje.

Ali to nije više brujanje motora, već je to sada šum elevatora i zujanje ventilatora, što sređuje galamu i buku iz ponora ulica. Takt tom šumu podaje lupanje jednostrukog prozora, kojim se poigrava jaki i topli zapadnjak. Miješa topli zrak dižući zavjese, listajući po debeloj telefonskoj knjizi i hotelskim reklamama. Razgrće moje papire, šuška novinama i rastvara moj plan Metropole. Na svim tim papirima žig su silhuete nebodera. I zaista, ti se neboderi nameću, oni su najvažnija i najkarakterističnija oznaka ovoga najvećeg naselja na svijetu. Valjda je svakomu i za svakoga prva i najjača impresija već na prilazu New Yorka, bilo s kopna, bilo s mora ili iz zraka, impresija, koju proizvode ogromne silhuete prizmatičnih nebodera. Oni su se smjestili na kamenom tlu izduženog poluotoka, nekog jezika između Hudsona i East Rivera, na granitu Manhattana. Uokolo te jezgre razvilo se i razraslo nepregledno naselje, razdijeljeno u pojedine ogromne i posebne gradove: Bronx, Brooklyn, Quens i Richmond ili Staten Island.

City ili središte i jezera toga gigantskog organizma u pravom smislu riječi, onaj pravi iskonski New York, jest Manhattan sa svojom najvažnijom žilom kucavicom, a to je Peta avenija. Iz te jezgre dižu se skupine i čitavi blokovi nebodera kao neki kiklopski biljezi, neki divovski miljokazi, koji bi imali pokazati, dokle je doprla ne samo civilizacija i tehnika Novoga Svijeta, već dokle je uopće dosegla suvremena civilizacija današnjeg čovjeka.

Što su dakle ti neboderi? Da li su te visoke i nebotične realizacije zaista arhitektonski izrazi nove civilizacije? Da li je Chanin od 54 kata ili Chrysler sa 77 katova, visok 314 metara, monument svoga vremena, kao što su monumenti Partenon ili Panteon? Da li je taj neboder, što visinom premašuje sve, taj istaknuti Empire Building od 102 kata, visok 410 metara, jednak po svom značenju, po svojoj arhitektonici u današnje vrijeme onomu, što je dosegla monumentalnost katedrale u Chartresu? Možda su svi ti novovjeki neboderi veći i značajniji arhitektonski spomenici, nego što su to bilo kakvi arhitektonski spomenici naše prošlosti — oni su bar viši? Ili naprotiv taj Rockefellerov centar, zatim blokovi nebodera na Wall Streetu ili na Petoj aveniji i nisu nikakvi monumenti? Možda su ti »kiklopi paradoksi« sasvim nešto drugo no što se razumijeva uopće pod pojmom arhitekture? Nisu li ti »stalaktiti« u današnjem svom obliku upravo sušta protivnost i samom pojmu arhitekture? Nisu li ti »divovski cromlechi« samo potuslovlje redu i harmoniji? Arhitektura je red i skladnost, a te »dividende na nebu« sve su prije nego red. A »arhitektura nije drugo nego sređivanje i svrstavanje« (Michelangelo). Ona dostiže ljepotu usklađivanjem svih dijelova u jednu jedinstvenu cjelinu. »Omnis porro pulchritudinis forma unitas est« (Augustin). Ti »tornjevi« Manhattana, što ponavljaju uzdignutu baklju kipa »Slobode« nemaju ni jedinstva, a prema tome ni ljepote u onom pravom smislu. Istina, oni se dižu vertikalom put neba, i ta se vertikala ponavlja u strukturi i na naličju, ali ta navodna gotska smjernica ne nosi u sebi stilnu volju, što bi u simfoniji linija i masa, praznog i punog, sile i otpora, ostvarila živ skladan organizam, kao što je to slučaj u gotici. Te velike »gumbašnice« na jastučcu Manhattana«, kako je netko duhovito definirao nebodere, ne nose u sebi novu ritmijsku ćeliju, koja bi ostvarila i izmađijala novi stil, poput onih davnih ritmijskih ćelija, što su ostvarile redom, svaka drugačija, stilove prošlosti. Ti su neboderi aritmetički. Oni su aritmetička pusta zadaća, neko množenje na stroju; predstavljaju divlju utakmicu i nadmetanje u brojkama, a ne takmičenje u pronalasku sklada. Neboderi, ni pojedinačno ni skupno kao urbanistički dijelovi, ne rješavaju arhitektonsku problematiku, te grdosije zapanjuju i začuđuju, a ne osvajaju svojim skladom. Zadivljuju svojom tehnikom, a ne mogu zadiviti ni okupiti, a najmanje obogatiti, osjećanje za ljepotu. »Arhitektura gradi sredstvima suprotnosti, stvara se simfonija iz jednostavnog i složenog iz malenog i velikog, iz kićenog i glomaznog« (Courbusier). I proročki ovaj reformator suvremene arhitekture nastavlja: »Ogromne konstrukcije budućih gradskih izgradnja prigušit će čovjeka«. Neboderi i današnje gradske izgradnje to stvarno čine. Toj aritmetičkoj zadaći u čeliku i betonu nije više mjerilo čovjek, odnosi su ahumani, proporcije su izvan ljudskog dohvata. Kao da se je ta fantastična tehnika istrgla iz vlasti ljudi, pa je postala samovladar i kao takva gnječi, drobi, prekraja i izmjenjuje i samu ljudsku svijest. Zarobljuje i tog nosioca, pretvara ga u svog roba, u svoje sredstvo.

Slučajno sam se još iste večeri prolazeći njujorškim ulicama zbog prve orijentacije našao taman pred Empire-

Buildingom u času, kad su se na toj najvišoj zgradi svijeta otvorili svi pipci svih elevatora i kad je na sve ulaze procurila bujica od 25.000 ljudi, koji su svakoga dana zaposleni u tom neboderu. Pritisnut o zid, promatrao sam te rijeke ljudi. Tekla je bezlična bujica kraj mene. Pričinilo mi se, da su to kolone, regimente i čitave divizije sastavljene od jednog te istog čovjeka, jedno te isto lice, čas mlado, čas staro, jednako se kretalo u toj povorci, što je navirala na buljuke. Bez vike, bez smijeha, bez glasa, nijema, u istim odjećama s malim varijantama, iste geste, ista maska iznurena i izmorena, poluzatvorene oči, stisnute čeljusti, navorano lice, žurila se ta stoglava maska u večernji suton. Žurila se automatski, kao da to nisu živi ljudi, nego neki strojevi, automati — roboti. Nad nama su se visoko palila na nebu svjetla nebodera i elevatori su dalje radili poput preciznog stroja.

Sretao sam tu bezličnu i iznurenu masku ne samo toga prvog dana, već i kasnije za vrijeme svog boravka u Americi. Sretao sam je kako juri automatski u nekom polusvijesnom stanju, u nekoj letargiji. Vidio sam je kako leti za autobusima, gledao sam je kako juri niza stepenice u tamne ralje undergrounda, kako automatski poseže bacivši 5 centi za novinama, kako žvače u blistavim automatskim bifeima, kako se hrani u žurbi automatskim kretnjama u malim restoranima na crnim stolovima. Posvuda kao da me je pratila. Zagledao sam je na jednom raskršću, gdje je kauboj kao prometni redar upravo zaustavio čitavu navalu automobila svojim kretom ruke, kako sjedi u autu i spuštenih vjeđa diktira u stroj sred urnebesa ulice i kako istovremeno automatski hvata slušalicu i daje kratke naloge. Vidio sam je stovrsnu u repu pred ulazima u kino, kako se pod velikim Charlijem s halbecom i krivim nogama pomiče između napetih lanaca da uđe u dvoranu, gdje su vrtjeli Chaplinov stari film »Svijetla velegrada«. Posmatrao sam to jednoobrazno lice u polutami kina, gdje na bijeloj ponjavi ne treperi samo novovjeka iluzija o životu, već pokraj nje na isječku amfiteatra tinjaju i prozračne nage figure u pokretima antiknih boginja. Gledao sam tu masku, kako se ukočena, gotovo neživa, predaje opoju i hipnozi filma s umornim poluzatvorenim vjeđama. I automatski se smije ta ista premorena maska, kao na komandu, smijehom, u kojem je sve prije

nego radost i veselje. Jednake takve crte i nabore zapamtio sam na takvom jednom te istom licu, što u tisuće varijanata ukočeno promatra, kako stroj od 30, 60, 120 nagih nogu u taktu crnačke glazbe bespogrešno diže i spušta svoje krakove pred rasvijetljenom rampom; kod promjene se takav stroj strelimice izmjenjuje u stroj, čiji su dijelovi automati akrobata, koji precizno izvode svoje vratolomije. Tek kad četa klovnova otvara gotovo mitraljesku paljbu komičnim nekim instrumentima te prasak i lomljava dolaze do svog vrhunca, ta se patnička maska trzla, kao prenula oda sna i regbi oživjela. Kad je zavladao tajac čitavim varijeteom kod smrtnog skoka mladog para s najvišeg trapeza, raširile su se dapače i zjene te sumorne maske. Za nekoliko sekunda prolomio se amfiteater od eksplozije oduševljenja. Maska se potpuno izmijenila, ona ne samo da živi, ona lupa, ustaje, skače, urla i divlja.

Takvu sam eksploziju doživio u malom, kad sam u lokalu prigušenog modrikastog svjetla promatrao tu dugoljastu masku, kako kraj ovalnog cinka sipa sasvim mahinalno od vremena na vrijeme jedan viski za drugim. Ukočena maska nije marila za čitavu okolinu, buljila je pred sebe. Ćelavi glasovirač, koji je od svoje umjetničke frizure zadržao još samo duge zaliske, prebirao je na tipkama Chopina. A što bi drugo? Djevice raznih doba u pozama prerafaelitskih figura čekale su pod modrikastom rasvjetom valjda na svoju točku i na eventualni dinner. Crvenokose, ljubičastih usana, zirkale su u večernjim toaletama na stolove, servis i cink. Sve to maska nije zarezivala, ona je automatskim pokretima praznila čaše. Samo su joj se oči zakrvavile i vjeđe još više spustile. Iznenada se ta maska prene iz svog automatizma i zaurla, zavikne iz sveg glasa, kao da se želi riješiti nečega teškog i stravičnog. U stvari je taj očajni krik bio početak neke pjesme, koja je vrlo brzo zamukla, jer se u taj tren pred razularenom maskom stvorio račun s konobarom, iza kog se pokazao ogromni crnac kao Deus ex machina u kakvoj peštanskoj drami. I automat se vrlo brzo opet uravnotežio pomoću crnca iza lepršavih zavjesa ulaza. Počela je već i druga točka...

Vani su se krijesili neboderi. Njihova se rasvjeta — posmatrana s podnica — pričinjava kao vatra, što na vrhu planinja. Kao da su to zublje, što dogorijevaju, kao neki privid ognja. Jest, stvarno ti neboderi i po danu i po noći izazivaju

impresiju nekog privida, a konačno i oni su sami neke vrste eksplozije. Bernhard Berenson ih naprotiv prispodablja s tornjevima od San Gimignana. Njegova je prispodoba postala već legendarna, ponavlja se uvijek. Mnogo je duhovitija prispodoba Henryja Jamesa, koja nebodere — kad se promatraju u cjelokupnoj gradskoj slici iz daljine — uspoređuje s češljem, koji je izgubio mnogo zubi. Mnoge je druge zaveo voluntarizam i babilonizam, koji se nesumnjivo očituje u tim novovjekim strukturama, da te vrtoglave konstrukcije prispodabljaju nekim fantastičnim pozadinama na slikama Gozzolija ili Breughela. Tako je u mnogim opisima nebodera neprestano spominjan Breughelov »Babilonski toranj«. Svim tim feljtonističkim prispodobama nasuprot postavlja Waldo Frank »Rediscovery of America« posvema drugačiju definiciju te kaže: »Neboderi nisu izraz moći genija, već su izraz ponosne i samosvijesne ekonomske prepotencije. To su tornjevi bez zvona materijalističke religije bez boga. To su kule plutokracije; zaista ima Berenson pravo, da nalikuju sredovječnim kulama plemića i patricija, što su u istom krugu gradskih zidina bili jedan protiv drugoga, ali sjedinjeni protiv puka — protiv rei publicae.«

Uza sve to i suprotno svemu tome, ti neboderi iz daljina usred noći djeluju kao ingeniozna scenografija na nekoj ogromnoj pozornici. Milijuni i milijuni luči sastavljenih u fantastične lampione, što se krijese kroz noć, tinjaju svojim mističnim svjetlom pored neke Mliječne Staze, koja je posvema drugačija negoli ona, što olučuje nebesku kalotu.

Jest, u kasne noćne ure neboderi poprimaju naličje sna, oni su prekrasni. U njima kao da je oživjela ljepota iluzije, ljepota čarolije. Neki čudni demon iz mitosa novovjeke civilizacije ostvario je tu demonsku ljepotu. Iz daljine, i to samo iz daljine, uistinu je čarobna slika Megalopolisa. Taj se čarobni privid magijski pretvara pred zoru dana u očaravajuću fatamorganu priče i bajke. Približavanjem bajka blijedi i gubi se. Raspadaju se trepetljivi prividi, trga se koprena fatamorgane, a na njezinu se mjestu pojavljuju i izviruju grdosije i monstruoznosti velikog grada, komu njegov pjesnik ovako pjeva:

»O grade, nalikuješ razdrtom purpurnom snu,
Prekrasan si, nečovječan li, očaravaš, zbunjuješ, i ubijaš.
O veliki grade!«

WALL STREET

Izbacile me ralje tamnog tunela Undergrounda na vlažni i sluzavi pločnik zajedno s gomilom ljudi. Našao sam se kraj Stock Exchangea (njujorške burze) nedaleko Trinity Church. Prvi se čas pokušavam snaći, zastao sam kraj šibice kandelabra. Istina, izišao sam iz mračnog kanala podzemne željeznice, ali mi se svejedno čini, da se nisam uspeo i probio do danjega svijetla. Na dnu sam neke goleme rupe, u nekoj velikoj raspuklini. Nalazim se u tamnom sumornom kanjonu sasvim na dnu. Tim dnom, što se uza svu širinu ukazuje uzanim, teče crna rijeka vozila i ljudi. Da bih se orijentirao, pokušavam iznaći ponad sebe nebo i sunce. Oko mene se sa svih strana dižu okomite stijene, kao da je to neka velika klopka. Moj se pogled penje po tim pećinama od kata do kata. Naprežem se. Dižem glavu, usmjerujem je prema visinama, ali tim stijenama nema kraja. Između tih prizmatičnih hridina nema neba. Magla je, i hridi se gube i izmiču u nju. Na podnožju, tamo gdje stojim, to je ziđe još mračnije nego u visini. Ma da je deset sati prije podne, oko mene je sumrak. Ipak se negdje visoko gore na pravilno otesanoj jednoj prizmi, zrcale prozori u blijedom suncu. Među tim zidanim gorostasima šćućurila se bliza katedrala, njezini tornjevi svom svojom gotikom od začađene cigle ne hvataju betonske divove ni do koljena. Čini se ta katedrala, inače najbogatija crkva na svijetu, kao zaboravljena dječja igračka, što ju je nanijela bujica tamne i kaljave kloake, pa je ovdje zapela i zaostala kraj divovskih biljega.

U dvoumici se pitam, kamo sam to u tom sumraku zapao? Da li sam se to našao u nekom koritu ponornice ili sam možda zalutao u neke suvremene i gorostasne karcere, što ih je novi Piranesi našeg stoljeća izmađijao, ili sam kao grješna duša zapao u koji od Danteovih paklenskih krugova, u Male bolgie? Priznajem, uhvatio me strah. I hladnoća mi puza hrptenicom. No to nije ni ponornica, što preda mnom teče, ni karceri, ni ijedna od deset jama pakla, već je to središnjica jednog univerzuma, pupak globusa, točka, oko koje se vrte svi planetarni sistemi današnje civilizacije — to je Wall Street. Ja sam u srcu današnjeg mitosa.

U toj mračnoj citadeli, taman na kraju Manhattana, stoluju nevidljivi vladari poput bogova u maglenoj Valhali.

Ovdje je, tako se vjeruje, upravo prijestolje one velike sile i moći, kojom se pokreće današnji svijet. Na bajoslovnim se trezorima diže taj tron, astronomske su cifre tog blaga. Nije čudo, da je mašta milijuna pozemljara stvorila o tom nevidljivom prijestolju legende. Stvoren je mitos Novoga Svijeta i Novoga vremena, dok su predstavnici i junaci toga novog mita postali u očima tih istih milijuna, uza sva prokletstva, mržnje i zavisti, vrijedni udivljenja: «Mitosi su duše naših djelovanja i naših nagnuća. I mi ne možemo djelovati, a da se u nama ne pokreće fantom« (P. Valéry). — A taj fantom je svemoćni dolar.

On pokreće sve. On omogućuje sve. On stvara i vlast i sreću, i mir, i zadovoljstvo. On je motor, koji goni milijune. On tjera i tu bujicu kroz mračni kanjon preda mnom na pločniku Wall Streeta. Taj mitski fantom goni i onog mališana s novinama, što gladan i odrpan skače na bus. Tjera one muškarce i žene, što jure u autima. Pokreće i goni onog blijedog mladića, što žuri u Stock Exchange s čitavom gomilom, dok mu drhtave ruke traže na stupcu burze u novinama kursove. Fantom kinji i muči, goni bez predaha, on mami, kao da šapće svakome: »Zašto i ti ne bi bio Rockefeller ili du Pont, ili kralj čelika ili bakra ili petroleja? Zašto ne bi ti bio vladar željeznica i kralj filma, što postavlja svoje namještenike od gubernatorskih stolica do fotelja Bijele Kuće? Svi oni na poznatoj listi imena obitelji kraljeva i bogova u toj Valhali bili su kao i ti, i raznosači novina, i čistači cipela i još mnogo drugo šta! Dakle, juri! Znaj, da je najteže uhvatiti prvih sto hiljada, a kasnije ide lakše, ide samo od sebe! Uhvati »job«, pa onda drugi, treći i stoti, ući ćeš u Valhalu i bit ćeš bog!«

»Bit ćeš vladar, bit ćeš zakon.« Poput komodora Vanderbilta moći ćeš ponosno tada pitati: »Zakon? Što se tiče zakon mene? Nemam li ja vlast?« Tu vlast si prema Darwinu osvojio u životnoj borbi kao najvredniji i najsnažniji i najlukaviji, a što te se tiče onaj drugi svijet? Imat ćeš još vremena, da za taj drugi svijet dobaciš mrvice sa svog stola, bit ćeš dobrotvor i usrećitelj! Poput sredovječnih moćnih vladara zidat ćeš crkve i zadužbine, bolnice i ustanove za one druge, jer znaj i spoznaj, da je istina ono što reče George F. Baer, koji je bio vezan o Morganovu kuću svojim milijunskim profitima: »Bog je u svojoj bezgraničnoj mudrosti

nekim kršćanskim džentlemenima predao posjed ove zemlje, da ga kontroliraju!«

Šumio je tamni kanjon, vrtložile se još tamnije gomile. Nehote me ponio taj vrtlog u razvedene neke prostore, koji su gutali glavni tok bujice ljudi. Bila to valjda burza. Ni u toj ponutrici nije zastao ljudski vrtlog. Komešanje se tamo tek nastavilo. Pređašnju buku i meljavu ulice i motora zamijenila je sajamska buka ljudskih glasova. Bili su to krikovi, bilo to izvikivanje i neki naročiti mrmor, čas jači, čas slabiji. Kao da su brojevi u tom strastvenom žamoru igrali najvažniju ulogu. Teško se bilo snaći u tom haosu glasova i galame i općem nervoznom komešanju. Miješalo u tim prostorima neko vrzino kolo. U tom vrtloženju tamnih hrpa uzbuđenih ljudi nisam ni primijetio, da se ponad klupka tih strasnih maska u dubini negdje polagano izdiže crna ploča i da na toj ploči između natisnutih glava piše nervozno i hitro ruka bezličnog lika po ploči bijelom kredom same znakove i same brojke. Kad je ta ruka već ispunila na pomičnoj crnini čitav niz brojeva i nervozno nastavljala dalje poput automata svojim za mene mističnim šaranjem, iznenada sve se glave okrenule ploči i nastao čitavim prostorom tajac, kao da je neki dirigent iznenada prekinuo tu vašarsku dreku. I kovitlanje i komešanje je zastalo, kao da se vrtlog ukrutio. Ploča se dizala sve više i ruka je dalje pisala. Tad se prolomi prostorom čudni neki šum poput udarca, kao da je u taj hip na čitavo to zamrlo ljudstvo udarila olujna provala. U trenu kao na zapovijed hrpe se raspršile, sve je poteklo, sve se razbježalo u boksove, rastvorila se vrata kabina, grabilo se telefone, otimalo i guralo na te aparate. Prolomila se stvarno oluja i usred običajnog pogona udario grom: Kursovi su naglo pali! I dalje i još niže padaju! Ploča se dizala i ruka je dalje pisala mistične brojke i još tajanstvenije znakove.

Zapitao sam se, da li će se kada zaista u toj jezgri, u tom središtu današnjeg mitosa, sred fantoma astronomskih cifara podići ruka i zapisati biblijske riječi: Mene, Tekel ili je možda ovo bilježenje samo jedna mala sitna dionica tog sudbinskog znaka, kojeg vrijeme neminovno bilježi?

PUT U WASHINGTON

Istresao me taksi zajedno s prtljagom pred antiknim portikom velike kolodvorske zgrade Pensilvania-Rail-Road. U unutrašnjosti me primio ili — bolje reći — usisao u stalnom toku mase ogromni nadsvođeni prostor. Prvi sam čas pomislio, da to i nije kolodvor, mislio sam, da sam zalutao, ali videći oko sebe jurnjavu pozemljara u najraznovrsnijom prtljagom, kao i one nosače, što se uz zvonjavu vozikaju sa svojim tovarima, primirio sam se, da sam uistinu stigao na kolodvor. Stvarno, taj veliki prostor nije drugo, nego točno uvećana rekonstrukcija Maksencijeve bazilike. Kao da sam rastvorio neki udžbenik o rimskom građevinarstvu, sve je točno, sve je tu, i linete i svodovi, kasetirani, kameni, veliki potpornjaci i stupovi. I profili na tom mramoru svi su točni, kao što to stoji u knjigama. Nema pogreške. Sjećam se, na ispitu sam se onomadne zbunio na crnoj ploči i nikako da sve one profile i volute i ukrase u pravilnom odnosu pobrojim, ovaj ovdje »kreator« sve je to znao. Dakle to je ta mnogo uvažavana arhitektura? To je taj znameniti »Greek revival« i amerikanski klasicizam.

Svakako je ta vrsta građenja vrlo fotogenična. Sunčane trake, koje se projiciraju kroz velike rimske otvore ispod svoda u prašnoj atmosferi po gomili, što se komeša po mramornom pločniku, stvorene su za fotografsku kameru ili za filmskog reportera. Stubišta, naravno, prostrana i široka, s balustradama, još su više prikladna za raznovrsno snimanje. Rimska arhitektura carskog perioda sa svim svojim dekorativnim pridodacima ovdje je upravo sjajno prenesena, štoviše, nije to ni ropski, jer je tu sve povećano u istom omjeru prema starim uzorima. Ipak je ta nova civilizacija, ako ne vrednija, a ono svakako veća. Učinilo mi se načas, da bi i oni službenici, i prodavači novina, i nosači morali biti zaogrnuti u hitone i u toge, tako da bi ta rekonstrukcija bila potpuno vjerna. Manjkaju stilski kostimi na toj antiknoj teatarskoj konstrukciji. Iako je sve kamen i mramor, ipak ta čitava ogromna, svečana prostranost hala ostaje kao neka sagrađena ponutrica od kulisa i od kaširanih oblika, koji se efektno upotrebljavaju zbog rasvjetnih mogućnosti od nedarovitih ali učenih scenografa. Kad se siđe u podzemlje ispod te antikne nadgradnje, slika je posvema druga. Čuđenje, našli ste se u tamnom niskom tunelu, gdje se na usporednim prugama i nogostupima nalaze spremni vlakovi u polutami. Sami se vlakovi u tom mraku doimlju kao rasvijetljeni vlakovi u noći na nekim zabačenim stanicama. Slika je u ovom podzemlju uistinu mračna i neugodna. Ista je slika i na gradskoj podzemnoj željeznici u New Yorku. Netko mi je protumačio, da su one svijetle stanice pariškog ili londonskog metroa ionako suvišan luksuz, da je bogata Amerika racionalna zemlja i da putnik ima da se vozi, a ne da se zbog njega suvišno troši struja. Dakle, u tom sam se polumraku ukrcao u dugi pulman-vagon, od kojih je bio sastavljen vlak za Washington. Ma da je bilo sve puno, mjesto sam mogao naći. Dva mjesta lijevo, dva mjesta desno duž čitavog vagona. Sva su sjedala okrenuta u pravcu puta. Sredinom vagona je prolaz. Čim je vlak krenuo, počeli su se tim prolazom šetati i meškoljiti putnici iz vagona u vagon. Nismo se još ni riješili podzemlja, kad su prolazom navrnuli prodavači novina, napitaka, poslastica i sladoleda. U početku je naš vagon bio čist i uredan; nije u njemu bila neka naročita raskoš, ali su naslonjači i čitava oprema vagona bili izvedeni od vrijednog materijala. Metalni su se dijelovi caklili, sve je bilo kao novo i posebno osvjetlano. Meni je to naročito upalo u oči zbog toga, što mi je svako čisto staklo, svaka uredna naprava u vagonu dozvala u sjećanje stanja naših vagona na našim željeznicama.

Prošli smo već na visokim željeznim mostovima dijelom Jersey-Cityja. Uletjeli smo na visoku stanicu Newarka, s koje puca pogled na nepregledni niz tvorničkih naprava; učinilo mi se, da me taj vlak nosi kilometre i kilometre kroz jednu veliku tvorničku ne četvrt ili neko tvorničko predgrađe, već da je to jedna te ista tvornica s tisućama dimnjaka u najfantastičnijim oblicima izduženih valjaka, prizama i ogromnih kubusa, koji se kao neki neboderi ispinju u magli dima put neba. Tako juri vlak kroz tu tvornicu čas na čeličnim mostovima prebacujući čitave komplekse, a čas opet ispod velikih olučenih putova, drugih željeznica. Nad svim tim kaosom stakla, betona i čelika i utorenih limenih pokrova izdižu se tamne ručetine ogromnih dizalica, što se prijeteći pomiču, da bi svojim čeličnim šapama zahvatile svoj plijen. Poput pretpotopnih divovskih zvijeri kreću se lijeno sred kubusa, prizama i valjaka. Uz štropot i zveku lanaca

prebacuju dašćući paru čitave tovare, vagone, vlakove, dok one manje premeću svojim prstima brda različite materije. Juri naš vlak među silosima, spremištima i gigantskim tvorničkim napravama, juri kraj ograda ispod mostova, što su olučena spojka nekih tamnih zgradurina, kojima iz dimnjaka sukljaju varnice i prljavi gusti dim. Među tim kilometarskim postrojenjima ne postoji zelenilo, njega naprosto nema. Čini se, da je i ona trava na šesterokrakoj pruzi nemoćna da se probije, a kamoli da se zazelene drveta. Giganti i kolosi industrije svojim bi dahom sve te rasline ugušili ili bi ponegdje ipak dozvolili, da se pojave u goluždravom obliku kao kakvi popaljeni šumarak ili nagorjelo grmlje. I duž puta prati nas ista slika, nad naš se vlak nadviruju tvornice, i mi se krećemo kroz dim i čađu.

Već smo stigli do Princetona, a još nismo pravo poletjeli našom brzinom slobodnim prostorom poljana i zelenila, kao da nas te tvornice istovetnih oblika neprestano prate. Princeton je grad sveučilišta. U njem je po veličini treće sveučilište Amerike. Uz Harvard i Yale, Princeton je osobito »fashionable«; sa željezničke stanice ne vidi se nikakva posebna značajka, koja bi prokazala naročitost jednog sveučilišnog naselja. Istina, zelenilo je sredinom grada. Ovaj zavod vrijedi kao osobito strog. Đaci ne smiju imati svoj auto i moraju prve dvije godine obvezatno sudjelovati kod svih religioznih obreda. No ipak stroga disciplina ne krati, da te nadobudne građane sveučilišta i buduće džentlmene posjećuju djevojke iz višeg društva na vikend iz blizih središta Newarka i Filadelfije, da bi već zarana sklopile poznanstva i veze za budućnost. Tih sveučilišnih građana ima 16.000. Tradicija je škole od osnutka 1766. velika, Woodrow Wilson bio je tamo đak i profesor prije nego je kao prezident postao arbiter za evropske granice u Versaillesu 1919. Onda je tamo radio Einstein u krugu egzaltiranih duhova, kako bi to Amerićani s ponosom kazali.

U Princetonu bio je školovan Woodrow Wilson kao sin puritanskog prezbiterijanca; kasnije je kao tvrdoglavi profesor počeo upravo na princetonskoj katedri razvijati stroga načela posebnog amerikanizma o pravdi i sreći čovječanstva, koja su ga tamo brzo onemogućila, ali su ga kao nezaposlenog profesora ubacila u politiku. Ova ga je dovela na predsjedničku stolicu, i tako se zbilo, da je taj profesor iz

Princetona sa svojih 14 točaka zadao dotučenim centralnim vlastima 1917. posljednji udarac. Kao veliki arbiter nije u Versaillesu uspio ni jednu od tih točaka potpuno provesti u djelo a kamoli usrećiti čovječanstvo ni pravdom, ni mirom, ni slobodom. Isto onako, kako je potučen napustio princetonsku univerzu, tako je napustio i Versailles poslije popuštanja Lloyd Georgeu i Clemenceauu. Mora se priznati, da je ipak, makar i bez uspjeha, htio biti pravedan u pitanju hrvatske Rijeke. No poslije razbijanja političkih i ekonomskih jedinica u Centralnoj Evropi Usud Evrope proslijedio je svoj neminovni put. Tako se na obalama Ženevskog jezera završilo samoopredjeljenje naroda i 14 točaka profesora Woodrowa Wilsona uz sjajne peroracije o posljednjem ratu.

Nije ni dugo trajala vožnja do Trentona, za koji se tvrdi, da još uvijek spada u veliki New York. Točno poslije tog velikog industrijskog naselja s crnim dimnjacima naš je vlak konačno jurio preko polja i šuma, dok nismo stigli u Philadelphiju.

7. COLLOQUE SENTIMENTAL

Danče, Dubrovnik
Die nono julii MCMLI

Već je po drugi put zašuškala duvna svojom crnom haljom šuljajući se prostorom, po drugi put je popravljala ružičastu prevlaku pod čipkom glavnog oltara, s kojeg je odsijevala srebrna zavjetna oplata. Dok je prolazila, svaki se put čuo mukli tihi udar koljena o kameni pod, kad je poklekla pred svetištem. Iza crnih krila zirkala je mala blijeda glava sve nemirnije. Sve nemirnije pogledavale su njene oči pune prijekora. Iza korskih rešetaka čulo se šaptanje, konačno kašljucanje. Taj je šapat sve glasnije izražavao, da bi taj čovjek, što nešto mrči pred palom Božidarevića na bočnom oltaru, trebao već jednom da ode, jer je kasno i ura je od molitve. Taj grešnik bio sam ja, i nikako da mi uspije da završim crtež, i da tomu crtežu po majstoru Nikoli podam potrebnu živost i da konačno zaključim. Mučio sam se čitav dan, a nikako da mi ova konačnica pođe za rukom. Uistinu, bilo je već kasno. Već je maleni prostor utonuo u rumenilo zapada. Sunčana je ploča na zastoru vrata bila već pri dnu. Kapela se ispunila toplim rujem i sve su tamnije postajale tamne mrlje u kutovima svetišta. Toplo je svjetlo gasnulo na srebru i pozlati, dok su ljubičasti odsjevi trnuli; gutao ih je škuri prostor, kao da suton u liku nekog prozračnog crkvenjaka gasi redom sva svjetla u maloj kapeli. Mijenjale su se boje i postepeno prelazile u toplu baršunastu tamu, po kojoj je još zapad crtao crvene oblike poput rascvalog cvijeća. Plazili su ti rascvali oblici po klupama, takli su knjige

molitvene duvnâ, šarali su kamene ploče poda i skliznuli kao slomljeni trag preko stepenica sve do zlatnih konzola i rastočenih okvira. Podragali su svojim magijskim svjetlom naslikane oblike, izobličili maske i heraldičke značke okvira te se po oronulom zidu popeli visoko na svod sve do zvijezda, križajući na svom usponu mramorne inskripcije DeCRETA AD PAUPERUM SEPULT... Drhtale su te ruže sunca čitavim prostorom, treperilo je svjetlo prije nego sasvim ugasne. Bio je taj prostor poput nekog moćnika, kroz koji palucaju boje i u kom gasnu titravi odbljesci. U toj fantazmagoriji kasnih ura muti mi se od umora pogled; ipak se naprežem da bih iznašao ono toplo sivilo, da bih pogodio onaj mutni odsjev, što se nalazi na oštrici mača mladog viteza, što para svoj plašt, da ga udijeli golom siromahu.

Pitam sam sebe nakon uzaludnih pokušaja, da li su to neke mrlje, što ih je slikar hotice tako zamutio, da se ne spozna njegova igra? Nije li to neka pogreška majstorske ruke, što je izvratila odsjev i odraz golog siromaha u nejasne mrlje? I upravo kod tog i takvog napora, da spoznam kako je majstor izveo taj sivi britki mač gospara, takle su taj naslikani mač latice crvenog ruja. Ruj se zapada poigrao po plošnini pale i kliznuo preko sivih mrlja.

Počeo je mrmor večernje molitve, iza rešetaka kora čuo se kroz šapat skupne molitve jači glas:

»Exaudi, Deus, orationem meam, et ne despexeris deprecationem meam. Intende mihi, et exaudi me...

Umoran od čitavog dana, osjećam kao da me taj psalam uspavljuje, ali ipak pratim fantazmagoriju posljednjih sunčanih traka na Božidarevićevu triptihu i silim se da konačno prodrem i svladam sivilo njegova mača. Treperi i dršće ruj...

»et dixi: Quis dabit mihi pennas sicut columbae, et volabo, et requiescam? Ecce, elongavi fugiens, et mansi in solitudine.«

Ne! To nije moguće, sigurno se varam, to su moji izmoreni nervi! Umor mi nameće valjda svoje bunilo? Možda sanjam? Ali doista, u treperenju svjetla zure u mene dva živa oka s oštrice tog britkog glatkog mača. I ta dva oka izviruju sve jače i izrazitije. Žive su to oči, a u treperenju sunčane luči raste i čitav lik. Možda je to neko priviđanje? Ne vjerujem, trljam oči, primičem se slici, naprežem oči, lik u ča-

robnoj rasvjeti kasnog sutona postaje sve jasniji. Pogled se upravio točno u mene — klonula mi ruka, kreda se muklim štropotom razbila o kamen. Ne, ne sanjam, ovo je java. Crveni je ruj preda mnom na maču osvijetlio glavu, iscrtao usta i nos, razdijelio bradu. I čitav živi lik potvrđuje, da to nije varka moje imaginacije, već stvaran lik u odsjevu čelika sablje.

Da, nije bunilo, ni polusan. Ti si to, majstore! Nakon četiri i po stoljeća izronio je u ruju zapada tvoj lik preda me! Nakon četiri i po stoljeća! Nije varka, promatraš me, živ si, tvoje me oči traže. Tvoj upereni pogled iza klonulih ti vjeđa prati svaki moj kret. Pogled ti je prodoran i izražajan. I ruke su tvoje u tom odsjevu. Držiš li možda kist? U polutami sutona rastu obrisi usred nijansa boja. Tvoj uspravni kist sve je tamniji na sivilu, dok ti se ovratnik svojim bjelilom otimlje velu večeri. Nevjerojatno, ali istinito, preda mnom u izmjeni boja nastaje sve čvršći i krući lik. Da li to ipak nije neka tlapnja, neka utvara, koja će se rasplinuti, kad se sasvim približim slici? U sumnji se primičem sve bliže, gotovo s nekim strahopočitanjem, sve bliže oltaru, pripijam se uz menzu. Podižem se sve bliže do iste visine, gdje se lik pojavio. I umjesto da se tim približavanjem taj lik raspline među šarama kao neki privid mojih napetih živaca, on se naprotiv iz blizine sve više zgušnjava te poprima sve realniji oblik. Majstore! U tamnom se sivilu rumènē tvoje usne, dok umorne oči, vlažne i zakrvavljene iza poluspuštenih nabreklih vjeđa, gledaju ravno u svijet. Očni su se kapci malo spustili, a obrve izdigle, pomnjivo promatraš. Na ispupčenom čelu razbarušile su se kose i prkosno podigle. Oko mesnatih usana brk i kratka razdijeljena brada, ni brk ni brada ne mogu sakriti trpki i bolni izraz. Tužni i ironični osmijeh. U tom izrazu čame čemer i sjeta, a nema u njemu ni čuđenja ni znatiželje. Odgovori, majstore, da li nije u tim tvojim crtama lica ispisana tupa i bespomoćna rezignacija? Ali čemu da odgovaraš, kad je ionako davno već složen tvoj odgovor sred mrlja boja i spleta skladnih linija i oblika? Je li, treba samo te tvoje složenice odgonetati i pročitati? Ne trebaš ni slova rijet, razumijem te dobro. Što bi još mogao više reći, nego što je upisano tvojom rukom na tvojoj izražajnoj i lijepoj glavi prije toliko godišta? Tvoje bi riječi bile suvišne, čemu da pričaš? Kad u sadašnjem

sutonu ionako čitam tvoje misli, gonetam tvoje osjećaje. Zaista, tvoji oblici, tvoje šare, tvoji obrisi izriču i pričaju jasnije i točnije o tebi i o tvom životu, nego što bi to izrekle bilo kakve tvoje rečenice. Zar bi trebalo, da se takmičiš i da nadglasaš svojom ispoviješću večernju molitvu, te da toj tužbalici iza korske rešetke pridodaš i svoj »De profundis«?

Da kao bogalj prebrojavaš i prevrćeš sada, nakon stoljeća, godinu za godinom od onog života, koji si proživio? Da se tužiš i da to bude neka vrsta naknadne prošnje za mrvicama milostinje, koje ti život nije udijelio? Dakle, čemu psalmi i tužbalice? Čemu rastvarati zatvoreni krug smirenja? Ti si onkraj granica, pa čemu da ponavljaš čitavu patnju i muku s ove naše strane pričajući svoj život? Da opet iz ponorskog smirenja besvijesnog bivstva izroniš u nemire i kaose svijesti! Da se spustiš niza stepenice nebotičnog hrama vremena, u kom plamsaju bestjelesne žrtve u čaru vječnog podneva, te da se uputiš u guštaru svijesti? Moj majstore! Opet da te kroz te prašumske oblike goni živi crv u tebi, ne možda onaj, što dube dasku ispod tvojih slika, nego onaj, koji ruje i kopa i krnji bez predaha u samoj svijesti, kao zla savjest, kao demon, koji nikad ne pušta svoju žrtvu? Da budeš Lazar, da se vratiš, ali kuda, kamo i komu? . . .

U život? Zar je taj tvoj život bio takav, da bi ga trebalo ponoviti? Tako privlačan i zamamljiv? Sigurno nije. Od početka tvog trajanja pa do kraja, od prvih trzaja svijesti pa do časa, kad te smiri blaga i hladna ruka dobre sestre, što ti je bio taj život? I ti si rođen pod sudbonosnom zvijezdom, jer ti je jedna od triju vila utkala već kod poroda dar u tvoju životnu nit. A taj se dar ne nosi nekažnjivo kroz život, plaća se skupo, a ispašta još skuplje, pogotovo na onom kamenom žalu, gdje si ugledao svjetlo dana i gdje si još kao dijete upijao sve one čarobne krajine, što si ih redom na gotovo svim svojim slikama izmađijao. Na kmetskom selištu povrh Slanog u Kruščici mogao si u naručju svoje majke kmetice vidjeti ne samo njezino tužno lice, što ti je bio uzor svih tvojih Bogomatera, već i sve užase i strave što navala i provala, što su se u tom sunčanom kraju stoljećima zbivale, jer su granice lijevo i desno bile blizu. I nisi ti bio valjda jedini, koji je od tisuća našinaca još kao golo i gladno dijete morao u stravi i nesnalaženju promatrati, kako se ruše

ognjišta poslije pljačke i paleža, kako se kroz razvaljene ograde i uništene maslinike raznosi kamen po kamen tvoga doma. U bijegu kroz kamen i trnje valjalo je spasavati glavu i sklanjati se u drhtavici straha u sjenu gradskih mira, da bi tebi i tvojima ti tvrdi zidi a još tvrđi gospari milostivo dali zaklon kao progonjenoj zvjerki pred nekrstom divljih horda. Pa da u tom zaklonu, u tim istim mirima i kulama izrasteš kao momak, sluga svoga gospodara, kojemu moraš biti odan i vjeran kao pas, jer ti si bio kmet. Istina, nisi bio rob, kojeg su pazarili pred vratima od Ploča, ali si morao ti i tvoji da kulučite i da u znoju svoje robote sabirete perpere i zlato, da biste se otkupili i da biste smjeli ući u bratstvo i tako bar donekle biti priznati u svojem radu. Što si sve prošao kao malešan u Ulici sv. Nikole i u botegama majstora sve do onog časa, kad si mogao da se uputiš u daleki svijet, obična je priča. Riješio si se uskih zidina i kula, što su stezale tvoju čežnju kao tamnica, i ukrcao se. Ponijela su te jedra u prostranstvo, daleko preko tvoga mora i tvojih gora. Vjerovao si u iluziju o postojanju nekog dalekog kraja, neke daleke sreće, što te čeka tamo pod drugim nebom u tuđem kraju. Mašta ti je islikala taj drugi svijet u najčudesnijim bojama; htio si i ti da »vidiš našu Veroniku« kao romar-hodočasnik, što dolazi iz Hrvatske i pada nice pred licem Gospodnjim, koje se stoobrazno ukazalo u ostvarenjima velikih majstora. Učio si tamo i obogatio se znanjem i umijećem, ali si ipak ostao svoj i sebi vjeran. Radio si za druge i s drugima i mjesto drugih, a tek tada, kad si bio deset puta jači i bolji od tamošnjih, priznavali su ti, da si im jednakopravan, i to teško, jer si ti bio šćavo, Schiavon, barbarin i divljak, koji dolazi iz zemlje, za koju se nikad ne zna, je li terra fidelium ili terra infidelium. Prošao si i trinaestu školu u tuđini, u kojoj su te naduto podučavali oni, koji su sami mnogo manje znali nego što si ti umio, samo zbog toga, da te prezru i da ti pokažu svoju umišljenu nadmoćnost. Vidio si mnogo, prošao još više, da te nakon toga dosta dugog boravka u tuđini ponese nostalgija za domom, za tvojim, za našim kršem i za onim morem, koje oplakuje zemlju, bez koje se ne može biti. Extra Croatiam non est vita, si est ita, non est vita. Osjetivši tu staru pradjedovsku istinu, našao si se opet nakon godina izbivanja u ovoj dubravi na grebenima i na žalu svoga rodnog kraja.

Ma da si se našao među svojom svojtom poslije povratka kao majstor među majstorima, koji su mnogo manje mogli i znali od tebe, brzo si uvidio, da ti čitava tvoja majstorija, kao i sva tvoja iskustva malo znače, a još se manje priznaju. Ubrzo si se mogao uvjeriti, da si još uvijek smatran kao kmet uza sve otkupe, te da se čitav tvoj napor i cjelokupan tvoj rad smatra kao običajan kuluk u korist i čast gospara, koji nosi mač sile, bez obzira da li je on u svili i kadifi patricija ili u ruhu mogućnika crkve. Da se prehraniš i da namakneš nasušni hljeb za svoje i za sebe, morao si ne samo duboko sagnuti šiju i klanjati se, već i pokleknuti pred starim i mladim boljarima, u stvari tvrdicama i licemjerima, što su zveckajući dukatima od tuđeg znoja tebe poučavali, kako se moraš vladati i raditi. Dobronamjerno te savjetovali i učili ono o čemu nisu imali ni pojma, ni najobičnijeg shvaćanja, prekrivajući svoju manju vrijednost kaćiperskom megalomanijom. Ti tašti samoljubivi mecene, u biti siledžije opasani mačem vlasti, diktirali su ti tvoje zadatke i ocjenjivali tvoj rad, dobacujući ti zaradu kao milostinju, koju su ti se udostojali darovati. Valjalo je ruku, koja te je ponižavala, još zahvalno poljubiti. E, moj Nikola Ragusino, gorak je kruh u tuđini, ali još je gorča slava u domovini, a ti si bio slava i znamenitost Dubrave, i zato su te i gastaldi tvojih bratstava sve pod stijegom svetoga Luke nenavidjeli i zavidjeli ti, podmećući ti drugarski nogu svakom zgodom, naravski uz prijetvorne i lažljive hvale. Dodvarajući se i laskajući gosparima, tužakali su te, da si svakako neznalica i nevježa, a da su oni bolji i vredniji. Potkazivali su te, da si neznabožac, nevjernik i ateist, koji ne ide na večernjice i ne posjećuje kongregacije, koji se ne ispovijeda i ne pričešćuje, a koji ne samo da sumnja, već i ne vjeruje u jedinu spasavajuću dogmu presvetog Trojstva. Isto onako, kako je to činio Perugino, za kojim se ti povodiš i koga kradeš, što oni, bogobojazni, ne bi nikad činili, već su se držali starih pravila i propisa svete matere crkve. Uvodiš poganske novotarije i na zgražanje čitavog puka slikaš bogougodnike kao obične ljude; tako si naslikao pijanog kapetana barabanata kao sveca, što drži u ruci hram Gospodnji. Šuškali su i došaptavali, da si neki negromant, da si crtao mrtvace i da čitaš poganske i nevjerničke knjige, i zato nije nikakvo čudo, da na procesijama ne hodaš kao skrušen i skroman vjernik,

već se držiš po strani, i jasno je, da se kloniš, da bi sudjelovao u općoj pobožnosti. — Tako tužba za tužbom. Sa strahom si noći i noći čekao udarac alke na svojim dverima, da te odvedu. Da li se sjećaš? Sve su te to tužili tvoji blizi, tvoji konkurenti, vukli te pred sud, dokazali ti navodno, da nisi plaćao danak bratstvu, da nisi od svog znoja i muke ništa dao zajednici, da nisi plaćao valjda dužno mito? I pred izrečenom osudom, bez obrane i bez saslušanja, morao si se spasavati bijegom, morao si ostaviti sve svoje i izmaknuti iz grada. Lutao si od gradića do gradića, od samostana i selišta do samostana, da bi se održao i zaradio ono, što ti je bilo potrebno za život. Bio si isključen iz grada, gdje si drugima smetao svojim znanjem. Proglašen si bio banditom na preporuku i traženje Confraternitatis St. Lucae. Jedino si se smio vratiti svojima u grad te posvršavati svoje poslove o godu sv. Vlaha, dok je visjela bijela zastava sa svečevim likom na gradskom standarcu; tada si smio nesmetano boraviti u svom domu i kretati se u slobodnoj Dubravi. Druge jedne godine udijelila se tebi osobita milost, da je Consilium minor produžio taj opći rok od pet dana na deset dana. A još kasnije dobio si dozvolu da se vratiš, kad nije bilo nikog drugog, tko bi znao neke grbove i pale pozlatiti tako, kao što si to umio ti.

A čemu i zašto ta čitava hajka, ponižavanja, mržnje, i zavisti, i progoni? Samo i jedino zbog toga, što si ti nosio u sebi vrednote, koje drugi nisu imali, a to nije samo u bratstvu pod stijegom sv. Luke najveći grijeh. Ti si se zalagao čitav sa svim svojim mogućnostima da ostvariš svoj svijet, da stvoriš novu prirodu, a to je nedopustivo, pogotovo kad takvo nastojanje kruni uspjeh. Tada to postaje zločin protiv čitave srednjovjekovne korporacije. Ali ti drugačije nisi mogao, takav si nemoguć bio, da si iz svojih tlapnja, iluzija i sanja sažeo sklad i ljepotu. Tkao si finom pređom svoju iluziju, svoj drugi svijet. Utkao si u tu pređu svu svoju osjećajnost, da se je u to tkanje zaprela i muka i patnje, a sve to nije poremetilo skladnu cjelinu. Stvorio si novu prirodu, ostvario si drugu prirodu u časovima oduševljenja, u časovima vidovitosti, kad si u sebi i oko sebe nadbio materiju, i kad si na glatkoj površini produžio sebe i svoj svijet slažući tonove i zlato, pletući arabeske, šare i oblike u jedno nedjeljivo i savršeno. Ti si se igrao naivno poput djeteta, kroz tvoje je prste u toj igri iznikao upravo iz one tvoje

životnosti poput kakvog magijskog fluida sav život izvan dosega smrti ponad svih crva i njihovih ličinaka. I riječi ne dosežu tu tajnu igru, možda još samo glazba. Ona traje, ljepota tvoja živi. Trajao si i bio si, traješ i jesi, i trajat ćeš i bit ćeš. Nadvladao si naše granice i prebacio si prostor i vrijeme. A crvi?

Crvî je bilo i prije tebe i za vrijeme tvoje, dok je trajao tvoj zemaljski put. Trajali su i oni, ruje i danas ta sitna malena gamad dasku ispod tvoje žive slike. I oni će dalje rovati, nadživjet će i dasku i sliku. Ali što to mari, da su rovali i da će rovati jučerašnji, današnji i sutrašnji veliki i mali crvi? Ponad svih tih crva i crvljivih odnosa ostvarene su tvoje ljepote i tvoj sklad. Pa ako i budu crvi nadživjeli i usitnili tvoju ljepotu, ona nije i ne će biti manja i slabija, već naprotiv ona je uza sve crve sjajila i još sjaji povrh njih kao vrednota, koja je crva i crvljivu prirodu mogla, znala i uspjela nadbiti.

Znam, sakrio si se, moj majstore, pred velikim dvokrakim crvima u odsjeve svoje magije. Zagonetno kao skrivačica zapreo si se u tom odsjevu. Razumijem te dobro, i to si zapreo upravo pred svoj konac, kad si slutio ili kad si već dobro znao, da si na kraju puta i time na koncu patnje. Izmađijao si svoj lik pred smrt? Je li? Je li to bila ispovijed ili obračun, ili možda šala — una burla? Ili je to bilo jedno Zbogom? Ili je tvoj sumorni lik ironičnog posmijeha značio i ispovijest i šalu i Adieu? Zato taj uzvik, taj tvoj posljednji stih na kraju balade, nije mogao da se zapiše nigdje drugdje nego na oštrici viteškog svetačkog mača? Nigdje drugdje, jedino valjda zbog tog razloga, da ispovijest bude što jasnija i istinitija. Da smijeh, što se krade u kutu tvojih usnica, bude tumač što jasniji. Jest, izrekao si tešku i mučnu istinu naslikavši se uz ironički posmijeh na oštrici gosparskog mača. Ispovjedio si svoju sudbinu, a znaj, da si još više ostvario. Zabilježivši svoju sudbinu, ostvario si istovremeno simbol našeg cjelokupnog trajanja. Izrekao si istinu za sve nas kroz vjekove. Pročitao si našu sudbinu. Jest. Biti na zrcalu mača kao odsjev, i to tuđeg mača, pred kojim su se naše glave sagibale, i koji smo britki instrument sile i moći kroz vjekove morali nad našim glavama podnositi i svinutih hrptenica pokorno i smjerno ljubiti. A taj isti britki mač bio je nesmiljen i bespoštedan, rezao je i kalao naše glave sve u

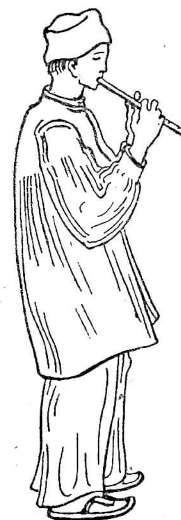
ime i u čast svetinja civilizacije, pravde, jednakosti i slobode. Bili smo objekt, nad kojim je taj mač vladao, i tim je mačem nama golaćima rezana milostinja, da poživimo, e da bismo mogli biti sredstvo, da bismo mi bili ona oštrica, koju upravlja tuđa ruka, ma i protiv nas samih ili upravo uvijek protiv nas samih. Žrtva i krvnik, od stoljeća do stoljeća, meso za klanje i koljač. U stvari trajno stanje samoubojstva, jer što drugo znači postojati i stoljećima biti zdur, barabant, haramija, janjičar, pandur, graničar, martoloz, žbir, šuckor, četnik i ustaša?

Ta stravična istina, taj simbol na oštrici mača u odsjevu zrcalnog čelika traje. Tvoja maska je u njoj, ali nije samo tvoja, moj majstore, ona je i naša, nas sviju, jer tvoja ispovijed je i naša. Iscrtana je to slika naše tamne i gorke vjekovne sudbine — hrvatske sudbine.

Zanoćalo je, još se samo crveni žižak vječnog svjetla žari u malenom prostoru. U tami su se već protegle sve naslućene slike u dubljinu. Razmakle su se daske, okviri i zidovi. Rastvorile su se prikaze, i samo još žižak plaminja. Vrijeme je. Naš se susret svršio. Dobra noć, moj majstore. Adio, Niko!

Ne šume borovi i vjetar je legao, groblje je tiho. Trepere zvijezde. Razgovor nastavlja još more među grebenima.

KRATKI BIOGRAFSKI PODACI

BABIĆ LUBOMIR, TITO, STJEPAN, rođen je 14. VI. 1890. u Jastrebarskom od oca Antuna, suca, i majke Milke Kovačić. Pučku školu polazi u Slatini, Glini i Jastrebarskom. Srednju školu (gimnaziju) pohađa do 1906. u Bjelovaru, a nastavlja u Zagrebu na donjogradskoj gimnaziji, gdje maturira kao odlikaš kroz sve razrede godine 1908. Otac ga je upisao na pravni fakultet u Zagrebu, ali on ne pohađa sveučilište, već umjetničku školu, koja je od privatne (Crnčić, Čikoš) postala javnim državnim zavodom god. 1908. Polazi tu novo nastalu školu od god. 1907. (još za vrijeme gimnazije) do 1910. Kao stipendista takozvane Pejačevićeve stipendije pohađa Umjetničku akademiju u Münchenu, i to 1910.

do 1911. crtačku školu Angela Janka, zatim 1911.—1912. slikarsku školu Franza v. Stucka i konačno njegovu Komponierklasu god. 1912.—1913. Na Filozofskom fakultetu u Münchenu sluša kao neredoviti đak predavanja raznih profesora, napose predavanja iz povijesti umjetnosti F. Burgera, a svršava poseban kurs za umjetničku anatomiju na Medicinskom fakultetu u Münchenu kod prof. Moliea. Po preporuci F. v. Stucka studira inscenaciju na tadašnjem münchenskom Künstlertheatru (Austellungspark). Od god. 1913. do 1914. do početka Prvog svjetskog rata nastavlja svoj studij u Parizu. God. 1914. otvorio je privatnu slikarsku školu, a od god. 1916. učiteljuje na Umjetničkoj školi u Zagrebu. U svrhu studija putuje Austrijom, Balkanom, Češkom, Njemačkom, Francuskom, Švicarskom, Italijom i Španijom (1920). Boravi dulje vremena u Italiji i Francuskoj u različitim vremenskim razdobljima. U Švicarskoj i u Njemačkoj studira nova ustrojstva umjetničkih nastavnih zavoda god. 1930: Leipzig, Berlin, Dessau, Ženeva, Lausanne, Düsseldorf i t. d.

Na zagrebačkom filozofskom fakultetu diplomira povijest umjetnosti god. 1932., no unatoč diplomi i završenoj akademiji ne priznaje mu tadanja vlast fakultetsku spremu te sve do god. 1940. ostaje posljednji na spisku svoje ustanove, ma da je među svojim drugovima bio jedini, koji je posjedovao sveučilišnu kvalifikaciju.

Veliki broj kasnijih generacija umjetnika i slikara i kipara i likovnih radnika Hrvata, Slovenaca i Srba prolazio je njegovom školom ili je učio kod njega u općem tečaju. On najstarijih pa do najmlađih, kao što su Tomašević, Tabaković, Pečnik, Junek, Bogdanović, Plančić, Augustinčić, Đorđević, Mujadžič, Postružnik, Hegedušić, Sommerecker, Tiljak, Grdan, Šestić, Tompa, Job, Motika, Ružička, Mušić, Šimunović, Parać, Kaštelančić, Stupica, Dulčić pa sve do Murtića i još mlađih kao i onih mnogih drugih, koji su danas nastavnici na pojedinim srednjim ili višim školama.

Kao pedagog izradio je i izrađivao prijedloge za pojedine nastavne osnove, a napose prijedloge o sistematskom rasporedu građe za likovnu nastavu prema suvremenim metodološkim načelima.

God. 1919. jedan je od osnivača »Društva za podizanje radiona i domova mladim umjetnicima«. Ovo je društvo za vrijeme svog aktiviteta vlastitim sredstvima sagradilo 8 atelijera na darovanom zemljištu, te je bilo jedina likovna zajednica, koja je pred rat posjedovala vlastite radionice i domove u čitavoj državi.

Još kao đak Umjetničke škole u Zagrebu izlaže s Crnčićem izrađujući na njegovu velikom triptihonu »Pogled s Plasa« samostalno desni dio. Prva izložba novootvorenog Salona Ulrich jest izložba Simonović-Babić. God. 1911. izlaže u Rimu prigodom izlaganja hrvatskih umjetnika u Srpskom paviljonu dekorativni panneaux ciklusa Kraljevića Marka. God. 1913. izlaže u bečkoj Secesiji velike dekoracije, a iste godine priređuje u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu prvu kolektivnu izložbu. Sudjeluje kod organiziranja Hrvatskog proljetnog salona 1916. za vrijeme Prvog svjetskog rata, Nezavisne grupe 1923., Grupe Trojice 1929., te nastavka te grupacije god. 1939. pod imenom Grupa hrvatskih umjetnika. Izlaže u Zagrebu i u većim mjestima Hrvatske, Srbije i Slovenije preko 30 puta. U inozemstvu izlaže u Münchenu 1912., Beču 1913., Parizu 1914., 1919., 1925., New Yorku 1926., 1939., u Barceloni, Londonu, Leipzigu 1927., Berlinu 1936., Veneciji 1938. (Biennale).

Kao prvi kustos Moderne galerije Hrvatskog društva Umjetnosti postavlja prvu postavu Moderne galerije u središtu kolekcijom slika i akvarela Josipa Račića prvi put sabranom i izloženom 1918.—1919. Kao tajnik organizira god. 1925. kulturno-historijsku izložbu grada Zagreba u spomen 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva, organizira 1927. izložbu Jugoslavenske knjige u Leipzigu. Surađuje kod organizacije prve veće izložbe suvremene francuske umjetnosti 1928. i izložbe suvremene njemačke umjetnosti 1930.

U sklopu pojedinih likovnih grupacija organizira gostovanja stranih i domaćih slikara, tako G. Grosza, Pechsteina, Skoczylasa, češkog udruženja »Holar« i slovenskih mladih grafičara. Prigodom pedesetgodišnjice Strossmayerove galerije god. 1935. povjereno mu je organiziranje izložbe »Sto godina hrvatske umjetnosti« u Jugoslavenskoj akademiji. God. 1936. surađuje kod internacionalne lovačke izložbe u Berlinu projektom i dekoracijama jugoslavenskog odjela, a god. 1939. kod ukrašavanja jugoslavenskog paviljona izložbe u New Yorku.

God. 1947. povjerena mu je izrada projekta i postave reorganizirane Stare galerije Jugoslavenske akademije (Strossmayerove galerije), a god. 1948. isto tako postava prvog kata (XIX. vijek) Moderne galerije u Zagrebu. God. 1949. i 1950. povjerena mu je izrada projekta i postave izložbe »Srednjovjekovna umjetnost naroda Jugoslavije« u palais-Chaillot u Parizu kao i izrada projekta i postave iste izložbe u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu (1951). God. 1952. surađuje projektima na postavi korčulanskog muzeja, dok god. 1953. surađuje na postavi izložbe »Pola vijeka jugoslavenskog slikarstva« u Zagrebu.

Objelođanio je do danas niz prikaza iz područja umjetnosti u novinama i u povremenim časopisima, kao u »Vijencu«, »Plamenu«, »Književniku«, »Savremeniku«, »Hrvatskom Kolu«, »Hrvatskoj Reviji«, »Pečatu«, »Književnim novinama« i »Republici«. Svojevremeno je bio redovni likovni kroničar u »Obzoru« te kasnije u »Hrvatskom Dnevniku« i publicirao različite kritičke i informativne osvrte o pojavama likovnog svijeta kod nas i u inozemstvu. Surađivao je u leksikonu Minerva i u Hrvatskoj Enciklopediji.

God. 1929. posebno je štampao »Hrvatski slikari od impresionizma do danas« s kratkim francuskim rezimeom, koje je djelo u varijantama prevedeno na različite jezike.
God. 1931. »Maestral«.
God. 1932. preštampao je kao brošuru iz Hrvatskog Kola »Dijete i likovni život«.
God. 1934. »Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću« — Izdanje Matice Hrvatske.
God. 1936. »Hrvatska grafika u XIX. stoljeću«.

God. 1937. »Pod italskim nebom« — Izdanje Matice Hrvatske.
God. 1943. »Boja i sklad« — Izdanje HIBZ.
God. 1943. »Umjetnost kod Hrvata« — Izdanje Velcek.
»Majstori preporoda« — Izdanje Velcek.
God. 1944. »Oblici umijeća« — Izdanje Velcek.
»Zlatni vijek španjolske umjetnosti« — Izdanje Velcek.
God. 1951. »Honoré Daumier« — Izdanje Zora.
God. 1953. »Francusko slikarstvo XIX. vijeka« — Izdanje Matice Hrvatske.

Održao je iz područja umjetnosti javna predavanja tokom godina u Zagrebu, Dubrovniku, Splitu, Zadru, Rijeci, Sušaku, Mostaru, Sarajevu, Varaždinu, Osijeku, Bjelovaru, Brodu, Petrinji i Karlovcu, te na slovenskom jeziku u Ljubljani i Mariboru (uz pojedina ponavljanja preko 200 predavanja). Održao posebne cikluse predavanja o španjolskoj umjetnosti u Pučkom sveučilištu i kroz dva semestra na Umjetničkoj akademiji ciklus predavanja o francuskoj umjetnosti XIX. vijeka.

Na kazališnom sektoru osniva prvo umjetničko marionetsko kazalište, na kojem igra kajkavsku marionetsku igru Domjanića »Petrica Kerempuh«, te Schnitzlerova »Hrabrog Kasijana«.

Prije rada u Narodnom kazalištu crta scene i kostime za »Don Giovanni« i »Carmen«, a kao scenograf nastupa 1918. u Strindbergovu »Smrtnom plesu«. U sezoni 1918.—1919. postavlja »Čarobnu frulu«.

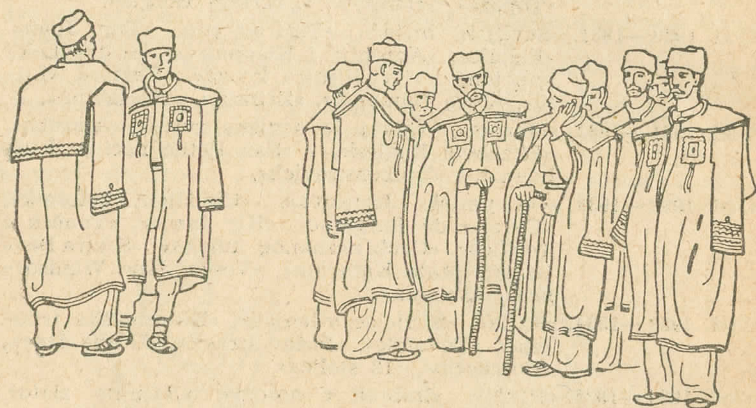

God. 1920.—1921. »More«.
God. 1922.—1923. »Golgotu«, »Firentinski šešir« i »Požar strasti«.
God. 1923.—1924. »Rikard III.«, »Sjene«, »Peleas i Melisanda«, »Vučjak«, »Veličajni rogonja«, »Maskerate iz potkuplja«.
God. 1924.—1925. »Na tri kralja«, »Božji čovjek«, »Michelangelo«.

Izbor iz tih inscenacija polučio je u Parizu 1925. na Internacionalnoj izložbi »Grand prix«.

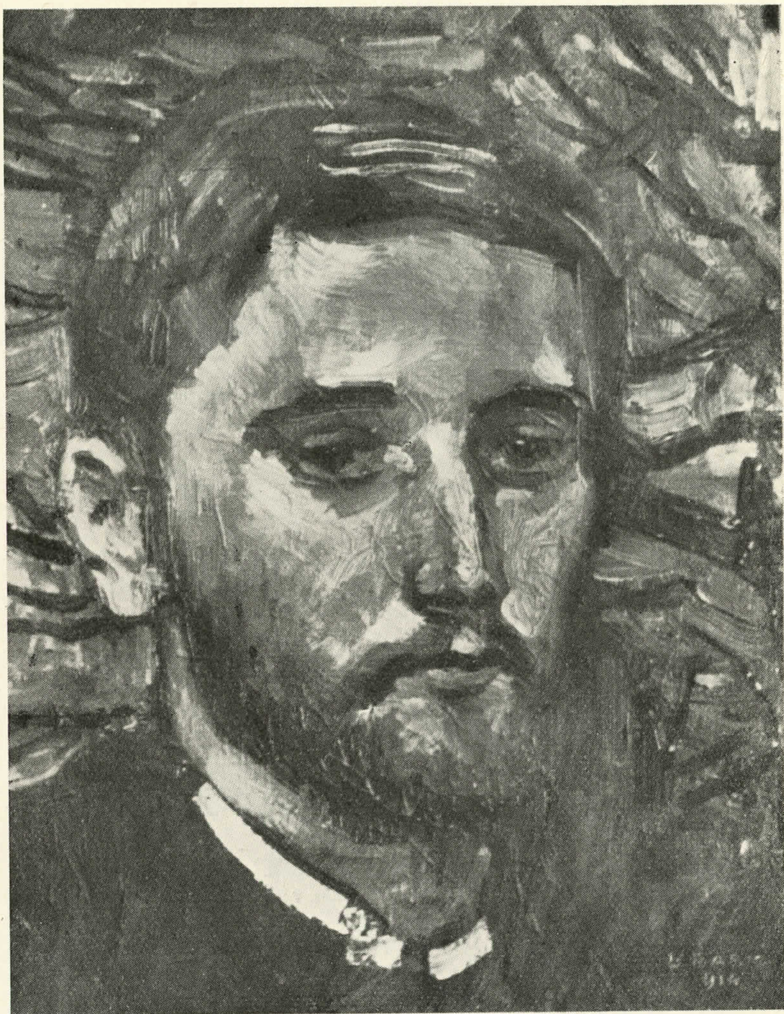
God. 1925.—1926. »Čovjek koji se hrani snovima«, »Diogeneš«, »Crna kraljica«, »Pustolov pred vratima«.
God. 1926.—1927. »Škorpion«, »Oluja«.
God. 1927.—1928. »U revoluciji«, »Cvijet pred očima«, »Čarobnjak«, »Maja«, »Uskrs«, »Dubravka«, »Marija Stuart«.
God. 1928.—1929. »Živi leš«, »Diktator«, »Hrv. Diogeneš«, »Romeo i Giulietta«, »Gospoda Glembajevi«, »Ples života«, »Dobri vojak Švejk«, »Volpone«.
God. 1929.—1930. »Trubadur«, »Matijaš Grabancijaš«, »Friderika«, »Chicago«, »Židovka«, »Amerikanska jahta«, »Tannhäuser«, »Leda«, »Gajdaš Švanda«, »Kraljević Marko«, »Grička vještica«, »Karlo i Ana«, »Topaze«, »Hamlet«, »Lucrezia Borgia«.
God. 1930.—1931. »Seviljski brijač«, »Figarov pir«, »Don Juan«, »Fidelio«, »Antonije i Kleopatra«, »Sestra Leke kapetana«, »Kvadratura kruga«, »Škrtac«, »Lulu«, »Joco Udmanić«, »Zrinski«, »Mješavina«.
God. 1931.—1932. »Marius«, »Čuvaj se senjske ruke«, »Alkestis«, »Elizabeta Engleska«, »San ljetne noći«, »Ljubovnici«, »Ljubomirovich«.
God. 1932.—1933. »Od poroda Jezusova«, »Umišljeni bolesnik«, »Cyrano de Bergerac«, »Kir Janja«, »Tonček i Točkica«, »Grob neznanog junaka«, »Sestra Beatrice«, »Mala Katarina«, »Vesele žene Windsorske«, »Saloma«.
God. 1933.—1934. »Azija«, »Strijelac vilenjak«, »Dubrovačka trilogija«, »Tovarišč«, »Požar strasti«, »Učene žene«, »Boccaccio«, »12 stolica«.
God. 1934.—1935. »Porin«, »Imbrek z nosom«, »Rajnino zlato«, »Postojani princ«, »Kralj Lear«.
God. 1935.—1936. »Elektra u crnini«, »Lakme«, »Ljudi u bijelom«, »Louise«, »Nasukani«, »Mladost — Nikotina«, »Svadba Krešćinskog«, »Igra o Muci Isukrstovoj« »Čaša vode«, »Marna«, »Na božjem putu«.
God. 1936.—1937. »Juarez i Maksimilijan«, »Na dnu«, Walküre«, »U starom gnijezdu«, »Prva legija Božja«, »Puškin«, »Bijela bolest«, »Dantonova smrt«, »Katarina Izmajlova«, »Charleyeva tetka«, »Sluga dvaju gospodara«, »Lampioni«.
God. 1937.—1938. »Društvena igra«, »Tartuffe«, »U vrtlogu«, »Novi dom«, »Putnik bez prtljage«, »Macbeth«, »Estera«, »Što je istina«, »Siegfried«, »Broj 72«, »Sumnjivo lice«.
God. 1938.—1939. »Elizabeta, žena bez muškarca«, »Dundo Maroje«, »Egmont«, »Mudra lija«, »Albatros«, »Janje siromaha«, »Don Carlos«.

God. 1939.—1940. »Na tri kralja«, »Pir mladog Derenčina«, »Trojanke«, »Baron Tamburlanović«, »Graničari«, »Britanik«, »Izdaja kod Novare«, »Juran i Sofija«, »Sin domovine«.
God. 1940.—1941. Pirandello.
God. 1948.—1949. »Fidelio«, »Dubravka«.
God. 1949.—1950. »Ukleti Holandez«.
God. 1951.—1952. »Mila Gojsalića«.
God. 1953.—1954. Matijaš Grabancijaš dijak«, »Hasanaginica«, »Vesele žene Windsorske«.
God. 1954.—1955. »Život na mjesecu« i »Barun Tamburlanović«.

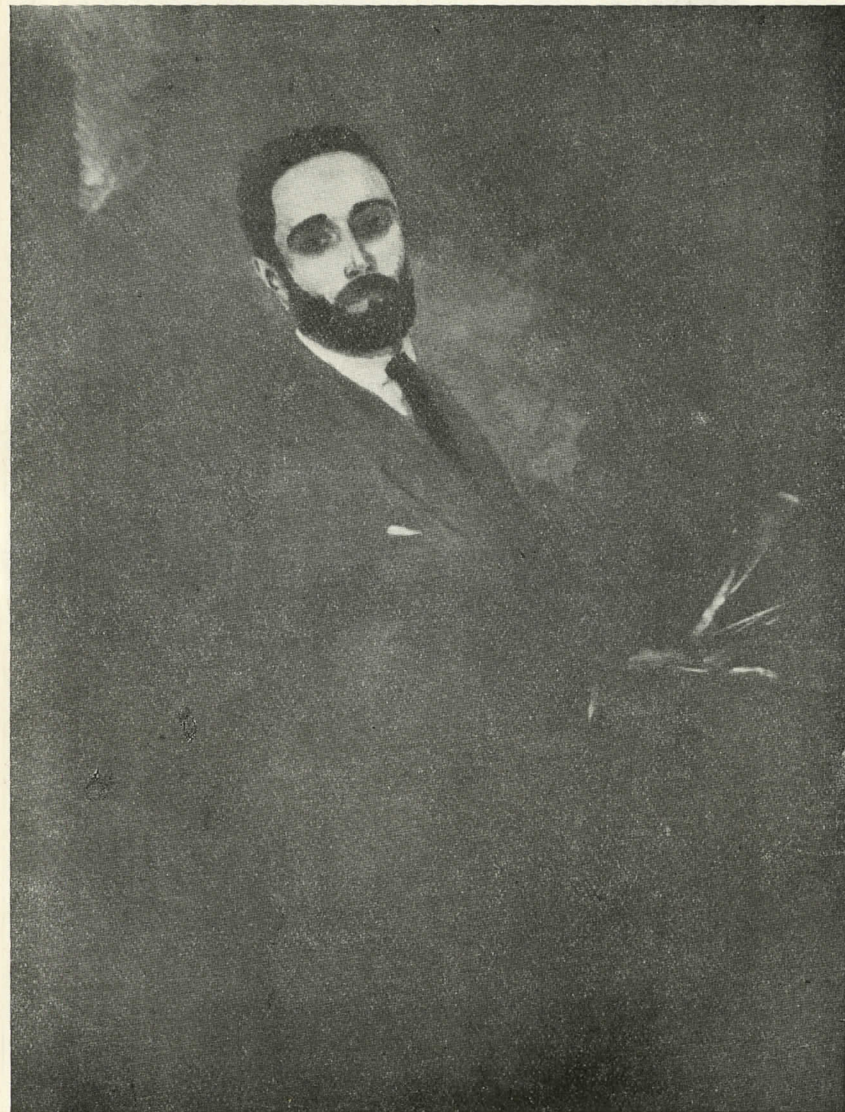

1. Dječački autoportret, 1905.

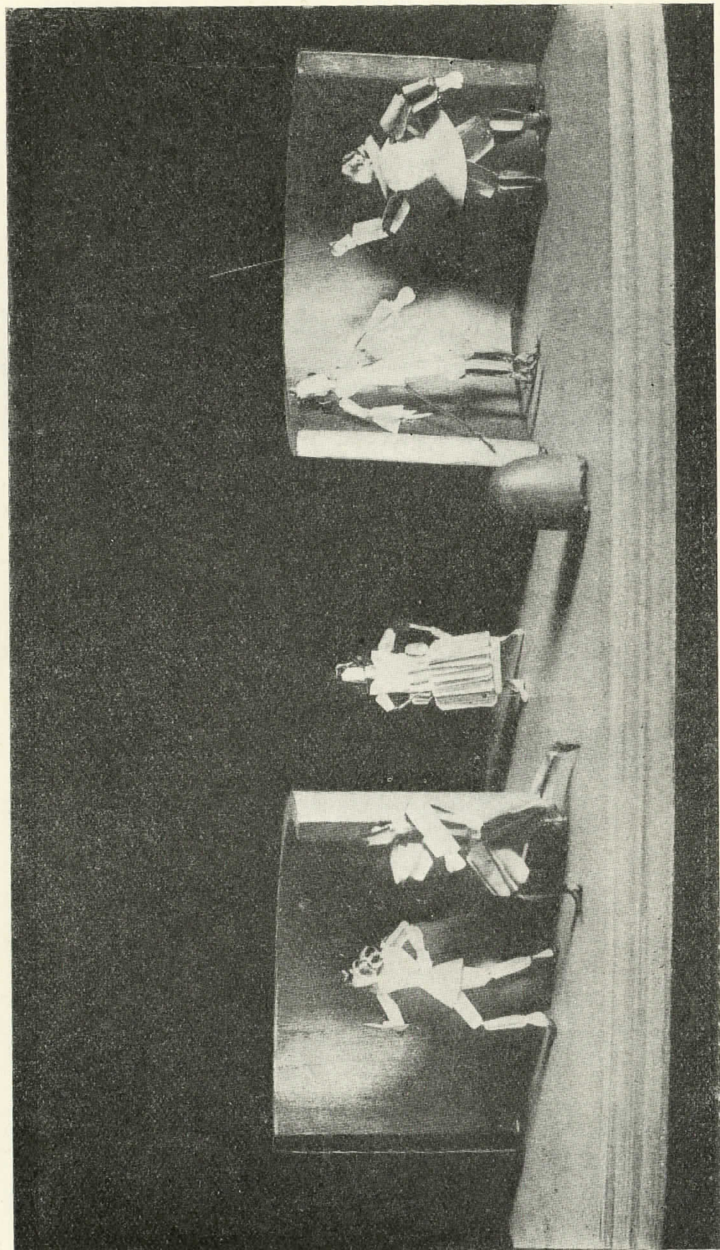
2. Autoportret, 1914.

3. Autoportret, 1920.

4. Kastiljanski pejzaž, 1921

5. U mrtvačnici, 1922.

6. Shakespeare »Na tri kralja«, 1924.

7. Pred izlogom cvjetarne, 1925.

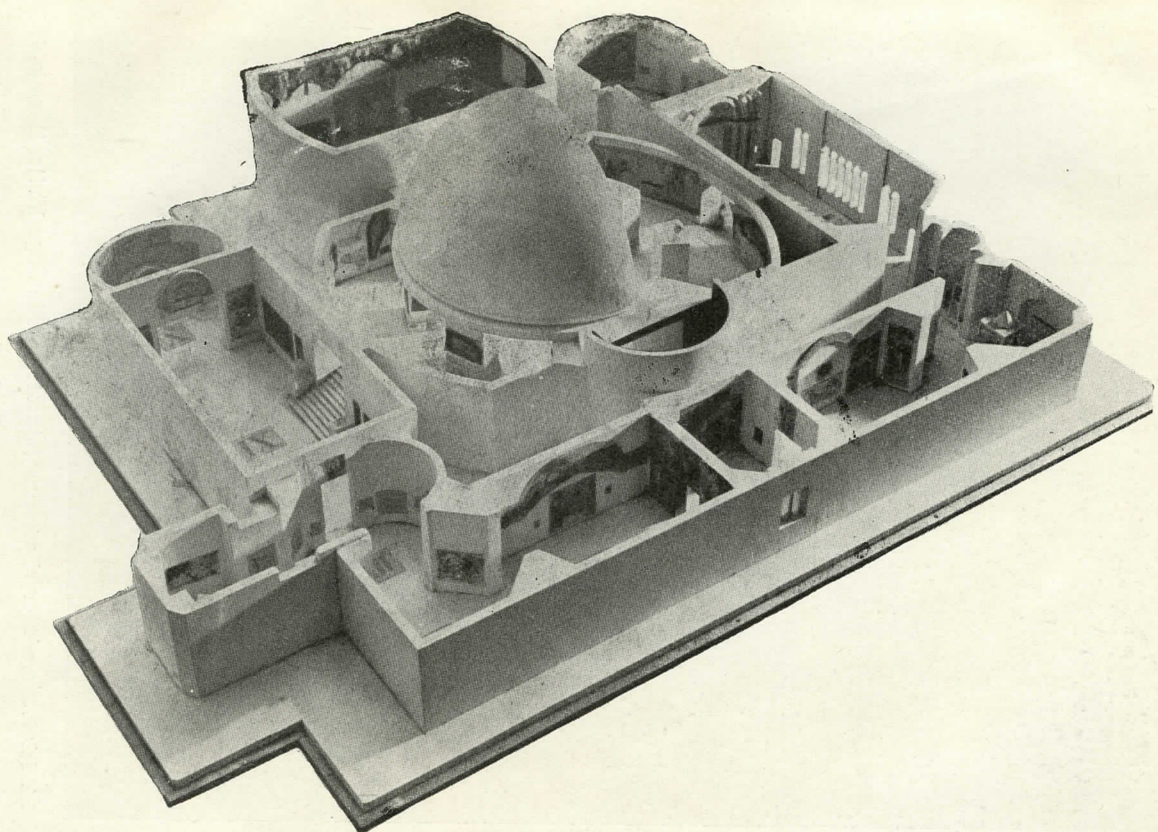
8. Rodni kraj (Rano proljeće), 1936.

9. Zagorski pejzaž (Novembar), 1937.

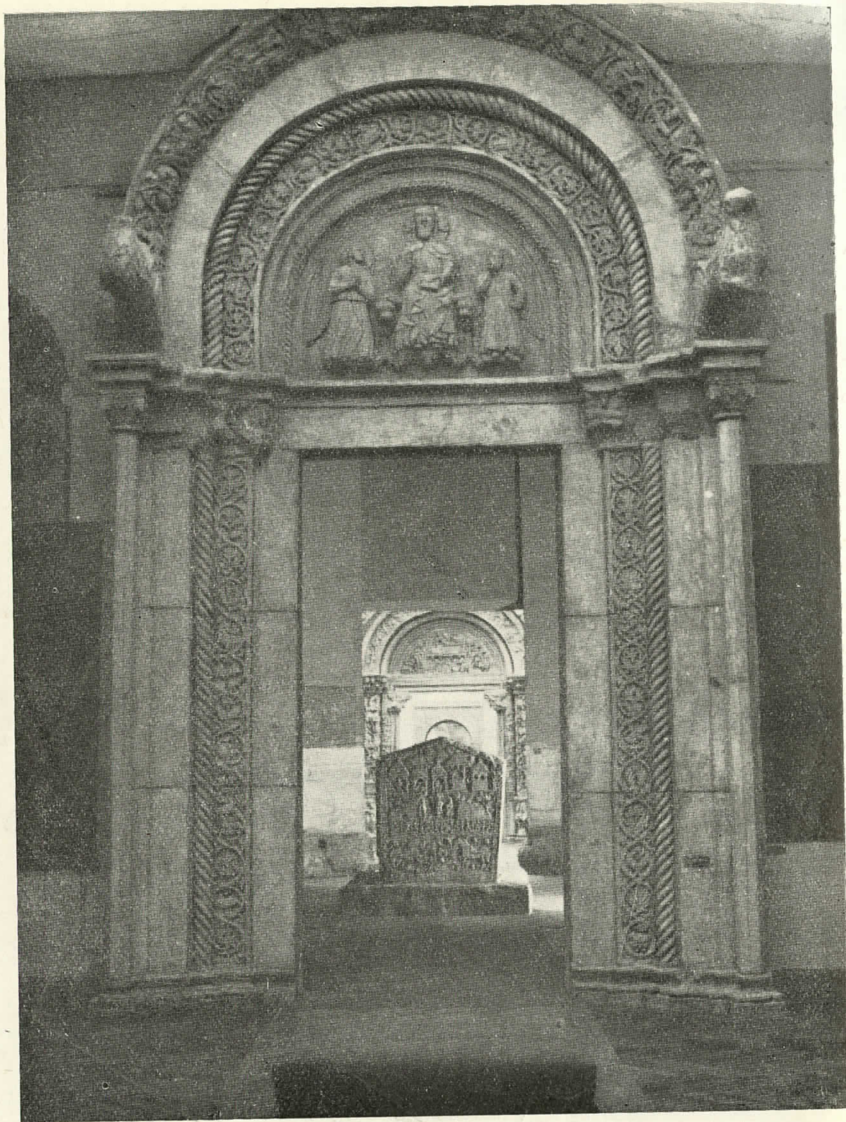
10. Stara galerija (Strossmajerova) Jug. Akademije, Zagreb, 1947.

11. Moderna galerija (I. kat) Jug. Akademije, Zagreb, 1949.

12. Inscenacija Gundulićeve »Dubravke«, 1949.

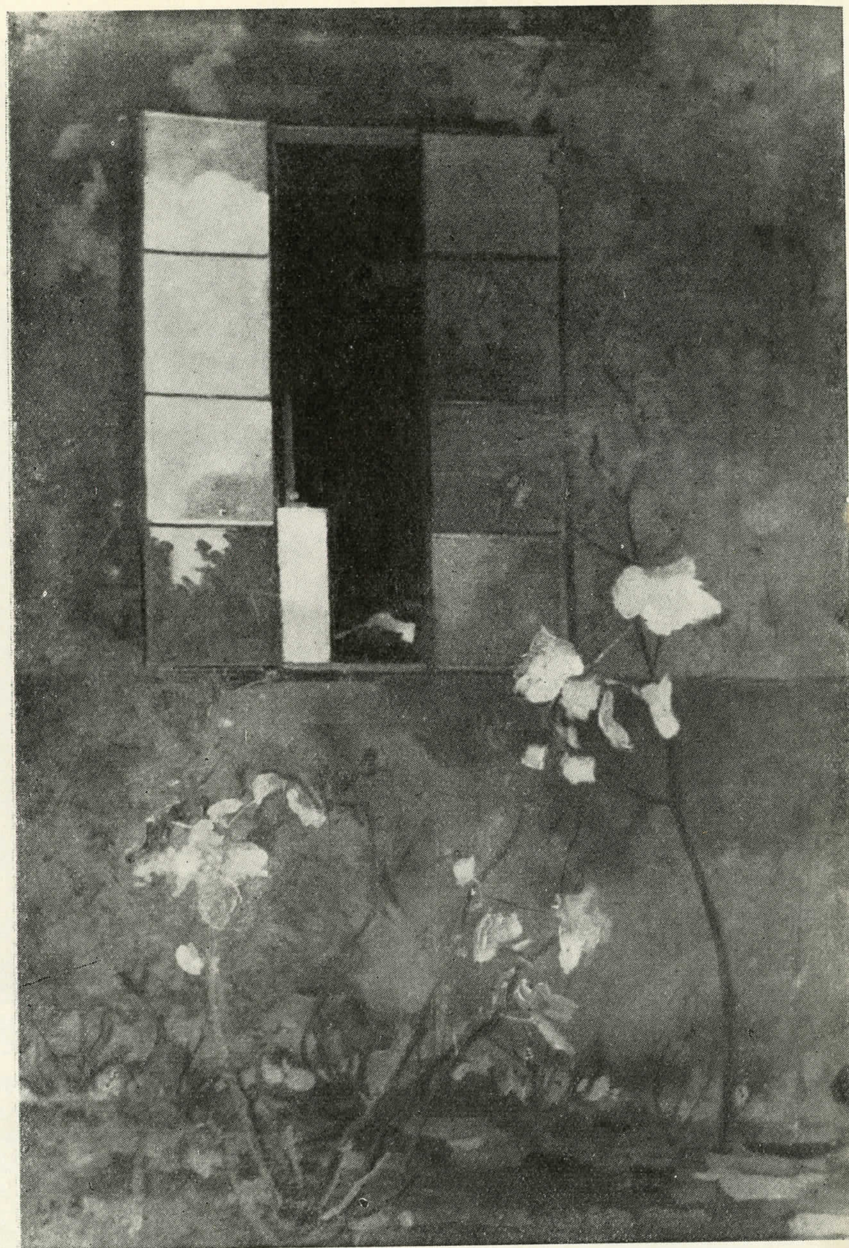

13. Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije, Pariz, 1950.

14. Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije, Zagreb, 1951.

15. Autoportret, 1952.

16. Oblaci, 1954.

SADRŽAJ

POPIS CRTEŽA U TEKSTU

POPIS REPRODUKCIJA

Lektor *Dr. Bratoljub Klaić*
Korektor *Tomislav Prpić*

Izdavač »ZORA«
Izdavačko poduzeće
Zagreb, Prilaz JNA 2/II.
Za izdavača *Ivan Dončević*
Rkp. br. 906 — 12¼ tiskanih araka
i 18 strana reprodukcija
Tiskanje dovršeno 25. VI. 1955.
u tiskari Grafičkog zavoda Hrvatske
Zagreb, Frankopanska 26

Din 700.—

51550